

**МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ**

**ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРСОНАЛУ З ВИКОРИСТАННЯМ
ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ
ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ**

Навчально-методичний посібник

Київ – 2018

УДК 159.91:004.9:355.1

М 180

Застосування психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України: навч.-метод. посіб. / [В.М. Малюга, С.П. Гришин, М.Д. Кузьменко та ін.]; за заг. ред. В.М. Малюги. – К.: НМЦ КП МО України, 2018. – 294 с.

Рецензенти:

Осьодло В.І. доктор психологічних наук, професор.

Мотлях О.І. доктор юридичних наук, професор.

Хміляр О.Ф. доктор психологічних наук, доцент.

Авторський колектив: **Малюга В.М.**, канд. іст. наук, старший науковий співробітник (вступ, п. 1.1, 1.2, 1.4, 2.1, висновки); **Гришин С.П.**, канд. техн. наук (п. 1.6, 2.1, 2.2); **Кузьменко М.Д.**, канд. псих. наук (п. 1.3, 2.3, 2.5, додатки), **Дмитренко Ю.С.**, канд. наук з держ. управління (п. 1.3, 1.5, 2.4); **Дегтярьов А.С.** (п. 1.4, 2.2); **Зубовський Д.С.** (п. 1.1, 1.5, 2.3, 2.5, додатки); **Кравченко А.В.** (п. 1.3, 2.4).

Схвалено та рекомендовано до друку Науковою радою Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України (протокол № 7 від 18 жовтня 2018 р.)

У навчально-методичному посібнику розкриваються роль і місце психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у процесі забезпечення кадрової безпеки, історичні аспекти становлення та розвитку цих досліджень у Міністерстві оборони та Збройних Силах України. Розглядаються теоретичні і практичні засади використання поліграфа, сутність, зміст та особливості проведення процедури психофізіологічного дослідження персоналу з використанням поліграфа у МО та ЗС України, а також проблеми, пов'язані з процесами її впровадження у військовій сфері. Висвітлено основний методичний інструментарій, що застосовується для проведення психофізіологічних досліджень персоналу МО та ЗС України з використанням поліграфа.

Посібник містить також глосарій основних термінів та понять, що використовуються під час проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа, а також зразки окремих документів, які відпрацьовуються під час цієї процедури.

Видання призначене для спеціалістів поліграфа Міністерства оборони та інших силових структур України, науково-педагогічних (наукових) працівників, ад'юнктів, слухачів, курсантів, студентів, а також всіх, хто займається проблемами використання поліграфа в інтересах забезпечення кадрової безпеки при підготовці й прийнятті кадрових рішень та для підвищення ефективності проведення розслідувань. Крім того, посібник може бути використаний командирами (начальниками), які мають намір глибше ознайомитися із специфікою професійної діяльності спеціалістів поліграфа.

ISBN

© Малюга В.М., Гришин С.П.,
Кузьменко М.Д. та ін., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	9
1.1. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа як різновид опосередкованого виявлення прихованої інформації для забезпечення кадрової безпеки у Міністерстві оборони та Збройних Силах України.....	9
1.2. Історичні аспекти становлення та розвитку психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України.....	31
1.3. Теоретичні основи проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа.....	51
1.4. Сутність процедури психофізіологічного дослідження та принцип роботи поліграфа.....	83
1.5. Психофізіологічні та психологічні основи проведення досліджень з використанням поліграфа.....	93
1.6. Нормативно-правова база з питань застосування поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України.....	111
РОЗДІЛ 2. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРСОНАЛУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	133
2.1. Напрямки застосування поліграфа у Міністерстві оборони і Збройних Силах України та особливості їх реалізації.....	133
2.2. Етапи процедури психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа та особливості їх організаційного забезпечення.....	150
2.3. Методичні основи психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України.....	191
2.3.1. Методичний інструментарій дослідження з використанням поліграфа при кадровій роботі з персоналом.....	197
2.3.2. Методичний інструментарій дослідження з використанням поліграфа при проведенні службових розслідувань.....	216
2.4. Особливості проведення повторного опитування з використанням поліграфа	222
2.5. Специфіка залучення перекладача до проведення опитування з використанням поліграфа.....	226
ВИСНОВКИ	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	245
ДОДАТКИ	260

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АТ	Артеріальний тиск
АТО	Антитерористична операція
ВДХ	Верхнє дихання (грудне)
ГШ ЗС України	Генеральний штаб Збройних Сил України
ДКП МО України	Департамент кадрової політики Міністерства оборони України
ЕАШ	Електрична активність шкіри
ЗС України	Збройні Сили України
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МКФ	Датчик акустичної активності (мікрофон)
МО	Міністерство оборони
МО України	Міністерство оборони України
НДХ	Нижнє дихання (черевне)
НМЦ КП МО України	Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України
ОВП	Опитування з використанням поліграфа
ОВС	Органи внутрішніх справ
ООС	Операція об'єднаних сил
ПДБ	Психофізіологічна детекція брехні
ПФДВП	Психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа
САТ	Стимуляційно-адаптаційний тест
СБУ	Служба безпеки України
ССС	Серцево-судинна система
США	Сполучені Штати Америки
ТРМ	Тремор (датчик рухової активності)
ФПГ	Фотоплетизмограма
ЦРУ	Центральне розвідувальне управління
ЧСС	Частота серцевих скорочень
ШГР	Шкірно-гальванічна реакція

ВСТУП

Відмінною ознакою динамічного розвитку суспільства є усталена тенденція до максимально повного використання потенційних можливостей людини, прагнення направити їх у творче русло. При цьому в будь-якій суспільно корисній сфері діяльності зростають вимоги до працівника щодо його особистісних моральних якостей, професійної компетентності та придатності, навичок, вмінь, здібностей тощо. Водночас важливою умовою розвитку суспільства є зниження будь-яких негативних ризиків у всіх сферах практичної діяльності людини, зокрема й у сфері захисту національних інтересів. У цьому контексті ефективне забезпечення кадрової безпеки, особливо у військовій складовій держави, набуває першорядного значення.

Агресивні дії Російської Федерації та суспільно-політична обстановка, що на сьогодні склалася в Україні та за її межами, як ніколи актуалізують завдання щодо пошуку та впровадження принципово нових методів забезпечення кадрової безпеки, ефективного попередження правопорушень у сфері національної безпеки держави, викорінення корупційних проявів у вітчизняних державних структурах, включаючи й Міністерство оборони та Збройні Сили України. У межах цього процесу, як свідчить світовий досвід, значно зросла роль психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа, які в нашій країні отримали назву “опитування з використанням поліграфа”.

На сьогоднішній день ПФДВП набули значного поширення у більшості розвинених країн світу. Загальновизнаним лідером у цій сфері є США. Ефективність застосування поліграфа для вирішення завдань зміцнення національної безпеки держави, боротьби з корупцією та злочинністю, кадрової роботи тощо переконливо доведено багаторічною практикою проведення ПФДВП під час добору окремих груп державних службовців, проведення внутрішніх розслідувань, розкриття та розслідування резонансних злочинів, виявлення шпигунської агентури тощо у багатьох

країнах світу. Особливу популярність ці дослідження отримали у значної кількості зарубіжних силових відомств, де на даний час накопичено вагомий практичний та теоретичний досвід застосування поліграфа у різних сферах службової діяльності.

Останнім часом і в нашій державі активізувалася робота щодо впровадження поліграфа у діяльність Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Служби безпеки України, Державної фіскальної служби України, Державного бюро розслідувань та інших. Зокрема, результати застосування поліграфа офіційно набули ваги значимих орієнтуючих інформаційних даних для кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських та інших проваджень, а також для забезпечення запитів зацікавлених фізичних (юридичних) осіб. З 2015 року процедуру ОВП запроваджено і у діяльність Міністерства оборони та Збройних Сил України. Однак, не зважаючи на наявний позитивний світовий і вітчизняний досвід, в Україні використання поліграфа й дотепер викликає численну кількість дискусій та суперечок як серед державних чиновників, так і серед науковців та пересічних громадян.

Дослідженню теоретичних та практичних проблем використання поліграфа присвячена значна кількість робіт вітчизняних і закордонних вчених, зокрема, Д.О. Александрова, Л.Г. Алексєєва, В.І. Барка, Г. Берланда, Г. Бен-Шахара, В.О. Варламова, О.В. Волошиної, В.Д. Гавриловського, Р. Девіса, С.В. Делікатного, П.М. Єршова, С.М. Зерина, І.С. Зубрилової, Л. Кілера, Я.В. Комісарової, Є.А. Костандова, В.М. Князева, Д. Ліккена, Т.Р. Морозової, О.І. Мотляха, О.А. Назарова, А.Н. Обухова, С.І. Оглобліна і А.Ю. Молчанова, С.В. Поповічева, А.Б. Пеленіцина, Д. Раскіна, Д. Рейда, А.І. Скрипникова, П.В. Сімонова, А.П. Сошнікова, О.М. Тичини і А.В. Яловенко, Ю.І. Холодного, Р. Фергерсона, Д. Фюреді, С.А. Яні, С.І. Яковенко та інших. Аналіз їхніх праць свідчить про те, що в цілому застосування поліграфа базується на суттєвому науковоемпіричному і теоретичному підґрунті та дає підстави стверджувати про досить ґрунтовну

теоретичну й методичну розробку за межами України проблем проведення ПФДВП. Водночас активне проведення подібних досліджень вітчизняними фахівцями тільки розпочинається.

Протягом останніх років в Україні здійснено низку наукових розробок щодо застосування ОВП у роботі з кадрами силових відомств. Основна увага переважної більшості цих досліджень була зосереджена на питаннях використання поліграфа при відборі кадрів для органів внутрішніх справ. Використання ж поліграфа у роботі з військовослужбовцями та цивільним персоналом МО і ЗС України наразі знаходиться ще на етапі свого становлення. У цілому, в Україні праці узагальнюючого системного характеру щодо роботи з поліграфом на сьогодні фактично відсутні, а проблема його використання в МО та ЗС України у вітчизняному науковому середовищі досі залишається недостатньо дослідженою. Зазначена проблема порушувалася лише фахівцями Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України, а тому потребує більш ретельної уваги з боку науковців.

Пропоноване науково-методичне видання фактично є першою спробою усунення цієї прогалини. Навчально-методичний посібник “Застосування психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України” розпочинає серію “Бібліотека військового поліграфолога”. Він базується на матеріалах наукових досліджень, проведених у НМЦ КП МО України, та аналізі практичного досвіду, накопиченого поліграфологами вітчизняного оборонного відомства під час проведення опитування з використанням поліграфа персоналу МО та ЗС України протягом 2015 – 2018 років.

Інформація з питань теорії та практики застосування процедури ПФДВП, викладена у цьому посібнику, надасть спеціалістам поліграфа МО та інших силових структур України, а також керівникам відповідного рівня можливість більш докладно ознайомитися із специфікою професійної діяльності військових поліграфологів, фахово розібратися у теоретичних

основах та прикладних особливостях механізмів і підходів стосовно застосування процедури ПФДВП та отриманих за їх допомогою результатів у роботі з персоналом.

У цілому, в посібнику розкриваються основні аспекти організації та проведення процедури ПФДВП та їхні специфічні особливості з урахуванням необхідності вирішення проблеми, які найчастіше виникають під час використання поліграфа на практиці. Проте, звичайно, далеко не всі деталі та професійні нюанси роботи спеціалістів поліграфа МО України знайшли своє відображення у цьому виданні.

Додаткова цінність посібника полягає і в тому, що у його додатках міститься глосарій основних термінів та понять, які використовуються під час проведення ПФДВП, без знання й розуміння яких неможлива ефективна робота фахівця-поліграфолога. Крім того, у додатках наводяться зразки окремих документів, що відпрацьовуються під час проведення процедури ОВП, які розроблені вже з урахуванням практичного досвіду діяльності у цій сфері вітчизняних військових поліграфологів.

Авторський колектив сподівається, що посібник, як перше видання такого роду буде корисним як спеціалістам поліграфа МО України й інших силових відомств нашої держави, так і представникам української спільноти поліграфологів, особам, зацікавленим у розвитку вітчизняної поліграфології. Автори заздалегідь вдячні усім, хто побажає висловити критичні зауваження чи пропозиції, які будуть розглянуті у процесі підготовки наступного видання.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

1.1. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа як різновид опосередкованого виявлення прихованої інформації для забезпечення кадрової безпеки у Міністерстві оборони та Збройних Силах України

Сучасні наукові дослідження переконливо свідчать, що найголовнішим інструментом реалізації ефективної діяльності будь-якої організації виступає персонал. Ніхто й ніщо не може як підвищити ефективність роботи, так і завдати більшої шкоди організації, ніж її працівники, які мають безпосередній та найширший доступ практично до всіх елементів діяльності, ключових процесів та інформаційних баз тощо тобто, практично до всіх засобів і секретів діяльності організації. Так, за даними досліджень, більше трьох четвертих злочинів в організаціях здійснюється їхніми безпосередніми співробітниками, при цьому більшість злочинів виявляється випадково [44]. З огляду на це, першочерговим завданням, яке необхідно вирішувати будь-якій організації для її нормального функціонування, є забезпечення кадрової безпеки і зниження ризиків зі сторони персоналу.

Особливої актуальності, в умовах сьогодення, вирішення подібних проблем набуває для України, зокрема для її державних інституцій, включаючи вітчизняне оборонне відомство та Збройні Сили. Адже, як зазначають аналітики, саме внаслідок тісних зв'язків частини провідних посадовців оборонних структур України з російськими спецслужбами значна кількість рішень, прийнятих у період 2012 – 2014 років, завдала великої шкоди як ЗС України, так і українській системі оборони в цілому. Наприклад, у аналітичних матеріалах Національного інституту стратегічних досліджень

стверджується, що “дезорганізація МО України під виглядом «реформи» унеможливила ефективне управління Збройними Силами” [86]. До того ж, на думку і українських, і закордонних спостерігачів, такі дії здійснювалися для того, щоб, у першу чергу, служити інтересам зовнішнього патрона, керівництву Росії [53].

Отже, сучасні реалії, викликані переходом України на європейські стандарти, а також пов’язані з веденням бойових дій в окремих районах Донбасу, зумовлюють необхідність впровадження нових підходів до реалізації кадрової політики в державних інститутах, в тому числі й у вітчизняних військових формуваннях, застосування більш ефективних методів роботи з підбору та використання персоналу, забезпечення викорінення корупції та попередження правопорушень у сфері національної безпеки держави.

З метою послідовної реалізації зазначених завдань Президентом України схвалено Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020”, у якій зазначено, що на сьогоднішній день однією з визначальних основ безпеки є: “... невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції” [6].

Виконуючи ці завдання, керівництво МО України сьогодні демонструє чітку позицію щодо прозорого відбору та розстановки професійно підготовлених, не запламованих у минулому корупційними та іншими протиправними діями кадрів, здійснює рішучі кроки щодо впровадження ефективних заходів підтримки високого рівня безпеки у життя ЗС України. Розроблені ним ініціативи спрямовані на ефективне забезпечення кадрової безпеки, попередження правопорушень у сфері національної безпеки держави, дієве запобігання проявам корупції, попередження витоку інформації з обмеженим доступом, підвищення якості комплектування керівних посад у структурних підрозділах Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, особливо в органах військового управління, що беруть участь у протидії російській агресії.

Беручи до уваги прийняті рішення та реальні заходи, що здійснюються у цьому напрямку в МО України, можна стверджувати, що його керівництво намагається створити таку систему безпеки, яка забезпечувала б комплексний вплив на потенційні та реально існуючі загрози (ризики), що є основою забезпечення максимально успішної діяльності МО та ЗС України у нестабільних умовах зовнішнього та внутрішнього середовища.

Система безпеки в самому широкому сенсі її розуміння, як стверджують Л.Г. Алексєєв та Ф.В. Потьомкін, є результатом тривалих зусиль людини, продуктом її свідомості й неминуче має бути спрямована, перш за все, проти деструктивних дій самої людини. На думку дослідників, це один із показових прикладів діалектичного протиріччя, яке, відповідно до законів тієї ж діалектики, має тенденцію до розвитку, вдосконалення форм цього протиріччя. Людина, таким чином, з її характером, образом мислення, потребами, здібностями, особливостями її фізичної організації одночасно є і об'єктом, і суб'єктом протиріччя. А виходячи з цього, одним з найбільш суттєвих завдань сучасної науки стає вивчення безпосередньо самої людини, розгляд питань, пов'язаних з її практичною діяльністю. Врахування так званого людського фактору найчастіше дає економічний ефект, що перевищує всі очікування, і, навпаки, небажання його враховувати рано чи пізно призводить до негативних наслідків [18, с. 6–7].

Сучасною наукою система безпеки організації розглядається як комплекс організаційно-управлінських, економічних, правових, соціально-психологічних, профілактичних, пропагандистських, режимних та інженерно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення безпеки організації і її персоналу. А поняття безпеки організації вчені визначають як стан, що досягається шляхом забезпечення і підтримання захищеності персоналу і життєво важливих інтересів організації від внутрішніх і зовнішніх загроз з метою зменшення негативних наслідків небажаних подій і досягнення найкращих результатів діяльності [55].

Як стверджують науковці, безпека організації включає в себе такі елементи (види безпеки): фізична безпека об'єктів, фізична безпека персоналу, економічна безпека, інформаційна безпека, юридична безпека, інтелектуальна безпека, екологічна безпека, кадрова безпека [55].

Доцільно наголосити, що державою на законодавчому рівні чітко регулюється забезпечення лише частини із зазначених видів безпеки. Водночас врегулюванню питань забезпечення кадрової безпеки в Україні на державному рівні, у тому числі й на рівні МО України та ГШ ЗС України, приділяється недостатня увага.

Зазначимо, що на сьогодні у вітчизняній науковій літературі, доступній широкому загалу, проблеми забезпечення кадрової безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України не висвітлені, а тому не має й чіткого визначення даного поняття. До того ж, і в офіційних нормативних документах вітчизняного оборонного відомства про це явище згадується лише в наказі МО України від 14.04.2015 р. № 164, який регламентує порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО та ЗС України [12]. Натомість у документах, що безпосередньо стосуються військової кадрової політики, поняття кадрової безпеки взагалі не відображається. Більше того, у прямій постановці, мова про забезпечення кадрової безпеки не йде навіть у Стратегії національної безпеки України [7].

Водночас цілком очевидним є те, що кадрова безпека переважає над іншими елементами безпеки організації, оскільки саме вона має справу з персоналом, який у будь-якому виді безпеки є первинним. Підтвердженням цього є і дослідження сучасних фахівців, які переконливо доводять, що найскладнішою ланкою в системі безпеки є людина, і саме людський фактор може здійснити критичний вплив на успішність діяльності та саме існування організації, а тому саме кадрова безпека посідає провідне місце в структурі безпеки організації [44; 55; 57; 114]. Зокрема, експерти Женевського центру демократичного контролю над збройними силами, який є однією з провідних організацій з питань реформ сектору безпеки та управління сектором безпеки

у світі, наголошують, що “успіх будь-якої діяльності починається з людей. Інституція (або організація) є тільки оболонкою, у межах якої талановиті спеціалісти перетворюють ідеї та ресурси на інструменти безпеки” [32, с. 39].

Відповідно до сучасних поглядів забезпечення кадрової безпеки залежить від трьох основних факторів.

Перший – найм. Дана процедура включає цілий комплекс заходів безпеки при прийомі на роботу і прогнозуванні благонадійності майбутніх працівників. Тут працює проста формула “кого приймете на роботу, такі люди у вас і будуть працювати” або “скажіть мені, як ви приймаєте на роботу, і я скажу, які у вас проблеми”. Це дійсно так. Звичайно, менеджер з персоналу під час найму намагається вибрати кращих, на його погляд, кандидатів. Проте кадрова безпека залежить не лише від його відбору. До меж найму входить розгляд таких питань безпеки, як пошук кандидатів, процедура відбору, перевірка, документальне і юридичне забезпечення прийому на роботу, випробувальний термін і адаптація, а також процедури безпеки в діяльності кадровиків при підготовці атестації, плануванні навчання.

Другий фактор – лояльність. Під цим словом слід розуміти цілу систему заходів, спрямованих на забезпечення позитивного ставлення працівників до керівництва (роботодавця), діяльності та організації в цілому. Це також має пряме відношення до безпеки. Від того, ким відчуває себе співробітник підприємства – “деталлю бездушного механізму” чи частиною спільної справи, замінним “гвинтиком” чи поважним передовиком виробництва – дійсно залежить його ставлення до роботи, а відповідно і проблеми підприємства.

До третього фактору відноситься контроль. Він покликаний перевіряти, наскільки виконуються регламенти, обмеження, режими, технологічні процеси, оціночні та інші операції процедур безпеки, встановлені для персоналу, у тому числі для адміністрації. Цей комплекс заходів уже безпосередньо спрямований на ліквідацію можливості спричинення збитків і

відпрацьовується, як правило, службою безпеки або іншими підрозділами, але в меншій мірі службою персоналу.

При цьому, як показує практика, працює принцип “компенсації недостатньої уваги” до окремих факторів. Не зробили прийом на роботу частиною системи безпеки, не піклуєтесь про підвищення лояльності персоналу – значні ресурси будете витратити на контроль, виявлення збитків і розслідування їх причин [99; 114].

Отже, можна стверджувати, що кадрова безпека, будучи елементом комплексної системи безпеки підприємства чи організації, спрямована на таку роботу з персоналом, на встановлення таких трудових і етичних стосунків, які в цілому можна було б визначити як “незбиткові”. Вся ця діяльність не є якимось окремим напрямком у функціоналі менеджера з персоналу, а лише органічно вписується до нього. І тут практично не залучаються якісь додаткові ресурси, але лише за умови, що у компанії присутні всі етапи організації управління персоналом. Метою управління персоналом в системі безпеки підприємства, як і метою проведеної роботи, є пошук способів щодо мінімізації ризиків і загроз організації з боку її співробітників.

З точки зору кадрової безпеки у підході до трудової взаємодії присутня одна деталь: кожен кандидат на вакансію, кожний працівник підприємства чи організації повинен розглядатися у тому числі і як джерело ризику, джерело потенційної загрози. І не лише в частині навмисного нанесення збитків, але й стосовно загрози вчинення збитків, пов’язаних з низькою кваліфікацією, з неможливістю застосувати високий професіоналізм; з невдоволеністю своєю роботою і умовами праці; з відсутністю чітко і однозначно закріплених юридичних правовідносин; з неадекватною оцінкою результатів праці; зі слабким прогнозуванням і контролем благонадійності і т.д. У цих питаннях підприємство (організація) практично завжди несе збитки, якщо служба по роботі з персоналом в частині, що стосується кадрової безпеки, працює непрофесійно [99].

Служба безпеки організації чи підприємства, працюючи у тісній взаємодії зі службою персоналу, повинна в свою чергу використовувати свої оперативні методи та засоби в роботі стосовно попередньої і поточної перевірки кандидатів і співробітників на предмет виявлення особистісних та ділових якостей, які так чи інакше впливають на виробничий процес. Ця робота повинна носити системний характер, схема взаємодії у цьому напрямку має бути прописана у певному регламенті.

Аналіз доступних для вивчення наукових джерел свідчить, що сучасні науковці, досліджуючи проблеми кадрової безпеки як складової безпеки організації, розглядають їх переважно в контексті забезпечення економічної безпеки підприємств чи організацій, мало приділяючи уваги її значенню для забезпечення національної безпеки держави та підвищення рівня її обороноздатності. Саме ж поняття кадрової безпеки окремі з авторів визначають як процес запобігання негативному впливу на економічну безпеку підприємства (організації) за рахунок ризиків і загроз, пов'язаних з персоналом, його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами в цілому [54; 56; 57; 58].

На наш погляд такий підхід не зовсім правильний, оскільки процесом можна вважати якусь безпосередню діяльність, тобто забезпечення кадрової безпеки.

З огляду на це, на підставі аналізу наявних джерел спробуємо дати визначення поняття кадрової безпеки з точки зору інтересів Міністерства оборони та ЗС України.

На нашу думку, визначення суті даного поняття найбільш доцільно здійснювати через окреслення її головної мети. З нашої точки зору, головною метою кадрової безпеки МО України та ЗС України є забезпечення ефективності діяльності МО та ЗС України та виконання покладених на них завдань. Виходячи з цього, можна дати визначення понять “кадрова безпека Міністерства оборони та Збройних Сил України” та “забезпечення кадрової безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України”.

Кадрова безпека Міністерства оборони України та Збройних Сил України – це стан, при якому мінімізовані ризики та загрози, пов’язані з персоналом, які можуть негативно вплинути на ефективність діяльності МО і ЗС України та виконання покладених на них завдань.

Забезпечення кадрової безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України – це процес запобігання негативним впливам на діяльність МО і ЗС України та виконання ними покладених завдань за рахунок здійснення комплексу заходів, спрямованих на попередження та мінімізацію ризиків і загроз, пов’язаних з персоналом [47].

Фактично забезпечення кадрової безпеки – це процес попередження та мінімізації ризиків і загроз з боку свого персоналу. Він включає в себе:

- підбір досвідчених і благонадійних співробітників;
- контроль благонадійності та лояльності персоналу в динаміці;
- своєчасне виявлення і локалізація причин і обставин загроз;
- відсіювання тих, хто створює певні загрози діяльності [47].

Як свідчить практика, підбір персоналу – це багатоступінчаста, клопітка і безперервна робота, яка потребує спеціальних здібностей, рис характеру, знань та умінь. Фактично, це найбільш відповідальний етап в системі управління персоналом, оскільки помилка обходиться надто дорого. Вміння наймати на роботу найбільш підходящих людей є великим і досить рідкісним талантом, яким може володіти фахівець з роботи з персоналом. Висока кваліфікація фахівця кадрового органу передбачає знання у галузі права, економіки, соціології та психології. При цьому, чим більшого значення в успішній діяльності організації відіграють особистісні якості співробітників, тим більшою є потреба у психологічних знаннях.

Суворі вимоги до підбору кадрів дозволяють не лише відібрати кращих фахівців, але й нагадати тим, хто вже працює, які високі вимоги висуваються до персоналу.

Підбір кандидатів є основою для наступного етапу – відбору майбутніх співробітників організації. Зміст цього етапу значною мірою залежить від

традицій, особливостей організації, яка приймає нових співробітників, а також характеру посади, на яку підбирається кандидат, однак у загальному вигляді може бути представлений таким чином: *“Первинний відбір – Співбесіда із співробітниками відділу кадрів – Довідки про кандидата – Співбесіда з керівником – Випробування – Рішення про найм”*.

Фактично, вищенаведене дає підстави стверджувати, що вся діяльність фахівців кадрових органів стосовно управління персоналом у системі забезпечення загальної безпеки МО та ЗС України спрямована на пошук способів щодо мінімізації ризиків і загроз з боку персоналу.

До основних загроз з боку персоналу МО та ЗС України можна віднести такі: зв'язок з установами ворожих держав, представниками терористичних організацій та кримінального середовища; зловживання службовим становищем; здійснення корупційних діянь; наркотичну чи алкогольну залежність; розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію; непрофесіоналізм; приховані негативні мотиви вступу на військову чи державну службу; крадіжки, зумисне псування або знищення майна; наявність боргів або фінансових зобов'язань; причетність до діянь, що передбачають юридичну відповідальність та інше [47].

Звичайно, це далеко не повний перелік, а фахівці кадрових органів Міністерства оборони та Збройних Сил України, без сумніву, можуть і повинні його продовжити, проаналізувавши стан кадрової роботи з точки зору забезпечення безпеки діяльності військового відомства. Проте, навіть цей невеликий за обсягом список профільних загроз з боку персоналу МО та ЗС України переконливо доводить, що забезпечення кадрової безпеки є досить важливою складовою діяльності кадрових органів.

Перше, що мінімізує всі ці загрози, – правильна і ефективна оцінка благонадійності кандидата. Для забезпечення цього необхідно систему відбору кандидатів на посади в підрозділи Міністерства оборони та Збройних

Сил України організувати з точки зору оцінки тенденції ризиків щодо деструктивної поведінки на службі (роботі).

У кадровій роботі необхідно проводити серйозний і всебічний відбір співробітників, при якому не допускається прийом на роботу людей, які можуть нанести шкоду інтересам МО України, ЗС України та забезпеченню обороноздатності держави в цілому.

Отже, цілком очевидним є те, що сам процесуальний характер забезпечення кадрової безпеки передбачає активну діяльність щодо об'єктивного виявлення загроз чи ризиків з боку персоналу МО та ЗС України (діючого чи потенційного). Таке виявлення відбувається шляхом накопичення та аналізу інформації, що безпосередньо надходить від осіб, які призначаються чи перепризначаються на певні службові посади та з оточуючого їх середовища. Саме ця інформація у багатьох випадках дозволяє сформулювати конкретне уявлення про кожну особу та оцінити ступінь загрози, що надходить від неї.

Необхідно загострити увагу на тому, що у багатьох випадках доступ до цієї інформації дещо ускладнений. Досить часто особи намагаються навмисно приховати факти негативного характеру, що можуть унеможливити чи ускладнити їх призначення (перепризначення) на відповідну посаду. Це явище висуває на передній план необхідність у ефективних засобах виявлення навмисно приховуваної інформації.

На думку сучасних науковців, усі способи виявлення в особи навмисно приховуваної інформації принципово можна розділити на два загальних підходи, які за своїм характером умовно позначаються як “прямий підхід” та “опосередкований підхід” [92, с.16].

Прямий підхід виявляється у безпосередньому зіставленні змісту отриманого повідомлення з наперед встановленою дійсністю. За результатами зіставлення робиться висновок про наявність чи відсутність викривлень у наданій інформації та за певних умов про правдивість чи неправдивість повідомлення.

Опосередкований підхід полягає в тому, що висновок про правдивість чи неправдивість повідомлення ґрунтується на аналізі непрямих діагностичних ознак у реакціях особи, яка повідомляє інформацію. І вже прояв непрямих ознак інтерпретується як показник правдивості чи неправдивості повідомлення.

У прямому підході для виявлення приховуваної інформації (встановлення обману чи правди) необхідно заздалегідь мати об'єктивно істинну інформацію про реальну дійсність, з якою зіставляються повідомлені відомості. І володіння такою об'єктивно істинною інформацією робить виявлення обману або правди найбільш легким способом та призводить до отримання гарантованого результату.

У той же час у багатьох випадках, у тому числі й під час спілкування з кандидатом на призначення чи перепризначення на певну посаду, об'єктивно істинна інформація початково відсутня, і отримати її вкрай складно, що робить принципово неможливим визначення обману чи правди у повідомленні прямим зіставленням. Зокрема, в процесі забезпечення кадрової безпеки не завжди є можливість отримання відомостей про реальне вчинення (чи невчинення) особою певної дії, що належить до ризиків та загроз ефективної діяльності МО та ЗС України. Внаслідок цього, недоліком прямого підходу є обмеженість того кола практичних ситуацій, у яких його можна застосувати.

Обмеження, властиве прямому підходу, в опосередкованому підході зведено до мінімуму. При його застосуванні для встановлення об'єктивної інформації у вигляді виявлення брехні або правди немає необхідності заздалегідь володіти істинною інформацією про реальну дійсність, щоб порівняти її з отриманим повідомленням. Через цю причину кількість ситуацій, які підходять для визначення обману або правди, в опосередкованому підході стає значно більше.

Разом з тим спільною проблемою опосередкованого підходу є відсутність прямих ознак, специфічно характерних тільки для приховування

або чесного повідомлення інформації. Ця особливість призводить до того, що процедура виявлення приховуваної інформації виходить за межі простого зіставлення отриманої і правдивої інформації, стає складною і вимагає особливої кваліфікації в дотриманні численних вимог і правил.

Отже, незаперечна перевага опосередкованого підходу полягає в тому, що він дозволяє отримати від особи інформацію, яку вона суб'єктивно вважає справжньою, незалежно від того, була вона вербально спотворена насправді чи ні. Підсумком є відкриття доступу до інформаційного змісту неправдивого повідомлення, яке сама людина суб'єктивно вважає істинним [92, с.16].

Можливість отримання від людини інформації, яку вона сама суб'єктивно вважає правдивою, однак при спілкуванні спотворює, створює передумови для використання опосередкованого підходу як спеціально організованого дослідження, спрямованого на досягнення цієї мети. Основою такого дослідження є експериментальний принцип, визначений у минулому столітті радянським вченим О.Р. Лурія: "...єдина можливість вивчити механіку внутрішніх "прихованих" процесів зводиться до того, щоб пов'язати ці приховані процеси з якими-небудь доступними для безпосереднього спостереження процесами поведінки, що одночасно протікають поруч, та у яких внутрішні закономірності і співвідношення знаходили б собі відображення" [75, с. 231]. За його переконанням, вивчення цих доступних для спостереження корелятив надає можливість вивчати безпосередньо недоступні внутрішні співвідношення та механізми.

З урахуванням цього експериментального принципу отримання інформації в рамках опосередкованого підходу як спеціального дослідження зводиться до забезпечення взаємозв'язку оманливого або і правдивого повідомлення інформації з будь-яким заздалегідь відомим явищем, яке проявляє себе у діагностично зрозумілих непрямих ознаках. Тоді за чіткого дотримання умов дослідження прояв діагностичних ознак з високою

ймовірністю може бути пояснений або приховуванням інформації, або її правдивим поданням, а не чимось іншим.

Зазначений принцип створює передумови для використання практичних методів реєстрації фізіологічної активності людини з метою виявлення інформації, що приховується. Це цілком природно, оскільки з давніх часів застосовувались різні способи об'єктивної реєстрації фізіологічних параметрів людини для того, щоб зробити діагностичні висновки про її поведінку в різних ситуаціях.

Сучасні дослідники зазначають, що на даний час реєстрація фізіологічної активності під час проведення дослідження може здійснюватися різними способами. Зокрема, вони виділяють такі різновиди психофізіологічного способу виявлення прихованої інформації:

- 1) перевірки за допомогою аналізатора стресу по голосу;
- 2) електроенцефалографічні дослідження;
- 3) магнітоенцефалографічні дослідження;
- 4) психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа [88].

Доцільно зазначити, що перевірка за допомогою аналізатора стресу по голосу здійснює виявлення приховуваної інформації за допомогою реєстрації зміни динаміки мовних сигналів у відповідь на пред'явлені стимули та комп'ютерного аналізу цих змін. Однак з точки зору низки дослідників (П. Екмана, С. Оглобліна, О. Молчанова та інших) цей метод базується на недостатньо вивчених теоретичних основах та на даний час при виявленні приховуваної інформації є неефективним [116]. Зокрема, у США з урахуванням високого відсотку помилок, отриманих при перевірках, ще на початку 1988 року використання мовних аналізаторів було практично заборонене [88].

Такі різновиди психофізіологічного способу виявлення приховуваної інформації, як магнітоенцефалографічні і електроенцефалографічні дослідження, почали активно розвиватися з кінця 80-х років XX століття та на даний час мають значну кількість теоретичних і лабораторних досліджень.

Однак, незважаючи на швидке накопичення лабораторних досліджень, на практиці жоден із цих підходів майже не використовувався. Відсутні й публікації, у яких би описувалася методологія чи процедура таких досліджень.

На практиці найбільш поширеним засобом сьогодні вважається проведення ПФДВП. Як уже зазначалось, у нашій країні зазначені дослідження мають назву ОВП. Саме за допомогою поліграфа, на основі показників шкірно-гальванічної активності, дихання та потовиділення здійснюється найбільш ефективно опосередковане виявлення приховуваної інформації. Крім того, доцільно зазначити, що застосування цього приладу базується на досить суттєвому науково-емпіричному і теоретичному підґрунті. Зокрема, в основі ПФДВП знаходяться сучасні методологічні положення психологічної науки, а саме теорії виявлення приховуваної інформації (П.М. Єршов, Є.А. Костандов, О.Р. Лурія, П.В. Сімонов, Дж. Фюреді, Г. Бен-Шахар та інші), принципи, методи, поняття психофізіології – прикладної галузі психологічної науки, що вивчає фізіологічні основи психічної діяльності та поведінки людини.

Доцільно зазначити, що психофізіологія, зокрема розглядаючи психологічну та фізіологічну сторони життєдіяльності людини, у їх єдності та нерозривному зв'язку [94] пропонує досить ефективні методи і засоби вивчення людини, що створює перспективи запровадження нових підходів у вирішенні проблеми забезпечення безпеки. У контексті цієї проблеми пріоритетом користуються прикладні аспекти диференціальної психофізіології, психофізіологія функціональних станів, психофізіологія емоцій. Загальним для них є те, що зовнішнім стосовно людини впливам, різним за видом і силою, а також діяльності, яка здійснюється людиною (інтелектуальної, професійної і т.д.) протиставляється зміна фізіологічних функцій. Характер і глибина зареєстрованих змін слугують об'єктивними критеріями індивідуальних особливостей особистості.

Зміна психоемоційного стану людини в умовах спеціально поставленого експерименту дає можливість отримувати не лише необхідну інформацію про неї в рамках поточних подій, але і звертатися до подій, учасником яких вона була у минулому, навіть до тих, що мають значний термін давності [18, с. 7].

Усі перераховані прикладні аспекти психофізіології так чи інакше стосуються проблеми безпеки. Таке незвичне, на перший погляд, сполучення термінів психофізіологія і безпека, на думку сучасних дослідників Л.Г. Алексєєва та Ф.В. Потьомкіна, своїм правом на існування без перебільшення завдячує впровадженню у практику кримінальних розслідувань і перевірки кадрового складу спецслужб США спеціального пристрою реєстрації психофізіологічних показників, який отримав назву поліграф або “детектор брехні” [18, с. 7–8]. До того ж, результати застосування цього пристрою на практиці виявилися досить ефективними.

Аналіз сучасних досліджень у галузі інструментальної детекції брехні дозволяє стверджувати, що ПФДВП неодноразово підтвердили свою доцільність і вже декілька десятиліть успішно використовуються з метою перевірки інформації, що повідомляється обстежуваною особою у США, Японії, Ізраїлі, Канаді, Литві, Латвії, Польщі, Росії, Словаччині, Туреччині, Білорусії, Молдові та інших державах в оперативно-розшуковій, слідчій, судовій діяльності, а також у межах системи кадрової безпеки під час відбору кадрів до різного виду державних інституцій, у тому числі й силових структур, виявлення шпигунської агентури, проведення внутрішніх розслідувань та ін. [31, с. 55; 24; 49; 68; 69].

Багаторічна практика використання поліграфа в багатьох країнах світу переконливо доводить, що ПФДВП відіграють досить специфічну, але важливу роль в житті сучасного суспільства. Вони дозволяють підвищити ефективність заходів, спрямованих на забезпечення кадрової безпеки, боротьбу з корупцією, профілактику та запобігання протиправних дій,

виявлення ворожої розвідувальної агентури, розкриття кримінальних злочинів та інше.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проведення ПФДВП спрямоване на виконання низки функцій, які, зокрема, і характеризують його соціальне призначення та практичну цінність. До основних (традиційних) функцій ПФДВП, як правило, відносять:

- *кадровий відбір*, який проявляється у виявленні та отриманні ймовірної та орієнтувальної інформації в інтересах підвищення ефективності роботи кадрових органів. Ця функція спрямована на забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті рішень щодо прийому (поновлення) персоналу на роботу (службу), призначення (переміщення) на посади тощо;

- *перевірка доброчесності та лояльності*, спрямована на забезпечення лояльності та доброчесності як осіб, які приймаються на службу (роботу), так і вже працюючого персоналу;

- *підвищення ефективності проведення службових перевірок, службових та кримінальних розслідувань*, яка проявляється в отриманні й оцінці достовірності інформації, що прямо або побічно пов'язана з розслідуванням і необхідна для забезпечення якості та своєчасності його проведення [48, с.164–165].

Доцільно також зазначити, що, окрім вказаних традиційних функцій, як свідчить аналіз наукової літератури та світової практики застосування поліграфа, ПФДВП можуть ефективно використовуватися і для виконання цілого спектру інших функцій, зокрема таких, як:

- *запобігання і профілактика проявів корупції та інших правопорушень серед персоналу*, що досягається за рахунок періодичних перевірок на поліграфі вже працюючого персоналу як в процесі служби (роботи), так під час проведення спеціальних контролюючих та ревізійних заходів;

- *поглиблене вивчення особистості*, яке проявляється у дослідженні особливостей нервової системи опитуваного, оцінці його психофізіологічної стійкості до екстремальних впливів, перевірці професійних якостей та

навичок, вивченні мотиваційної сфери і потреб досліджуваного, його психофізіологічної надійності, а також у експрес-оцінці особистісних особливостей опитуваного;

- *отримання нових наукових знань*, яке безперервно здійснює спеціаліст поліграфа під час проведення опитування з метою подальшого використання їх для вдосконалення самої процедури ПФДВП [48, с.164–165].

Як бачимо, вже сам перелік основних функцій ПФДВП дає підстави стверджувати, що зазначені дослідження спрямовані в першу чергу на забезпечення кадрової безпеки.

У контексті вирішення цих завдань, як свідчить світова практика, найбільш активно використовується такий вид поліграфних досліджень, як кадровий скринінг (від англ. “screen” – просівати, перевіряти на благонадійність), тобто спеціальна перевірка на поліграфі, що здійснюється з метою оптимізації відбору кадрів, оцінки працюючого персоналу і превентивного виявлення його можливої нелояльності [61].

Необхідно зазначити, що із сукупного валу всіх ПФДВП, що проводяться у світі, скринінгу належить близько 70%. Це найбільша область використання поліграфа як у державному, так і в приватному секторі [33]. Скринінгові перевірки на поліграфі вважаються сьогодні найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом для використання у роботі з кадрами, як з кандидатами на заміщення вакантних посад, так і з працюючим персоналом.

Як показує практика, скринінгові перевірки на поліграфі здійснюються під час укладання трудового договору за ініціативою власника або уповноваженого ним органу (для визначення придатності майбутнього працівника для виконання конкретної роботи); для роботи з кадрами з метою періодичних (планових) перевірок робочого персоналу; у разі вибіркового (позапланового) перевірок співробітників. Їх проведення дозволяє виявляти інформацію про обстежувану особу, яку вона з певних причин намагається приховати під час проходження обстеження, встановлення факту правдивості

чи неправдивості наданих нею відомостей та отримання додаткової інформації про опитуваного [48].

Останнім часом застосування ПФДВП при підборі кадрів стало все частіше здійснюватися роботодавцями всіх категорій у різних сферах діяльності. Така популярність поліграфа при кадрових перевірках пояснюється високою точністю поліграфічних прогнозів, мінімальними затратами часу, людських і матеріальних ресурсів для отримання роботодавцем необхідних даних про кандидата на посаду, можливістю отримання біографічних та інших даних, приховуваних обстежуваним, які отримати традиційними способами практично неможливо. Крім того, як зазначають сучасні науковці, використання поліграфу в кадровій роботі – це найшвидший спосіб “відсіювання” непридатних кандидатів на відповідні посади [31, с. 215–219]. Поліграф виступає також і потужним фактором психологічного стимулювання, який змушує кандидатів на посаду або вже працюючих осіб надавати роботодавцю більш повну інформацію про себе.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні фахівці в галузі застосування поліграфа стверджують, що ПФДВП є одним із найбільш дієвих засобів забезпечення якісного відбору персоналу [46; 68; 69; 76; 81; 88]. Для проведення тестування на поліграфі в рамках кадрового відбору при прийомі на роботу (службу), як правило, використовується до 10 основних тем (блоків тестів), а саме: мотиви вступу, схильність до вживання алкоголю, наркотична залежність, уточнення анкетних і автобіографічних даних, виявлення особливостей поведінки, виявлення кримінального минулого, приховувані відомості про стан здоров'я, справжні джерела доходу, лояльність по відношенню до організації (фірми), плани на майбутнє [27, с. 267].

Крім цих основних блоків тестів, при проведенні скринінгів можуть використовуватися й будь-які інші теми перевірочних запитань, що забезпечують отримання інформації в інтересах вирішення кадрових питань, залежно від переліку факторів ризику, визначених роботодавцем або ж які виявлені як значимі під час передтестової бесіди з кандидатом.

Доцільно підкреслити, що перелік факторів ризику встановлює роботодавець. Однак, якщо у визначенні специфіки факторів ризику головну роль відіграє ініціатор (замовник) перевірки, то при формулюванні конкретних перевірочних запитань, що складаються на їх основі, пріоритет належить поліграфологу. Запитання підбираються і формулюються виходячи з рівня кваліфікації працівника чи кандидата на посаду, необхідного для виконання функціональних обов'язків.

Практика проведення скринінгових перевірок показує, що використовуючи основні блоки тестів під час відбору кандидатів для призначення на певні посади, можна вирішити цілий комплекс питань, зокрема:

- оцінка достовірності заповнення анкети, виявлення спотворених даних; встановлення об'єктивності інформації, наведеної у автобіографії обстежуваного;

- виявлення ознак алкогольної залежності, частоти вживання міцних алкогольних напоїв;

- встановлення ознак наркотичної залежності, частоти і виду вживаних наркотиків;

- виявлення схильності до азартних ігор, інших шкідливих звичок;

- виявлення існуючих зв'язків з особами із кримінального середовища;

- встановлення участі у кримінальному бізнесі;

- встановлення причетності до діяльності заборонених громадських об'єднань чи організацій, що ведуть підривну діяльність тощо;

- встановлення наявності фактів корупційних правопорушень, фактів скоєння службових і посадових злочинів, інших протиправних дій у минулому;

- виявлення причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність, фактів порушення стосовно об'єкта опитування кримінального провадження;

встановлення приховуваних відомостей про стан здоров'я, наявності хронічних захворювань і травм;

визначення стану психічного здоров'я, наявності проявів девіантної поведінки та їх особливостей тощо;

визначення схильності до суїцидального поводження;

виявлення схильності до садизму, проявів агресивного ставлення до осіб іншої етнічної, релігійної або соціальної групи;

виявлення фактів здійснення актів побутового насильства;

встановлення дійсних причин звільнення з попереднього місця роботи, і особливо негативних (скандали в колективі, систематичне порушення трудової дисципліни, заподіяння морального або економічного збитку підприємству, на якому раніше працював претендент тощо), які, як правило, в документах не відображаються;

встановлення справжніх мотивів вступу (переводу, поновлення) на службу або влаштування на дану роботу;

визначення загальної мотиваційної спрямованості та ціннісної орієнтації особистості;

виявлення наявності боргів, кредитів або інших фінансових зобов'язань;

виявлення справжніх джерел фінансових доходів, у тому числі за кордоном, наявності фактів отримання на попередніх місцях роботи хабарів або інших побічних незаконних прибутків;

виявлення ознак нелояльного ставлення по відношенню до фірми (організації). Блок запитань з цієї теми, як правило, обговорюється з ініціатором перевірки;

виявлення фактів розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію;

наявність конфлікту інтересів між особистими інтересами кандидата чи близьких йому осіб та його майбутніми повноваженнями та інші [48].

Необхідність активного використання ПФДВП для з'ясування всіх цих питань обумовлена тим, що виконання цього завдання іншими способами – процес фінансово досить витратний і у більшості випадків носить необ'єктивний характер. Водночас незнання цих проблем може стати причиною значних моральних та матеріальних збитків.

Як стверджують зарубіжні експерти, поліграфні перевірки є унікальним засобом оцінки кадрів і підвищення їх якості, найбільш ефективним методом для виявлення кандидатів з високим ступенем ризику (тобто зі злочинним минулим, шкідливими звичками, тощо). При цьому достовірність оцінки надійності персоналу коливається від 86 до 100% [27, с. 265; 61].

Згідно з даними обстежень, проведених у 626-ти великих агентствах різних штатів США, як стверджують В. Князев та Г. Варламов, від 25 до 58 % кандидатів, які пройшли поліграфну перевірку, були визнані непридатними для роботи або ідентифіковані як кандидати з високим ступенем ризику. У результаті поліграфних опитувань було виявлено їх причетність до вживання та продажу наркотиків, крадіжок, хабарництва, сексуальних злочинів, участі у нерозкритих вбивствах та інших кримінальних правопорушеннях. При цьому усі ці особи вже успішно пройшли низку різних тестів, необхідних перевірок, і лише поліграф став перепорою для призначення на посади, де їх минуле і злочинні нахили могли спричинити суттєві негативні наслідки як за місцем працевлаштування, так і у сфері їх діяльності, пов'язаної з цією роботою [61].

Отже, як бачимо з цього прикладу, ефективність поліграфа при кадрових перевірках цілком очевидна.

Зазначимо, що в Україні на даний час поліграф активно застосовується у практичній діяльності МВС України, СБУ та низки інших державних інституцій нашої країни. А вітчизняні науковці, досліджуючи проблеми використання поліграфа для вирішення завдань кадрової роботи та добору персоналу ОВС України, у тому числі й керівної ланки, підтверджують його

ефективність, наголошуючи, що поліграф є одним з найбільш дієвих засобів зменшення кадрового ризику, пов'язаного з відбором персоналу [31, с. 54–57, 63–66, 132–135, 169–172, 215–219; 46]. Основний аргумент на користь широкого застосування поліграфа в практиці кадрової роботи і в профілактичних заходах – це об'єктивність реєстрованих процесів і можливість за короткі терміни отримати інформацію, яку або взагалі не можливо, або дуже важко і дорого у фінансовому плані отримати традиційними засобами [108].

Таким чином, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що використання ПФДВП у кадровій роботі спрямоване на попередження та мінімізацію ризиків та загроз з боку персоналу і відіграє досить важливу роль у вирішенні завдань забезпечення кадрової безпеки будь-якої організації.

Результати якісно проведеного ПФДВП є досить корисними для використання фактично на кожному з етапів процесу забезпечення кадрової безпеки. Зокрема, вони дозволяють: здійснити якісний підбір досвідчених, добросовісних та благонадійних співробітників; забезпечити проведення в динаміці контролю лояльності, добросовісності та благонадійності персоналу; сприяти своєчасному виявленню та локалізації причин і обставин загроз, що проявляються з боку персоналу; виявити і відсіяти тих осіб, хто створює або потенційно може створити певні загрози діяльності.

Саме тому проведення ПФДВП сьогодні займає гідне місце у системі роботи з персоналом МО та ЗС України, зокрема в діяльності кадрових органів як під час професійного відбору кандидатів на вакантні посади, так і в роботі з вже працюючим персоналом для проведення його періодичних перевірок. Це дозволяє якісно підвищити ефективність прийняття рішень під час призначення на посади військовослужбовців та державних службовців у МО і ЗС України, запобігти помилок у цьому процесі, є запорукою тих позитивних процесів у реформах, які вже тривають.

1.2. Історичні аспекти становлення та розвитку психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України

Сучасний етап розвитку України та її Збройних Сил, пов'язаний з процесами європейської інтеграції та зміни у вітчизняній військовій кадровій політиці, викликані цими процесами, поставили перед кадровими органами МО та ЗС України низку важливих завдань, спрямованих на забезпечення кадрової безпеки та удосконалення роботи з персоналом. Особливої ваги та значення ці завдання набули після початку збройної агресії Російської Федерації та залучення ЗС України до проведення АТО на території окремих районів Донецької та Луганської областей.

Вирішення цих завдань потребувало пошуку нових підходів до проблем формування та реалізації кадрової політики, більш широкого використання сучасних наукових досягнень в роботі з персоналом, активного впровадження новітніх технологій щодо забезпечення кадрової безпеки, покращення роботи з підбору та використання кадрів, ефективного попередження правопорушень, викорінення корупції у військовій сфері.

Значно актуалізувало питання щодо вирішення зазначених проблем та активізувало роботу у МО України в цьому напрямку, прийняття в Україні протягом вересня-жовтня 2014 року низки нормативно-правових актів, зокрема Закону України “Про очищення влади” [4] та Закону України “Про запобігання корупції” [2], дія яких була спрямована на посилення роботи з персоналом з метою проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення ефективної протидії корупції.

Як свідчить світовий досвід, особливого значення в межах вирішення подібних проблем набули методи інструментальної детекції обману, а саме ПФДВП, ефективність яких було переконливо доведено багаторічною практикою їх проведення у багатьох країнах світу. Тож, очевидно, враховуючи саме цей факт, за результатами наради з керівниками судових та

правоохоронних органів України Президентом України було прийнято протокольне рішення від 29.09.2014 р. № 02-01/2716 щодо впровадження в органах виконавчої влади, інших державних органах перевірки персоналу з використанням поліграфів.

Враховуючи відсутність у МО України на той час своєї бази для виконання рішення Президента України, проведення перевірок на поліграфі кандидатів для призначення на посади в МО та ЗС України спочатку було організовано і здійснювалось, за попередньою міжвідомчою домовленістю, на базі спеціального підрозділу СБУ. Проте такий стан речей не зовсім задовольняв потреби військового відомства, оскільки не завжди забезпечував проведення зазначеної процедури у необхідні для МО України терміни, негативно впливаючи таким чином на своєчасність прийняття кадрових рішень. А оскільки ця проблема напряду стосувалась роботи кадрових органів військового відомства, тож перед керівництвом ДКП МО України постало питання про пошук шляхів її вирішення.

У жовтні 2014 року тимчасово виконуючий на той час обов'язки, а нині директор Департаменту кадрової політики МО України О.В. Яцино доручив фахівцям НМЦ КП МО України вивчити на основі аналізу зарубіжного й вітчизняного досвіду застосування поліграфа у роботі з кадрами, питання щодо доцільності впровадження поліграфа у діяльність МО і ЗС України та визначити перелік заходів, проведення яких необхідне для реалізації цього питання, а також їх орієнтовну вартість. Це й стало фактично першим кроком у процесі впровадження ПФДВП у практику кадрової роботи Міністерства оборони та ЗС України.

Для виконання цього завдання директором НМЦ КП МО України І.М. Половінкіним було створено робочу групу, на чолі із заступником начальника центру полковником О.Л. Тракалюком. До її складу увійшли провідні фахівці лабораторії науково-методичного забезпечення (психологічного вивчення особового складу), а саме: начальник лабораторії, кандидат технічних наук підполковник С.П. Гришин; провідний науковий

співробітник лабораторії кандидат історичних наук, старший науковий співробітник В.М. Малюга та старший науковий співробітник цього підрозділу, кандидат психологічних наук капітан М.Д. Кузьменко.

У період з жовтня 2014 року по лютий 2015 року членами робочої групи було досліджено досвід практичного застосування поліграфа у роботі з персоналом та правового врегулювання цих питань за кордоном, зокрема у таких країнах, як США, Японія, Ізраїль, Бельгія, Канада, Польща, Латвія, Литва, Росія, Білорусь, Казахстан та Молдова, а також проаналізовано досвід використання перевірок на поліграфі у кадровій роботі в структурах МВС України та Міністерства доходів і зборів України (нині Державна фіскальна служба України). Крім того, окремо було проведено аналіз думок та поглядів на це питання вітчизняних і зарубіжних науковців, політиків, представників різних державних та громадських організацій, а також практикуючих експертів-поліграфологів Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки, Колегії поліграфологів України та Всеукраїнської асоціації поліграфологів. За результатами цієї роботи науковці прийшли до висновку про доцільність запровадження поліграфа у діяльність МО та ЗС України з метою покращення роботи з персоналом, більш об'єктивної оцінки особового складу при прийнятті кадрових рішень, попередження й виявлення корупційних та інших правопорушень у сфері службової діяльності. Напрацьовані інформаційно-аналітичні матеріали було направлено до ДКП МО України.

Висновки та пропозиції вчених було покладено в основу доповідної директора Департаменту кадрової політики МО України на ім'я Міністра оборони України, у якій, окрім обґрунтування доцільності запровадження у діяльність МО та ЗС України процедури перевірки на комп'ютерному поліграфі кандидатів для призначення на посади, було запропоновано низку організаційних заходів, необхідних для ефективного вирішення зазначеного питання [43].

Зазначені пропозиції були схвалені Міністром оборони України, внаслідок чого ним було підписане окреме доручення від 03.03.2015 за № 290/з щодо запровадження процедури опитування кандидатів для призначення на посади в МО та ЗС України з використанням комп'ютерного технічного засобу (поліграфу).

У дорученні було визначено основні завдання, від виконання яких залежало вирішення цього питання, а саме:

- опрацювання нормативно-правових документів щодо запровадження процедури опитування кандидатів для призначення на посади в МО та ЗС України з використанням комп'ютерного технічного засобу (поліграфу);

- створення у складі Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства оборони України науково-методичного відділу психологічного вивчення особового складу у кількості 10 посад на базі існуючої лабораторії науково-методичного забезпечення (психологічного вивчення особового складу) НМЦ КП МО України;

- організація укомплектування зазначеного підрозділу досвідченими фахівцями та їх навчання (перепідготовки) за попередньою домовленістю на базі Національної академії Служби безпеки України;

- організація закупівлі комп'ютерних технічних засобів (поліграфів) у кількості 3 комплектів;

- забезпечення зазначеного підрозділу обчислювальною технікою та периферійним обладнанням відповідно до існуючих норм;

- обладнання приміщень відповідно до вимог щодо проведення процедури опитування персоналу з використанням комп'ютерного технічного засобу (поліграфу);

- забезпечення фінансування вказаних заходів.

Цим дорученням також визначались терміни виконання зазначених заходів та посадові особи, відповідальні за цю роботу [86].

Фактично, можна стверджувати, що саме це доручення Міністра оборони України стало першим офіційним документом у МО України, який

відіграв головну роль у впровадженні ПФДВП у діяльність Міністерства оборони та ЗС України.

На виконання завдань, вказаних у цьому документі, вже до кінця березня 2015 року науковцями НМЦ КП МО України спільно з фахівцями ДКП МО України було опрацьовано Інструкцію про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, яка була затверджена наказом Міністерства оборони України від 14.04.2015 № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України”, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 29.04.2015 за № 477/26922 [12].

Зазначений наказ врегулював питання щодо застосування поліграфа у діяльності МО та ЗС України з метою покращення якості роботи з персоналом при прийнятті (поновленні) на військову службу за контрактом, призначенні (переміщенні) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України, а також попередження і виявлення корупційних та інших правопорушень у сфері службової діяльності [12]. Затверджена ним Інструкція визначала основні принципи, напрями, умови, порядок організації проведення опитування персоналу з використанням поліграфу у МО та ЗС України. Тож саме дата затвердження цього наказу фактично вважається сьогодні офіційною датою впровадження ПФДВП в практику роботи з персоналом у МО та ЗС України.

У березні 2015 року відповідно до спільної директиви МО України та ГШ ЗС України від 13.03.2015 р. у НМЦ КП МО України було створено науково-методичний відділ (психологічного вивчення особового складу), штатною чисельністю 10 посад, на який було покладено завдання щодо проведення опитування кандидатів для призначення на посади у МО та ЗС

України з використанням поліграфа. З питань організації роботи поліграфа та використання результатів опитування цей структурний підрозділ НМЦ КП МО України було підпорядковано безпосередньо Міністру оборони України [12].

Разом з цим, доцільно зазначити, що незважаючи на наявність нормативного документу, який упорядковував цей напрямок роботи, та спеціалізованого підрозділу, призначеного для його реалізації, безпосереднє проведення процедури опитування персоналу МО та ЗС України з використанням поліграфа практично розпочалась лише у листопаді 2015 року. Це було пов'язано з низкою організаційних проблем, що виникли під час реалізації окремих завдань згаданого вище доручення Міністра оборони України, а саме: укомплектування підрозділу кадрами та проведення спеціальної їх підготовки за фахом поліграфолога; проведення ремонтних робіт та обладнання спеціальних приміщень, призначених для проведення ОВП; здійснення закупівлі комп'ютерних поліграфів та іншого технічного обладнання, згідно з потребами та характеристиками технічного обладнання робочого місця для проведення опитування. Вирішення цих питань відповідно до чинної нормативно-правової бази вимагало обов'язкового дотримання певних процедур, проведення яких, як виявилось на практиці, потребувало досить значного часу.

Із створенням відділу керівництвом НМЦ КП МО України було організовано та проведено досить складну роботу щодо його укомплектування фахівцями з належним рівнем підготовки. Вже 27 березня 2015 року відповідно до вимог спільного наказу Міністерства оборони України та Міністерства освіти і науки України від 27.01.2015 за № 37/51 “Про затвердження Інструкції про порядок заміщення вакантних посад командування (керівного складу), наукових, науково-педагогічних (педагогічних) працівників у вищих військових навчальних закладах, військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів та науково-дослідних установах Збройних Сил України на конкурсній основі” у

НМЦ КП МО України було оголошено перший конкурс на заміщення вакантних посад і розпочато роботу щодо відбору найбільш достойних кандидатів.

Враховуючи той факт, що відповідно до штату всі посади відділу є науковими, в основу відбору кандидатів було покладено кваліфікаційні вимоги, що висуваються до посад наукових працівників. У цьому контексті доцільно зазначити, що до цього часу МО України ніколи не мало справи із фахівцями-поліграфологами, а тому у керівництва НМЦ КП МО України не було ані досвіду роботи щодо відбору цієї категорії спеціалістів, ані чітко визначених кваліфікаційних вимог, що висуваються до них. З огляду на це, було проведено низку консультацій з відповідними фахівцями Служби безпеки України та експертами-поліграфологами Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки. За їх результатами, усвідомлюючи всю важливість та значимість завдань, що покладались на спеціалістів поліграфа МО України, високий рівень відповідальності за достовірність результатів їх виконання, а також ймовірність перенесення ними значних психологічних та моральних навантажень під час виконання функціональних обов'язків, керівництвом НМЦ КП МО України було прийнято рішення під час відбору кандидатів для призначення на посади у новостворений відділ, поряд з урахуванням вищезгаданих кваліфікаційних вимог до посад наукових працівників, особливу увагу звертати на беззаперечну репутацію, доброчесність, порядність та принциповість, патріотизм, рівень інтелекту, аналітичні здібності, комунікабельність, спостережливість та уважність, емоційну стійкість кандидатів, наявність у них повної вищої психологічної освіти за кваліфікацією спеціаліста (магістра), певного життєвого та практичного досвіду роботи з людьми, почуття особистої відповідальності за свою роботу, стану здоров'я, який дозволяє належним чином виконувати функціональні обов'язки, а також бажання працювати за цим фахом.

Слід наголосити, що питання комплектування відділу виявилось на практиці не таким простим, як здавалось на перший погляд. Вирішуючи його, керівництво НМЦ КП МО України зіштовхнулось з низкою проблем, без розв'язання яких неможливо було забезпечити якісне комплектування відділу. Вже на етапі відбору стало цілком зрозумілим, що навіть незважаючи на цілковиту підтримку та значну допомогу зі сторони керівництва ДКП МО України успішно завершити його вирішення у встановлені дорученням терміни, скоріш за все, не вдасться. З відбором кандидатів для призначення на посади військовослужбовців відділу все було більш-менш зрозуміло. Всі усвідомлювали, що відібрати серед офіцерів ЗС України фахівців, які мають відповідну підготовку та стаж роботи за фахом поліграфолога, фактично неможливо, оскільки жоден ВВНЗ України їх підготовку не здійснює. А тому, враховуючи той факт, що відібрані офіцери будуть проходити навчання за фахом поліграфолога на базі Національної академії СБУ, що було передбачено дорученням Міністра оборони України, під час відбору цієї категорії особлива увага приділялась особистим якостям відповідно до зазначених вище вимог. Проблема виникла з відбором кандидатів на цивільні посади. Цілком логічним в цьому процесі було б віддавати перевагу тим особам, які мають відповідну підготовку та стаж роботи за фахом поліграфолога, вільно володіють навичками роботи з поліграфом і методиками проведення процедури ОВП. Однак, як з'ясувалось, досвідчені цивільні поліграфологи через низькі посадові оклади не виявляли особливого бажання брати участь у конкурсах на заміщення вакантних посад, оголошених у НМЦ КП МО України. Стало цілком очевидним, що і ця категорія також буде потребувати додаткового навчання чи перепідготовки.

Крім того, практика показала, що в межах проведення цього конкурсу керівництву НМЦ КП МО України не вдалося досягти поставленої мети у повному обсязі. Після першого конкурсу, який відбувся 28 квітня 2015 року, було укомплектовано лише п'ять з десяти штатних посад відділу (дві з яких цивільні). Зокрема, начальником відділу було призначено кандидата

технічних наук підполковника С.П. Гришина. Посаду провідного наукового співробітника зазначеного підрозділу обійняв кандидат історичних наук, старший науковий співробітник В.М. Малюга, а на посади старшого наукового співробітника та наукового співробітника було відповідно призначено кандидата психологічних наук капітана М.Д. Кузьменка та працівника ЗС України А.В. Кравченко. Посаду молодшого наукового співробітника обійняв лейтенант Д.С. Зубовський [95]. Подібні конкурси оголошувалися і проводились ще неодноразово.

За результатами проведення 11 червня 2015 року другого конкурсу було укомплектовано ще три посади військовослужбовців відділу. На посаду провідного наукового співробітника було призначено підполковника А.С. Дегтярьова, а науковими співробітниками відділу стали капітани Ю.С. Дмитренко та В.В. Іноземцева [96].

Необхідно зазначити, що офіцери Ю.С. Дмитренко, В.В. Іноземцева і Д.С. Зубовський, які були призначені до складу відділу, особисто брали участь у антитерористичній операції на Сході України та безпосередньо в бойових умовах відчували на собі наслідки діяльності окремих, “нечистих на руку”, посадових осіб різних ланок управління. Це стало одним з визначальних чинників їх свідомого рішення щодо участі у конкурсі та вибору для себе даного напрямку діяльності, оскільки воно збігалось з їхньою життєвою позицією, спрямованою на першочергове відстоювання національних інтересів Української держави.

Внаслідок проведеної роботи станом на вересень 2015 року вдалось укомплектувати 80 % штатних посад відділу, що дозволяло забезпечувати виконання ними завдань за призначенням. Дві цивільні посади залишались вакантними, а тому робота щодо вирішення цього питання продовжувалась.

У травні-червні 2015 року посадові особи відділу пройшли навчання на курсах підвищення кваліфікації фахівців з поліграфічних досліджень при Національній академії СБУ та подібних курсах при Українському бюро психофізіологічних досліджень та безпеки, де отримали теоретичні й

практичні знання з питань проведення ПФДВП та успішно здали кваліфікаційні іспити, про що отримали відповідні свідоцтва та сертифікати.

Практично, з вересня 2015 року особовий склад науково-методичного відділу (психологічного вивчення особового складу) НМЦ КП МО України був повністю готовий до роботи за визначеним напрямком діяльності, проте стан готовності його матеріально-технічної бази ще не дозволяв її розпочати.

Враховуючи затримку у створенні матеріально-технічної бази, у жовтні 2015 року з метою підтримання належного рівня фахової підготовки особового складу відділу було організовано і проведено їх стажування у якості поліграфологів на базі спеціального підрозділу військової частини А0515.

Процес створення матеріально-технічної бази відділу здійснювався паралельно із виконанням інших завдань, визначених у вказаному вище дорученні Міністра оборони України. Він передбачав проведення ремонтних робіт у приміщеннях, що призначались для проведення процедури ОВП, та їх обладнання необхідними матеріально-технічними засобами, а також організацію та здійснення закупівлі спеціалізованого обладнання апаратно-програмних комплексів оцінки достовірності інформації (поліграфів).

Для забезпечення якісного вирішення зазначених питань у березні-квітні 2015 року керівництвом ДКП МО України було направлено відповідні листи:

до Головного квартирно-експлуатаційного управління ЗС України – щодо переліку матеріально-технічних засобів, необхідних для обладнання приміщень, у яких буде проводитись опитування та вимоги до обладнання таких приміщень [70];

до Центру забезпечення службової діяльності Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил України – щодо потреб та характеристик технічного обладнання робочого місця для проведення опитування та відповідну заявку [71], а також переліку матеріально-технічних засобів, необхідних для проведення процедури опитування [72].

Зазначимо, що вже на кінець серпня 2015 року фахівцями Головного квартирно-експлуатаційного управління ЗС України було завершено ремонт приміщень НМЦ КП МО України, визначених для проведення процедури ОВП, обладнання їх необхідним матеріальними засобами та встановлено охоронну і пожежну сигналізацію.

Дещо складнішим виявилось питання щодо закупівлі спеціалізованого обладнання апаратно-програмних комплексів оцінки достовірності інформації (поліграфів), оскільки вимагало обов'язкового дотримання тендерних процедур, організація і проведення яких потребували певного часу.

Для його вирішення у серпні 2015 року Центром забезпечення службової діяльності Міністерства оборони та Генерального штабу Збройних Сил України було оголошено та проведено перший тендер, проте торги не відбулися через невідповідність (відсутність) поданих учасниками документів, передбачених документацією конкурсних торгів. Лише після проведення 30 вересня 2015 року повторного тендеру 5 жовтня того ж року було придбано три комплекти спеціалізованого обладнання апаратно-програмних комплексів оцінки достовірності інформації (поліграфів) “Рубікон” вітчизняного виробництва.

Доцільно також зазначити, що досить суттєву допомогу у вирішенні питання матеріально-технічного забезпечення відділу надав Директор Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки І.П. Усіков. Впродовж вересня 2015 року, він як офіційний представник компанії Axciton Systems Inc. в Україні подарував Міністерству оборони України комп'ютерний поліграф “Axciton” від імені американської компанії та від себе особисто комп'ютерний поліграф “Епос 9”. Хоча ці прилади не були новими, оскільки до цього експлуатувались, вони були технічно справні та цілком придатні до подальшого використання.

Остаточні основні заходи щодо створення матеріально-технічної бази відділу було завершено лише у жовтні 2015 року, коли було закуплено низку

технічного обладнання, комп'ютерної та іншої техніки для забезпечення діяльності відділу.

З огляду на зазначені обставини свою першу офіційну процедуру ОВП фахівцями відділу було проведено лише у другій декаді листопада 2015 року. Перше завдання на проведення ОВП визначеного персоналу МО та ЗС України було датоване 17 листопада 2015 року.

На даний час процедуру ОВП пройшло вже понад 900 осіб з числа керівного складу та кандидатів на заміщення вакантних посад у центральному апараті МО України та ГШ ЗС України, Командуванні Сухопутних військ ЗС України, Сил спеціальних операцій, керівників державних підприємств, що належать до сфери управління МО України. Крім того, до проведення зазначеної процедури залучались особи, які обіймають керівні посади різних ланок управління, у тому числі й органів військового управління ЗС України, що діяли в ході АТО та створені для виконання завдань ООС, посадові особи, які мають доступ до фінансових і матеріальних ресурсів та державної таємниці, а також кандидати на такі посади, кандидати для призначення на посади у миротворчі підрозділи та для направлення на навчання за кордоном тощо.

Результати проведених опитувань дали змогу значно підвищити ефективність роботи під час підготовки та прийняття кадрових рішень, дозволили прогнозувати і нівелювати можливі ризики під час прийняття персоналу на посади, а також поліпшили якість проведення службових розслідувань завдяки обмеженню кола осіб, причетних до подій, що підлягали перевірці.

Особливого значення ОВП набуло під час проведення організаційно-штатних заходів у МО України. За рішенням Міністра оборони України усі керівники та працівники структурних підрозділів, що підлягали реорганізації, пройшли переатестацію на відповідність займаним посадам та перевірку на поліграфі. Це, зокрема, підрозділи, на які покладено завдання матеріально-технічного та медичного забезпечення, військово-технічного

співробітництва, забезпечення сучасними зразками озброєння та військової техніки, капітального будівництва та інші. Таку ж перевірку на поліграфі пройшов і кожен претендент перед призначенням на посаду в МО України або ГШ ЗС України. Застосування цієї процедури сприяло забезпеченню кадрової безпеки та усуненню елементів суб'єктивізму під час прийняття відповідних кадрових рішень.

Практика застосування поліграфа в діяльності МО та ЗС України упродовж 2015 – 2018 років переконливо показала, що поряд з традиційними методами проведення кадрового відбору та службових розслідувань, застосування нових технологій – ОВП у роботі з особовим складом дозволяє методологічно та методично забезпечити необхідний рівень кадрової безпеки, проведення службових розслідувань і водночас профілактичної роботи з персоналом.

Доцільно зазначити, що рішення Міністра оборони України щодо створення спеціалізованого підрозділу, призначеного для проведення поліграфічних перевірок, саме на базі НМЦ КП МО України виявилось досить вдалим та далекоглядним. Саме той факт, що всі посади у науково-методичному відділі (психологічного вивчення особового складу) НМЦ КП МО України відповідно до штату є науковими і їх діяльність в основі своїй передбачає здійснення наукової роботи, дозволив фахівцям цього структурного підрозділу вдало поєднувати наукові досягнення з їх практичною реалізацією.

Вже протягом 2016 – 2017 років паралельно з практичним проведенням ОВП персоналу МО і ЗС України фахівцями відділу було виконано декілька логічно пов'язаних між собою науково-дослідних робіт з проблем використання поліграфа. За результатами проведення досліджень було вирішено цілу низку завдань як теоретичного, так і прикладного характеру, а саме:

вивчено й усвідомлено сутність та зміст основних теоретичних концепцій, на яких базується проведення ПФДВП;

здійснено системний аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду з питань використання поліграфа, зокрема у процесі роботи з персоналом силових відомств та з питань нормативного врегулювання цієї діяльності у провідних країнах світу;

обґрунтовано та визначено методологічні засади застосування ПФДВП у діяльності МО та ЗС України;

досліджено та усвідомлено сутність процедури ОВП, психологічний і психофізіологічний аспекти її проведення;

визначено зміст етапів процедури ОВП, особливості їх організаційного забезпечення та проведення як в інтересах вирішення кадрових завдань, так і під час службових розслідувань;

удосконалено термінологію, яка застосовується при проведенні ОВП у МО та ЗС України, шляхом аналізу основних термінів й понять у цій сфері, що використовується у силових відомствах зарубіжних країн та їх адаптації до застосування в Україні;

визначено поняття кадрової безпеки МО і ЗС України, зміст процесу її забезпечення, а також найбільш ймовірні ризики зі сторони як діючого, так і потенційного персоналу, на яких доцільно акцентувати увагу під час опитувань на поліграфі;

визначено перелік ймовірних корупційних ризиків і потенційних сфер зловживань у процесі військової діяльності та обґрунтовано можливості їх запобігання за допомогою поліграфа;

обґрунтовано та визначено кваліфікаційні вимоги до кандидатів на посади у МО України, що передбачають проведення ОВП та професійно-важливі якості, якими вони повинні володіти для успішного виконання своїх службових обов'язків;

визначено найбільш оптимальний методичний інструментарій для використання під час проведення ОВП у МО та ЗС України як в інтересах кадрової роботи, так і під час службових розслідувань, здійснено його удосконалення шляхом наукової апробації та емпіричної перевірки;

удосконалено форми і методи проведення ОВП за визначеними у МО та ЗС України напрямками, шляхом їх наукової апробації та емпіричної перевірки, розроблено відповідні алгоритми й методики їх проведення;

розроблено типові алгоритми проведення процедури опитування персоналу з використанням поліграфа в кадровій роботі та службових розслідуваннях;

розроблено Методичні рекомендації спеціалісту поліграфа щодо проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО та ЗС України;

внесено зміни до нормативно-правових актів, які регламентують порядок проходження військової служби щодо застосування процедури ОВП стосовно громадян України, які виявили бажання проходити військову службу за контрактом та претендують на зайняття посад, що передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, а також посад з підвищеним корупційним ризиком;

розроблено систему періодичного проведення ОВП та обґрунтовано організаційно-управлінські й методичні засади її застосування в процесі роботи з персоналом у Міністерстві оорони та ЗС України, запровадження якої дозволить забезпечити плановість у проведенні цих заходів, за рахунок встановлення чітких термінів їх проходження для різних категорій персоналу МО та ЗС України;

визначено методичний інструментарій, найбільш доцільний для застосування під час періодичного проведення ОВП у МО та ЗС України, результативність яких у виявленні приховуваної інформації було перевірено шляхом застосування експериментальних та емпіричних заходів апробації;

розроблено Методичні рекомендації щодо організації опитування персоналу з використанням поліграфа у МО України та ЗС України;

підготовлено проекти документів щодо внесення змін до нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації та проведення ОВП у МО та ЗС України [47; 48].

В ході подальших досліджень передбачається вирішення ще низки питань як організаційного так і методичного характеру. Зокрема у найближчій перспективі планується: удосконалити діючу нормативно-правову базу, запровадити в процес роботи з персоналом у МО та ЗС України систему періодичного проведення ОВП; розробити методику перевірки доброчесності персоналу ЗС України з використанням формату перевірково-нейтральних запитань та методику проведення скринінгових перевірок персоналу ЗС України з використанням формату запитань спрямованого обману, розробити алгоритм проведення основного етапу ОВП під час скринінгових перевірок персоналу у МО та ЗС України, а також Інструкцію щодо застосування скринінгових форматів при проведенні ОВП в інтересах прийняття кадрових рішень.

Окрім наукових досліджень, фахівцями відділу активно здійснювалися й інші заходи наукової діяльності, спрямовані як на науково-методичне забезпечення процесу проведення ОВП персоналу МО та ЗС України, так і на популяризацію цього напрямку діяльності, широкий обмін набутим практичним досвідом та постійне вдосконалення своєї кваліфікації за фахом поліграфолога. Зокрема, у період з січня 2016 року по теперішній час науковцями відділу було проведено таку роботу:

підготовлено та видано більше 20 наукових праць з проблем, що стосуються як загальних аспектів використання поліграфа й пов'язаних з цим процесом технологій, так і їх безпосередньо застосування у роботі з персоналом МО та ЗС України [19; 36; 37; 38; 39; 40; 42; 49; 50; 66; 67; 68; 69; 76; 77; 115];

організовано та проведено 7 науково-практичних семінарів, на які залучались представники різних структурних підрозділів МО та ЗС України, ВВНЗ, провідні фахівці Колегії поліграфологів України та Всеукраїнської асоціації поліграфологів. Під час цих заходів обговорювались актуальні питання щодо удосконалення організації і проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО і ЗС України, здійснювався аналіз існуючих

форм, методів й методичного інструментарію проведення ОВП та визначались шляхи їх подальшої адаптації (вдосконалення) для застосування під час проведення зазначеної процедури у МО та ЗС України, а також вирішувались інші завдання;

взято участь у роботі низки Міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференцій, у тому числі й чотирьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій поліграфологів, в ході яких було обговорено актуальні питання, пов'язані із психофізіологічними дослідженнями (перевірками) осіб на поліграфі в Україні, нормативним урегулюванням цього науково-технічного приладу та апробації новітніх методик і прийомів їх застосування, а також підготовки кадрів зазначеної спеціалізації; визначено перспективні напрямки використання психофізіологічних досліджень у сфері правоохоронної діяльності та у військових формуваннях України, а також шляхи подальшого формування науково-практичної платформи для розвитку професії “поліграфолог” в Україні. Під час проведення цих заходів науковці відділу виступали з доповідями з проблем використання поліграфа у МО та ЗС України, обмінювались набутим досвідом практичної діяльності й науковими здобутками [31, с. 194–197; 52, с. 117–119; 78, с. 122–124; 97, с. 53–54; 102, с. 205–207; 104; 106, с. 239, 300; 107, с. 147].

Значна увага приділялась і питанням підвищення кваліфікації фахівців відділу за фахом поліграфолога. Зокрема, на базі Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки за програмою: “Застосування поліграфа при проведенні розслідувань та роботі з кадрами” у січні 2017 року було проведено підготовку двох спеціалістів поліграфа відділу та у березні цього ж року ще одного фахівця. Загальний обсяг навчання складав 320 годин. Під час навчання на цих курсах зазначені фахівці додатково пройшли комплексний короткостроковий курс підвищення кваліфікації за програмами “Психологічна оцінка достовірності інформації, що повідомляється на основі вербальних і невербальних критеріїв, методичні

основи якої використовуються при проведенні судових психологічних експертиз по відео аудіо матеріалам слідчих дій” та “Спеціальні психологічні техніки ефективного спілкування, які підвищують достовірність одержуваної інформації”. Крім того, у вересні 2017 року всі фахівці відділу пройшли курс підвищення кваліфікації поліграфологів в загальному обсязі 16 годин на Семінарі підвищення кваліфікації поліграфологів. А у квітні 2018 року співробітники відділу взяли участь у семінарі на тему: “Основи професійного профайлінгу”, в ході якого отримали відповідні знання та навички щодо застосування профайлінгу під час проведення ОВП. По завершенню кожного з цих заходів спеціалісти поліграфа МО України отримали відповідні сертифікати.

Отже, досить активна наукова діяльність фахівців відділу, спрямована на науково-методичне забезпечення застосування поліграфа у вирішенні завдань кадрової безпеки і профілактики корупційних та інших правопорушень з боку персоналу МО та ЗС України, поряд з безпосередньою практикою, дозволила їм значно підвищити як свою фахову майстерність, так і якість проведення самої процедури ПФДВП. Останньому суттєво сприяв і той факт, що всі фахівці відділу мають вищу психологічну освіту. Це дозволило їм успішно застосовувати під час проведення процедури опитування способи психологічного впливу та ефективної ділової комунікації, у тому числі в складних ситуаціях з урахуванням індивідуальних особливостей опитуваної особи.

Звичайно, сьогодні говорити про існування у НМЦ КП МО України потужної наукової школи з проблем застосування поліграфа поки що зарано, це питання часу. Проте необхідно зазначити, що перший крок у цьому напрямку вже зроблено. Наприкінці 2017 року науковий співробітник відділу Ю.С. Дмитренко захистив першу у НМЦ КП МО України дисертацію із зазначених проблем на тему: “Державне регулювання використання поліграфічних технологій в секторі безпеки і оборони України” [41] та отримав науковий ступінь кандидата наук державного управління.

Доцільно також наголосити, що, окрім своєї безпосередньої діяльності за призначенням, фахівці відділу беруть активну участь і у вирішенні інших питань, пов'язаних із запровадженням поліграфічних технологій в Україні. Так, зокрема у 2016 році на виконання доручення Прем'єр-міністра України від 08.02.2016 за № 1467/1/1-16, особисто начальник відділу як представник від МО України брав участь у роботі міжвідомчої робочої групи стосовно розробки із зацікавленими міністерствами та відомствами проекту акта Кабінету Міністрів України щодо затвердження порядку проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа. На даний час науковці відділу наполегливо працюють над питанням впровадження в Україні міжнародних стандартів використання поліграфа, актуальні проблеми вирішення якого обговорювались представниками різних міністерств та відомств, державних органів, установ та організацій, науково-експертних установ, вищих навчальних закладів, а також недержавних установ і компаній та громадських організацій (всього 59 осіб) під час проведення 15 лютого 2018 року круглого столу на тему: “Актуальні питання впровадження міжнародних стандартів використання поліграфа в Україні. Стандарти ASTM: міжнародна термінологія та її адаптація в Україні” [17].

Активну участь фахівці відділу беруть і у забезпеченні виконання завдань, передбачених Антикорупційною програмою Міністерства оборони України, зокрема, у виконанні завдань Плану заходів (дорожньої карти) щодо зниження корупційних ризиків при формуванні та реалізації військової кадрової політики в Збройних Силах України у 2017 – 2020 роках. На це спрямовуються як безпосередньо перевірки визначеного персоналу МО та ЗС України, що проводяться відповідно до замовлень, так і окремі заходи наукової діяльності. Так, наприклад, у листопаді 2016 року науковцями відділу спільно з фахівцями Українського бюро психофізіологічних досліджень та безпеки в межах Другого антикорупційного тижня МО України було проведено науково-практичний семінар на тему: “Психологічний аналіз мови та поведінки при проведенні службових

розслідувань”. У цьому заході взяли участь спеціалісти поліграфа МО України, Головного управління розвідки МО України, офіцери Центрального управління Військової служби правопорядку (по м. Києву та Київській області), провідні науковці Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, психологи та юристи військових частин (загалом 32 особи). Під час семінару було здійснено огляд існуючих сьогодні спеціалізованих методик в сфері неінструментальної детекції брехні (FACS, SCAN, MITT, CBSA, The Reid Technique, FAINT та ін.), розглянуто проблеми щодо психологічного аналізу невербальної комунікації та психологічної оцінки достовірності інформації, що повідомляється в межах кримінальних і службових розслідувань. По завершенню теоретичної частини було здійснено перегляд відеозаписів інтерв’ю реальних розслідувань з метою аналізу стереотипів поведінки причетних (непричетних) осіб під час інтерв’ю і опитування.

Вагому практичну цінність заходу, в контексті виконання завдань Антикорупційної програми Міністерства оборони України та сприяння вихованню доброчесності у ЗС України надало й те, що під час його проведення спеціалісти поліграфа МО України та фахівці Військової служби правопорядку ознайомились з особливостями проведення допиту за Технікою Рейда, застосування якої під час проведення службових розслідувань, як показує міжнародна практика, значно сприяє підвищенню його ефективності, а також отримали початкові навички оперативної оцінки вербальних і невербальних ознак брехні на основі випадків з практики, освоїли процедури експертного аналізу психологічних ознак достовірності/недостовірності.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що МО України протягом досить короткого проміжку часу вдалось не лише впровадити поліграф у свою діяльність та діяльність ЗС України, а й налагодити якісне науково-методичне забезпечення цього процесу.

Внаслідок наполегливої та продуктивної праці фахівців науково-методичного відділу (психологічного вивчення особового складу) НМЦ КП МО України, психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа сьогодні стали невід'ємною частиною арсеналу засобів роботи з персоналом МО та ЗС України, а самі спеціалісти поліграфа військового відомства мають усталену позицію і репутацію серед його керівництва й активно продовжують сумлінно працювати над підвищенням ефективності проведення зазначених досліджень.

Впровадження у діяльність МО та ЗС України процедури опитування з використанням поліграфа значно сприяло покращенню якості прийняття кадрових рішень стосовно як різних категорій особового складу, так і потенційного персоналу, запобіганню помилок у цьому процесі, а також підвищенню ефективності проведення профілактичної роботи.

У оборонному відомстві України існує чітке розуміння серед його керівництва важливості й необхідності застосування процедури опитування з використанням поліграфа у вирішенні завдань кадрової безпеки, профілактики корупційних та інших правопорушень з боку персоналу Міністерства оборони та Збройних Сил України і здійснюються подальші заходи щодо забезпечення належної їх організації та проведення.

1.3. Теоретичні основи проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа

Наукове пояснення й теоретичне обґрунтування механізмів, що лежать в основі ПФДВП, є однією з найбільш актуальних наукових та прикладних проблем, що стоять перед світовим співтовариством вчених і фахівців, які працюють в даній галузі.

Досліджуючи різні методи виявлення “людської брехні” в певних життєвих ситуаціях, починаючи від використання примітивних способів її фіксації до впровадження в цю діяльність науково-технічних засобів, зокрема

інструментальної детекції, вчені неодноразово намагалися обґрунтувати науково-теоретичні підходи і пояснення тих складних процесів, які відбуваються у психіці й організмі людини під час процедури ПФДВП. Тобто, виділити зі структури психофізіологічної діяльності людини той значущий сегмент, який відповідає за негативні явища у вигляді брехні.

За результатами цієї роботи на початку 90-х років XX ст. сформувалася значна кількість наукових теорій і концепцій, у межах яких вчені намагалися пояснити, яким чином за допомогою поліграфа вдається виявити брехню людини під час її перевірки на поліграфі [80]. Вони були спрямовані на дослідження психологічних особливостей особи, що впливають на формування “брехні в людині” і її виявлення технічними засобами, а також на дослідження закономірностей емоційного реагування опитуваного на зовнішні стимули, яке, на думку більшості дослідників цього питання, стало основою створення теоретичних концепцій психофізіологічного методу виявлення прихованої інформації, які в американській термінології ще називають “теоріями поліграфу” [112]. Проте, доцільно наголосити, що ані зарубіжні, ані вітчизняні фахівці й вчені до цього часу так і не змогли висунути єдину всеосяжну теорію, що описує всю гаму спостережуваних на практиці явищ, які супроводжують ПФДВП.

На сьогоднішній день, як зазначає вітчизняний дослідник О. Мотлях, існує близько трьох десятків різновидів таких наукових теорій, у яких розглядаються методичні проблеми психофізіологічних досліджень інструментальною детекцією [80]. Найбільш відомі з них такі: теорія загрози покарання, теорія активації та умовно-рефлекторна теорія. Загальним же практично для всіх існуючих теорій, як вважає вчений, є те, що всі реакції людини при проведенні тестування за допомогою поліграфа розглядаються як єдиний, неподільний комплексний процес, а основним фактором, що визначає напругу, є рівень мотивації і його психофізіологічне забезпечення.

Проте багато провідних фахівців-поліграфологів і вчених констатують, що жодна з існуючих теорій і жоден з теоретичних підходів не здатні

охопити весь обсяг даних, які спостерігаються в ході ОВП, що проводяться в реальних і експериментальних умовах [18; 61; 80]. Деякі з них вважають, що різні теорії можуть застосовуватися в різних ситуаціях. Так, скажімо, на думку В. Князева, Г. Варламова та Ю. Холодного, дихотомізаційна і орієнтувальна теорії доцільніше застосовувати до тестів, у яких сигнальна ціна стимулу є більш придатною, ніж загроза серйозних наслідків процесу детекції: наприклад, коли розслідування націлене на ідентифікацію свідків, що володіють знаннями про подію, навіть якщо вони невинні. Теорії конфлікту, загрози покарання, психологічної установки або порушення, навпаки, можуть більше застосовуватися для ідентифікації суб'єктів, винних у серйозних злочинах або в приховуванні небезпечних планів чи зв'язків [61, с. 162–163; 112].

Тож, з метою більш ґрунтовного усвідомлення теоретичних основ інструментального методу виявлення прихованої інформації під час ПФДВП, детальніше розглянемо основні існуючі наукові підходи до вирішення даної проблеми.

На думку провідних фахівців у сфері поліграфа Г. Бен-Шахара (Ізраїль) і Дж. Фюреді (Канада) наявні “теорії поліграфа” можуть бути розподілені на два основні класи:

- а) теорії, засновані на визнанні афективно-мотиваційних процесів в якості головних чинників, що визначають суть поліграфної перевірки;
- б) теорії, які в першу чергу спираються на когнітивні фактори [122].

Запропоновану класифікацію в цілому підтримують і російські дослідники В.А. Варламов, С.І. Оглоблін, А.Ю. Молчанов, Ю.І. Холодний та інші. При цьому вони вважають, що перший клас теорій доцільно трактувати як “теорії, засновані на визнанні афективно-мотиваційних процесів в якості головних чинників, що визначають сутність застосування поліграфа (теорія загрози покарання, теорія конфлікту і умовно-рефлекторна теорія) [28; 88; 111]. Ця група теорій базується на визнанні мотиваційних та емоційних чинників, як визначальних у психофізіологічних дослідженнях людини за

допомогою поліграфа, вказуючи, що характер протікання фізіологічних процесів опитуваної особи змінюється в залежності від рівня її мотивації, а також відображених в результатах використання інструментальної детекції та функціонального стану організму людини на підставі індивідуальних особливостей нервової системи.

Розглянемо детальніше найбільш поширені теорії, що відносяться до першого класу.

Теорія загрози покарання. На думку фахівців, теорія загрози покарання є найбільш відомою і, як вважають експерти Конгресу США, які здійснювали спеціальне вивчення комплексу питань, пов'язаних з використанням поліграфа, найбільш визнаною на даний час серед теорій першої групи [61; 87; 112].

В основу цієї теорії покладені експериментальні дослідження італійського фізіолога А. Моссо, опубліковані в його монографії “Страх”. У своїх дослідках А. Моссо встановив існування тісної залежності між кров'яним тиском людини та змінами її емоційного стану, зокрема страху. Стан страху, як зазначав автор, завжди супроводжується істотними фізіологічними варіаціями, що можуть бути об'єктивно зареєстровані. Більше того, А. Моссо заявляв, що підвищення кров'яного тиску у людини в результаті впливу різних звуків чи шумів є істотно нижчим, ніж коли вона перебуває у стані страху [130].

Ці фізіологічні спостереження дозволили науковцям обґрунтувати основний зміст теорії загрози покарання. Він полягає в тому, що особа, яка причетна до встановлюваної події та піддається випробуванню, відчуває страх перед покаранням, який вона проектує на процедурні аспекти перевірки на поліграфі й особистість фахівця, який її здійснює. Саме цей страх і породжує, активуючи симпатичну нервову систему, виражені фізіологічні реакції, що реєструються поліграфом, в тому випадку, коли дана особа відповідає неправдиво.

Цілком очевидно, що страх і тривога тісно пов'язані між собою і відіграють важливу роль в житті кожної людини. Вони регулюють нашу поведінку, причому головним чином на несвідомому рівні, змушуючи мобілізуватися у відповідальні моменти, а нерідко і утриматися від небезпечних або недостатньо продуманих дій.

Доцільно зазначити, що почуття тривоги характеризується невизначеним обтяжливим і часто нез'ясовним очікуванням чогось неприємного. Воно нерідко супроводжується різними тілесними відчуттями, наприклад, головним болем, пітливістю, серцебиттям, дискомфортом у грудях або в животі. Натомість страх більш інтенсивний, неочікуваний і конкретний. Їх базові емоційні реакції реалізуються на трьох рівнях: психічному, вегетативному і тілесному.

До психічних феноменів тривоги належать страх “зійти з розуму” або здійснити неконтрольований вчинок, страх смерті, відчуття “дивацтва” і “нереальності” навколишнього (дереалізація), страх смерті, “збожеволіти” або втратити самоконтроль, відчуття раптового і несподіваного переляку.

Вегетативними симптомами тривоги виступають пітливість, озноб, тремор, відчуття внутрішнього тремтіння, задухи або нестачі повітря, задишка, нудота, діарея.

До тілесних проявів належать порушення ковтання або “комок у горлі”, прискорене серцебиття, біль або дискомфорт у лівій половині грудної клітини, нестійкість або похитування при ходьбі, “не свої” ноги, озноб, поколювання або оніміння в різних частинах тіла, запаморочення і відчуття нудоти [87].

Власне психічні компоненти тривоги і страху більшістю людей в тій чи іншій мірі можуть бути приховані. Однак вегетативні й тілесні феномени не піддаються свідомому контролю і можуть бути зареєстровані апаратними засобами.

Реєстрація загрози на нейробіологічному рівні здійснюється структурою, яка знаходиться у стовбурі головного мозку і яку називають

“синьою плямою Варолієвого моста”. Порушення нервових клітин даної частини мозку активує автономну симпатичну нервову систему і в підсумку призводить до комплексу поліморфних проявів тривоги.

Очевидно, враховуючи саме ці механізми, прибічники теорії загрози покарання вважають, що апаратно реєстровані реакції страху перед покаранням і є основа поліграфної детекції брехні.

Згідно з цією теорією, характер протікання фізіологічних процесів опитуваної особи змінюється у зв'язку з активізацією діяльності нервової системи. Він може супроводжуватися розширенням зіниць очей, збільшенням пульсу й артеріального тиску, розширенням бронхів та ін.

У межах даної теорії вважається, що відповідні фізіологічні зміни можуть мати місце завжди, оскільки опитувана особа у випадку причетності до скоєння якихось протиправних дій під час проведення інструментальної детекції буде відчувати страх викриття [88, с. 409].

Прагнучи повніше розкрити суть цієї теоретичної концепції, Л. Мерсі писав: “Основна теорія поліграфа полягає в тому, що за певних обставин запитання, істина щодо яких може мати згубні наслідки для конкретного суб'єкта, будуть активізувати симпатичну нервову систему і викликати фізіологічні зміни, які можуть бути зареєстровані, виміряні й проаналізовані. Через цю причину вербальна відповідь, вимовлена суб'єктом, зовсім необов'язково відбивається на фізіологічних реакціях, які демонструються приладом. Іншими словами, якщо суб'єкту задають запитання: “Це Ви вбили Х ...?”, і він у цей час усвідомлює, що дійсно вбив Х ..., фізіологічна реакція буде зареєстрована, навіть якщо суб'єкт визнає себе винним і відповідь ствердно ...

Якщо ж у відповідь на запитання суб'єкт повинен брехливо заперечувати свою співучасть у злочині, страх розкриття істини (оскільки він знає її) викличе зміни у функціях кожної з систем, що вимірюються і фіксуються поліграфом, і дозволить спостерігати оператору фізіологічні

реакції, які (передбачувані теоретично і демонстровані емпірично сотнями тисяч перевірок на поліграфі) можуть бути співвіднесені з брехнею.

Якщо ж суб'єкт правдиво заперечує свою участь у злочині, криза приховування істини буде відсутня, і запитання не буде стимулювати до дії симпатичну нервову систему організму... Відсутність реакції повинна означати, що суб'єкт говорить правду; у той час, як наявність реакції означає, що він приховує інформацію, яка, як він вважає, має відношення до поставленого перед ним запитання" [112].

Це твердження вченого поділяє і вітчизняний науковець О. Мотлях. Він вважає, що неправдива відповідь на запитання і страх встановлення істини спричиняють зміни у функціях кожної з систем, виявлених інструментальною детекцією, і дозволяють спостерігати фізіологічні реакції, які можуть бути віднесені до брехні. Відсутність реакції означає, що опитуваний говорить правду [80; 84].

Дещо інакше трактує теорію загрози покарання відомий фахівець в галузі поліграфних перевірок Р. Девіс. Він вважає, що брехня, по суті, є реакція уникнення зі значно меншим, ніж 100% шансом на успіх, але тим не менше це єдине, що взагалі має надію на успіх. Фізіологічна реакція буде наслідком реакції уникнення, яка має малу ймовірність підкріплення, але не зовсім низьку. На думку дослідника, якщо ця теорія має хоч якусь обґрунтованість, то тоді слід припустити, що фізіологічна реакція асоціюється зі станом невизначеності. Дійсно здається, що брехня, сказана з повною впевненістю і визначеністю, мабуть, не викликає сильну реакцію; однак, з іншого боку, є експериментальні дані, що брехня, сказана без будь-якої надії на успіх, виділяється також із труднощами [51; 65; 112; 134]. Тобто, комплекс реєстрованих психофізіологічних реакцій, на думку Р. Девіса, є не лише наслідком загрози покарання, але і наслідком ситуації невизначеності для випробовуваного. А невизначеність, як відомо, далеко не завжди супроводжується сильними емоційними модуляціями.

Багаторічний досвід застосування теорії загрози покарання дає підстави стверджувати, що вона, безсумнівно, відображає певні процеси, які відбуваються під час тестування в психіці обстежуваної особи, оскільки валідність ОВП в реальних умовах значно перевищує ймовірність виявлення приховуваної інформації за допомогою поліграфа під час експериментальних процедур, проведених у лабораторних умовах.

Однак доцільно зазначити, що наукові дослідження, проведені в галузі ОВП, виявили вразливі місця даної теорії як єдиної теоретичної основи [87; 88, с. 409]. Так, зокрема Ю.І. Холодний, аналізуючи зміст теорії загрози покарання, зазначав, що ця теорія і обидва представлені вище її трактування мають низку вразливих місць. “По-перше, вона викликає скептичне ставлення у її критиків, які вважають, що згідно з цією теорією поліграф швидше вимірює страх перед перевіркою, ніж брехню як таку. По-друге, навряд чи можна беззастережно погодитися з думкою про безумовну роль симпатичної нервової системи у розвитку фізіологічних реакцій під час випробувань на поліграфі. Відомо, що далеко не всі зміни в організмі, що відбуваються на психофізіологічному рівні, обумовлені дією саме цієї складової вегетативної нервової системи. Наприклад, часто спостерігається при випробуванні на поліграфі зменшення частоти серцевих скорочень, що виникає у відповідь на пред’явлення опитуваній особі значущих для неї запитань, визначається не симпатичною, а парасимпатичною нервовою системою. По-третє, теорія загрози покарання створює великі труднощі у поясненні високої результативності експериментальних досліджень – наприклад, тестів з відгадуванням задуманого числа або обраної карти, що проводяться у лабораторних умовах, – де повністю виключена загроза «згубних наслідків» за брехню експериментатору. По-четверте, з даної теорії випливає, що вираженість фізіологічної реакції на те чи інше запитання в процесі детекції брехні є функцією реакції уникнення від загрози покарання. Якби це було так, то у суб’єкта, якому не було б відомо, що його реакції піддаються контролю, ступінь їх прояву була б мінімальною. Однак

спеціально проведене експериментальне дослідження показало неспроможність цього припущення: у тих випадках, коли вдавалося переконати випробовуваних, що поліграф відключений (реакції реєструвалися телеметрично на винесений прилад), було встановлено, що ніякого суттєвого погіршення вираженості фізіологічних реакцій не спостерігалось” [112].

Крім того, встановлено, що тривога як психофізіологічний феномен може бути зареєстрована й суто психологічними методами, застосування яких не асоціюється із застосуванням покарання. У деяких суб’єктів, провину яких вже було доведено, під час ОВП взагалі реєструються показники активності парасимпатичної (а не симпатичної) нервової системи (уповільнення частоти серцевих скорочень, звуження зіниці). Це дозволяє засумніватися в тому, що брехня завжди асоціюється з тривогою і стрес-реактивністю. Крім того, у багатьох опитуваних взагалі не виявляються феномени тривоги і страху.

Враховуючи ці обставини, сучасні науковці вважають, що загроза покарання за скоєний злочин є провідним, але не єдиним фактором, що активізує відповідні реакції організму підозрюваного при проведенні опитування на поліграфі [29, с. 39; 61, с. 163].

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що, незважаючи на свою велику значимість, теорія загрози покарання є досить вразливою, а тому не може вважатися методологічно вичерпною теорією, яка б з рівним ступенем успішності пояснювала, яким чином за допомогою поліграфа вдається виявити брехню людини під час її перевірки на поліграфі.

Разом з тим необхідно відзначити, що дана теорія знаходить деяке експериментальне і вагоме прикладне підтвердження: як свідчать експерти Конгресу США, ймовірність виявлення приховуваної інформації методом ОВП в реальних умовах закономірно вище, ніж у лабораторних.

Теорія афекту. Окрім теорії загрози покарання, до першого класу “теорій поліграфа” повною мірою відноситься й теоретична концепція

академіка О.Р. Лурії, яка у працях сучасних російських фахівців у галузі поліграфічних досліджень трактується як теорія афекту (О.Р. Лурії) [61, с. 162; 103, с. 42].

Займаючись вивченням стану афекту у злочинців, проблем щодо виявлення брехливих відповідей у людей, причетних до скоєння різних злочинів, та узагальнивши величезний експериментальний матеріал, О.Р. Лурія прийшов до висновку, що сильні фізіологічні зрушення матимуть місце тоді, коли дві несумісні тенденції реагування будуть активовані одночасно: тенденція говорити правду і тенденція брехати. Стан психічної травми в результаті вчиненого злочину, ускладнений необхідністю приховувати її і обмежений страхом самовикриття, створює у злочинця стан гострої афективної напруги. Ця напруга цілком ймовірно збільшується тому, що суб'єкт знаходиться під страхом розкриття вчиненого ним злочину: чим серйозніший злочин, тим більш виражений афект і тим більша небезпека його розкриття, і, отже, тим сильніше цей емоційний комплекс пригнічується ... Така напруга, безсумнівно, є одним з найсерйозніших чинників у визнанні злочинцем своєї провини. Визнання служить злочинцеві засобом уникнути слідів афекту, знайти вихід із напруги і розрядити афективний тонус, який породжує в нього нестерпний конфлікт. Визнання може зменшити цей конфлікт і повернути особистість певною мірою до нормального стану. Саме в цьому і полягає психофізіологічна значимість цього визнання [112].

Крім того, досліджуючи дану концепцію, вчений встановив, що "... емоції, які пов'язані не лише з самою подією злочину, але й з окремими його деталями, виявляються емоційно забарвленими для злочинця і практично не стосуються помилково підозрюваного. Важливо і те, що злочинець намагається приховати не тільки свою участь у злочині, а й пов'язані з ним переживання. Штучна активація одного з елементів цього комплексу, навіть проти волі суб'єкта, автоматично відтворює у свідомості всі інші елементи" [74, с. 37].

Слід зазначити, що свого часу радянські вчені негативно поставилися до роботи О.Р. Лурії, внаслідок чого, обґрунтована ним теоретична концепція так і не отримала визнання й розвитку в Радянському Союзі.

Теорія конфлікту. Розробниками цієї теорії вважаються Г. Борланд та Д. Раскін. Вона базується на ідеях О.Р. Лурії, які, на відміну від СРСР, отримали визнання в США і були трансформовані американськими дослідниками у так назву теорію конфлікту. Основний постулат даної теорії звучить наступним чином: синхронна активація двох діаметрально спрямованих психологічних установок (установка “говорити правду про обставини події, що встановлюється” і установка “брехати з приводу особистої причетності до неї”) породжує у причетної особи виразні зміни динаміки, що реєструються під час перевірки фізіологічних процесів [88, с. 409].

Сутність теорії конфлікту полягає в тому припущенні, що причетна до встановлюваної події особа, з одного боку, має знаходитись у стані вираженої (зумовлюючої гострий психічний дискомфорт) афективної напруги, обумовленої необхідністю заперечувати свою провину, і страхом викриття, а з іншого – зізнання причетної особи може усунути наявний гострий психічний дискомфорт. Конфлікт між двома цими різноспрямованими тенденціями і призводить, згідно даної теорії, до розбалансування компенсаторних механізмів організму причетної особи і розвитку виражених фізіологічних реакцій у відповідь на пред’явлення перевірочних запитань, які реєструються в ході перевірки на поліграфі.

Тобто, відповідно до теорії конфлікту, сильні фізіологічні зрушення в організмі особи, з якою проводиться ОВП, матимуть місце тоді, коли дві несумісні тенденції реагування будуть активовані одночасно: тенденція говорити правду і тенденція брехати щодо інциденту, який розглядається.

З точки зору практики перевірок на поліграфі можна констатувати, що теорія конфлікту дійсно відображає певні аспекти психічних процесів (досліджуваного), які розвиваються під час ОВП, оскільки є емпіричні дані

про те, що вираженість реакцій обстежуваного залежить від інтенсивності його мотивації, спрямованої на приховування інформації, а саме: чим вища мотивація, а отже, і конфлікт, тим вища вираженість реакцій.

Висловлюючись на підтримку цієї теорії, канадський дослідник Р. Хеслгрейв, як зазначають В. Князєв, Г. Варламов та Ю. Холодний, вказує, що “викликане конфліктом збудження під час брехні може бути охарактеризоване як гальмуюче, пов’язане з активацією парасимпатичної нервової системи. На підтвердження цього наводяться експериментальні дані про зміну частоти серцевих скорочень і амплітуди Т-хвилі під час “акту брехні” [61, с. 165; 112]. Теорія конфлікту, на думку Р. Хеслгрейва, є найбільш плідною, так як саме конфлікт відіграє головну роль під час брехні. Однак більшість фахівців у галузі ОВП визнають, що цій теорії теж не вдалося уникнути певних протиріч і критики, пов’язаних, головним чином, з можливістю допущення помилок через емоційні реакції, які не пов’язані з обставинами справи, що розглядається [87; 91; 129; 131; 134]. Зокрема, Р. Девіс наголошував, що теорія конфлікту досить уразлива і застерігав від далекосяжних висновків через небезпеку впасти в оману у зв’язку із сильними реакціями досліджуваного, “що спричинені його особистими емоційними проблемами” [123].

На думку С. Оглобліна та А. Молчанова, теорія конфлікту не в змозі розумно пояснити ту обставину, що вираженість реакцій на стимули, що мають для того чи іншого обстежуваного виражену і стабільну суб’єктивну значимість, тобто перебувають у полі сталого (саме стійкого, а не динамічного) особистісного сенсу, нерідко, перевищує вираженість реакцій на ті стимули, на які обстежуваний бреше [88, с. 409]. Інакше кажучи, слова, що входять до значимих афективно-мотиваційних ділянок свідомості можуть викликати більші реакції, ніж відверта брехня.

Більш того, як зазначає Ю.І. Холодний, “з позиції теорії конфлікту не піддається поясненню добре відомий факт виникнення сильних реакцій при пред’явленні психічно значимих стимулів, коли від досліджуваного взагалі

не потрібні відповіді (так званий мовчазний тест /silent test/) і практично виключається сама можливість виникнення “конфлікту протиборчих тенденцій” [110], тобто в тій ситуації, коли обстежуваного прямо не змушують брехати.

Отже, теорія конфлікту значно доповнює попередню, проте теж має свої вади і не може вважатися методологічно вичерпною.

Умовно-рефлекторна теорія. Фундаментом для цієї теорії, яка також належить до першої групи, послужили принципи організації психічної діяльності, відкриті І.П. Павловим при вивченні вищої нервової діяльності.

Сутність умовно-рефлекторної теорії полягає в тому, що критичні запитання породжують у особи, яку перевіряють на поліграфі, диференційоване фізіологічне реагування в силу того, що вони обумовлені її минулим досвідом. Згідно з таким підходом, чим серйозніший злочин, тим сильніші реакції, які будуть викликані цими критичними запитаннями.

За цією теорією характер протікання фізіологічних процесів у особи змінюється у зв’язку з виникненням у неї асоціацій між значущим стимулом і власним або запозиченим кримінальним досвідом, виявленим під час опитування на поліграфі. Тобто, виникає суб’єктивне ставлення людини до окремих подій і предметів, що сформоване за рахунок власного або чужого досвіду, тим самим впливає на вираженість її емоційної напруги [35, с. 10], а, отже, і на фізіологічні показники. Для виникнення такого напруження досить усвідомлення особою, яку опитують, протиправності встановлюваної події і можливих негативних для неї наслідків.

У той же час зазначимо, що умовно-рефлекторна теорія при зовнішній, на перший погляд, її простоті й очевидності, на думку багатьох дослідників, є більш вразливою, ніж теорія конфлікту. Так, Ю.І. Холодний вважає, що якщо погодитися з цією теорією, то дати прийнятне пояснення психофізіологічних реакцій на брехню під час лабораторних експериментів, де відсоток детекції дуже високий (наприклад, у експериментах з ідентифікацією карти, яку вибрав і приховує випробовуваний), – не представлялося б можливим [112].

На думку С.І. Оглобліна і А.Ю. Молчанова, з цієї теорії випливає, що стимул, пов'язаний, наприклад, з вбивством, викликав би у більшості людей більш виражені реакції. Стимул, пов'язаний, скажімо, з крадіжкою, викликав би вже менш виражені реакції, а в умовах лабораторних експериментів (з визначенням карти, імені і т.д.) реакції взагалі були б відсутні. Проте досвід показує, що це далеко не так [88, с. 410]. Крім того, В.А. Варламов і Г.В. Варламов, наголошуючи на вразливості даної теорії, застерігають, що примітивність досліджуваного у оцінці своїх дій, нерозуміння ним соціальних наслідків скоєного вчинку можуть призвести до відсутності усвідомлення вини і, як наслідок – відсутності відповідних реакцій на важливі запитання. Іншими словами, якщо у підозрюваного відсутня критичність свідомості, він не усвідомлює протиправність своїх дій, антисоціальної суті своєї провини, це може призвести до серйозних ускладнень при проведенні поліграфної перевірки [29, с. 40].

Загалом, критика на адресу умовно-рефлекторної теорії ОВП здійснювалася в загальному контексті критики теорії І.П. Павлова, яка не в змозі пояснити все різноманіття феноменів психіки. Важливо відзначити і властивість умовних рефлексів до згасання, що має бути співставлено з погіршенням якості поліграфних перевірок з часом після скоєння злочину. Такої закономірності, між тим, виявлено не було [65; 91; 134].

Отже, аналіз сутності та змісту умовно-рефлекторної теорії, свідчить, що вона також відображає певні аспекти психічних процесів досліджуваного, які розвиваються в момент проведення ОВП. Однак її теж не можна вважати методологічно вичерпною.

Таким чином, проведений аналіз сутності та змісту основних, на думку провідних зарубіжних експертів, теорій мотиваційно-емоційного класу, дає підстави стверджувати, що кожна з них, з точки зору ОВП, є досить інформативною і певною мірою доповнюють одна одну. У той же час жодна з них не може вважатися методологічно вичерпною теорією, оскільки всі вони є досить уразливими в плані цілісного і не суперечливого пояснення тих

складних процесів, які відбуваються у психіці обстежуваного в процесі проведення ОВП.

Загальним недоліком теорій цього класу є складності при поясненні значної успішності детекції брехні у “м’яких” умовах, коли у випробовуваних немає високої мотивації уникати виявлення брехні, коли взагалі не потрібно брехати, коли випробовувані не намагаються приховувати значиму інформацію і навіть коли вони не підозрюють, що їх реакції реєструються поліграфом [112].

Зазначений недолік певною мірою намагаються усунути теорії другого класу, які базуються на визнанні пріоритетності для поліграфних перевірок саме когнітивних чинників, пов’язаних зі сприйняттям і переробкою стимулів, що пред’являються випробовуваному в процесі ОВП. Розглянемо зміст цих теорій.

Теорія активації. В основі цієї теорії, запропонованої Г. Барландом та Д. Раскіним, міститься твердження, що кожне з поставлених запитань або кожний з пред’явлених стимулів має свій рівень активації нервових процесів в організмі опитуваного і, відповідно, буде викликати свій рівень відповідних реакцій.

Зазначимо, що для експериментального обґрунтування цієї теорії залучають поняття “знання винного”, яке введено в практику проведення ОВП. Його сутність полягає в тому, що ознаки складу певної події (злочину) тільки для винного суб’єкта матимуть особливе значення і будуть призводити до сильнішого, ніж інші ознаки, не пов’язані з цією подією (злочином), орієнтувального рефлексу. Для суб’єктів, які не володіють “знаннями винного”, всі значущі запитання або пред’явлені стимули (пов’язані з деталями події чи скоєного злочину) будуть викликати звичайні орієнтувальні рефлекси, згасаючі при повтореннях. Грань значущого і нейтрального запитань буде визначатися обізнаністю опитуваної особи про деталі події (злочину). Чим ближче до суті розслідуваної події зміст запитання, тим сильнішою буде, фіксована поліграфом, реакція організму на

нього [61, с. 164]. Тобто передбачається, що соціально значуще запитання, пов'язане з подією (злочином), значно сильніше збуджує нервову систему в порівнянні з нейтральними запитаннями, що не стосуються теми перевірки.

Інакше кажучи, сутність теорії активації полягає в тому, що тільки причетна до встановлюваної події особа володіє інформацією про конкретні обставини події [88, с. 410], а значить, тільки вона зможе демонструвати стійкі орієнтовні реакції на такі стимули. Особа, не причетна до обставин події, буде однаково реагувати як на значущі, так і на нейтральні стимули-запитання. При цьому зовнішній стимул (предмет або поставлені запитання), який доносить опитуваній особі інформацію про те, що сталося, зможе викликати стійку психологічну реакцію. Вона, в свою чергу, викличе сильнішу психофізіологічну реакцію на такі ж стимули за однакових умов, не пов'язаних з подіями злочину [80].

Як бачимо, на відміну від теорій, розглянутих вище, в теорії активації акцент більше ставиться на інформацію, якою володіє опитувана особа, ніж на емоції, страх або брехню, викликані цією ж інформацією. Саме цим і визначається когнітивний елемент цієї теорії.

У цілому, як зазначають дослідники, теорія активації добре узгоджується з результатами багатьох лабораторних досліджень, що проводяться в цій галузі. Зокрема, застосування цієї теорії дозволяє зрозуміти причини істотних відмінностей у ефективності виділення психічно значимих стимулів в умовах різних рівнів мотивації [18; 112]. При цьому, на думку Ю.І. Холодного, необхідно згадати, що результати експериментальних досліджень, спрямованих на підтвердження теорії активації, ґрунтувалися, як правило, на реєстрації шкірно-гальванічного рефлексу – єдиного фізіологічного показника, щодо якого зарубіжні дослідники могли застосувати об'єктивну кількісну оцінку реакцій, які спостерігалися [112].

Однак слід зазначити, що теорія активації не знайшла широкого визнання серед дослідників поліграфа. Порівнюючи результати, отримані під час проведення лабораторних досліджень на добровольцях, з результатами

застосування поліграфа на практиці, провідні американські поліграфологи середини минулого століття Дж. Рейд і Ф. Інбау виявили, що вона може бути домінуючою лише в лабораторних експериментах [112; 131]. У реальних же умовах, як стверджують дослідники, загроза покарань пригнічує ефект пильності й уваги і часто нівелює значимість когнітивних процесів [91; 119]. На думку авторитетних поліграфологів США, в реальних польових умовах пріоритет належить теорії загрози покарання.

Тож можна погодитись з твердженням російського вченого Ю.І. Холодного про те, що подібна теоретична позиція зарубіжних фахівців є досить вразливою, оскільки розумна теорія не може “працювати” в одних умовах і “не працювати” в інших. З позиції здорового глузду вона неодмінно повинна містити в собі якийсь універсальний пояснювальний принцип [112].

Дихотомізаційна теорія. Це ще одна теорія, яка також відноситься до другого класу “теорій поліграфа” і є не менш важливою для аналізу. Її розробниками вважаються ізраїльські психофізіологи Г. Бен-Шахар та І. Ліблїх, які під час проведення в лабораторних умовах експериментів з дослідження реакцій на нейтральні і значущі стимули, емпірично встановили, що психофізіологічна детекція залежить від відносної частоти значущих стимулів у групі, що пред’являється випробовуваному під час тестування на поліграфі. Саме для пояснення цього емпіричного правила дослідники і запропонували дихотомізаційну теорію [121].

Відповідно до цієї теорії, характер протікання фізіологічних процесів опитуваної особи змінюється залежно від відносної частоти пред’явлення йому значущих стимулів. В основу дихотомізаційної теорії покладено те, що причетна до встановлюваної події особа може демонструвати різне звикання до значимих і нейтральних стимулів [20], під час проведення інструментальної детекції на основі поліграфа.

Творці цієї теорії сподівалися, що розроблені на її основі методичні принципи дозволять в подальшому розділяти складні послідовності стимулів

по групах і, визначаючи закономірності звикання суб'єкта до кожної з груп, встановлювати їх суб'єктну значимість.

Однак доцільно зазначити, що перевірка методики показала недостатньо високу для практичного використання чутливість і специфічність [122; 131; 132]. Так, як стверджує Ю.І. Холодний, спираючись на положення дихотомізаційної теорії, під час своїх експериментів дослідники зіткнулися з певними протиріччями. “По-перше, зазначена теорія передбачає, що в ситуації, коли значущі й нейтральні стимули різновірогідні (тобто $p = 0.50$), їх розподіл психофізіологічним способом був би неможливим. Проте у більшості досліджень, що використовують такі вихідні умови, шкірно-гальванічна реакція, викликана значущими стимулами, була більшою, ніж шкірно-гальванічна реакція (ШГР) на нейтральні стимули. По-друге, було встановлено, що значущі стимули, які рідко пред'являлися, викликали більш виражені реакції ШГР, ніж нейтральні стимули, запропоновані за тих самих умов” [112].

У цілому, дихотомізаційна теорія, як стверджують сучасні фахівці, дуже далека від реальних досліджень на поліграфі, може бути застосована лише для вирішення обмеженого кола лабораторних завдань, а тому не отримала широкого розповсюдження в галузі ОВП [88, с. 411; 112]. До того ж і самі її розробники наголошували, що дана теорія потребує “подальших досліджень для розуміння механізмів звикання, що виявляються в диференційованій автономній реактивності окремих показників” [121].

Доцільно зазначити, що п'ять основних “теорій поліграфа”, розглянутих вище, не вичерпують спроби зарубіжних вчених і фахівців створити на межі 80 – 90-х рр. надійну теоретичну основу психофізіологічного методу детекції брехні за допомогою поліграфа. Усвідомлюючи певну недосконалість зазначених теорій, вони активно здійснювали подальші дослідження, спрямовані на удосконалення теоретико-методологічних основ ОВП, в результаті яких було запропоновано ще низку теоретичних концепцій.

Орієнтувальна теорія була запропонована ізраїльським дослідником М. Клейнером, як загальне теоретичне обґрунтування ОВП. В її основу були покладені роботи Є.М. Соколова щодо дослідження орієнтувального рефлексу, опубліковані у зарубіжній науковій літературі в 60-і рр. минулого століття [133]. Спираючись на поняття “новизна стимулу” і “орієнтовна відповідь”, М. Клейнер спробував пояснити відмінність у реагуванні людини на контрольні та перевірочні запитання в процесі її тестування на поліграфі.

Істотним досягненням зазначеної теоретичної концепції, на думку сучасних фахівців, стало те, що вона ввела в практику ОВП поняття “значимість стимулу” (the significance of the stimulus). Завдяки цьому при оцінці результатів тесту відбувся перехід від понять “бrehня виявлена” (deception indicated) і “бrehня не виявлена” (no deception indicated) до понять “значуще реагування” (significant responding) і “не значуще реагування” (no significant responding) [87].

Разом з тим, американські експерти в галузі ОВП, проаналізувавши зміст орієнтувальної теорії, як зазначає Ю.І. Холодний, прийшли до висновку, що вона не може вважатися вичерпним науковим обґрунтуванням технології перевірок на поліграфі [112].

Критика зазначеної теорії стосується переважно методичних аспектів. На думку експертів, по-перше, звичайна практика попереднього обговорення запитань з особою, що перевіряється, у роботах М. Клейнера є спірною з точки зору орієнтувальної теорії. А по-друге, виходячи з орієнтувальної теорії, порівняльні запитання повинні конструюватися абсолютно по-іншому: замість того, щоб викликати реакції у правдивих суб’єктів, вони повинні були б формулюватися таким чином, щоб не викликати реакції, як це відбувається у методиці перевірочних і нейтральних запитань [134; 136].

Теорія когнітивного дисонансу. Розроблена та запропонована у 1957 р. Леоном Фестінгером – фахівцем у сфері управління мисленням.

Когнітивний дисонанс (від латинських слів: *cognitio* – “пізнання” і *dissonantia* – “не співзвучність, нестройність, відсутність гармонії”) – стан

психічного дискомфорту індивіду, спричинений зіткненням у його свідомості конфліктуючих уявлень: ідей, вірувань, цінностей або емоційних реакцій [18, с. 38].

Теорія когнітивного дисонансу пояснює конфліктні ситуації, що нерідко виникають “у когнітивній структурі однієї людини”, через невідповідність двох когніцій (знань) індивіда. Дисонанс (невідповідність) між переконаннями і актуальною поведінкою призводить до того, що індивід буде всіма силами намагатися знизити міру невідповідності, прагнучи досягти консонансу (відповідності). Це відбувається внаслідок того, що дисонанс породжує «психологічний дискомфорт» і, відповідно, все розмаїття супутніх цьому стану явищ на рівні соціальної поведінки, психології особистості, у тому числі й на фізіологічному рівні [18].

Двофакторна теорія емоцій. Відповідно до цієї теорії, запропонованої С. Шехтером у 60-х роках ХХ ст., слід розрізняти фізіологічний компонент (вегетативна нервова система) і когнітивний компонент. Рівень активації, стан фізіологічного збудження ще не визначають емоції. Для цього необхідна когнітивна інтерпретація пов'язаних з конкретною ситуацією причин внутрішнього стану збудження. За аналогією з теорією потягу Халла С. Шехтер визначає рівень активації як такий, що володіє загальною енергетичною функцією, а когнітивний компонент оцінювання ситуації – як такий, що повідомляє зміст, забарвлення і спрямованість емоції, яка переживається (що відповідає у Халла компоненту звички). Шехтер, крім того, постулює мультиплікативний зв'язок між обома компонентами (звідси двофакторна теорія). Емоція відсутня, доки стан активації не інтерпретується на основі ситуаційних детермінантів, або доки позитивна чи негативна оцінка ситуації не призводить до підвищення цього стану [18, с. 39].

Канадський дослідник Р. Хеслгрейв для пояснення психічної напруги особи в момент фіксації у неї неправдивих проявів висунув кілька своїх теорій [126]. До них, зокрема, належать:

Теорія кількості інформації. Вона визначає, що найбільш високе збудження відбувається через великий потік інформації (правдивої і неправдивої), яка привертає до себе увагу, активуючись у процесі брехні. Відповідно до цієї теорії характер протікання фізіологічних процесів опитуваної особи змінюється залежно від обсягу інформації, яка привертає його увагу під час проведення тестового опитування;

Теорія повернення труднощів. Визначає, що неправдива інформація є більш складною для відтворення, ніж справжня, і це підсилює збудження. Тобто, характер протікання фізіологічних процесів опитуваної особи змінюється у зв'язку з труднощами, пов'язаними з відтворенням неправдивої інформації;

Теорія новизни, яка базується на даних збільшення психічної напруги, що виникає через нову асоціацію при неправдивій відповіді на поставлене запитання. При цьому фізіологічні процеси у опитуваної особи змінюються у зв'язку з виникненням нових асоціативних ознак, пов'язаних з виявленням фальшивих відповідей на запитання [20; 80].

Зазначені теорії, як свідчить практика ОВП, також не мали широкого застосування. До того ж і сам Р. Хеслгрейв вважав, що найбільш плідною з “теорій поліграфа” є теорія конфлікту, про яку вже згадувалося вище.

Доцільно також наголосити, що фахівці Комітету з дослідження наукової обґрунтованості поліграфа, створеного в США під патронажем Національної академії наук, розглянувши і проаналізувавши в рамках огляду прикладних і теоретичних аспектів сучасної технології застосування поліграфа в правоохоронній практиці, теорію конфлікту, умовно-рефлекторну теорію, теорію загрози покарання, теорію активації, дихотомізаційну теорію прийшли до висновку, що останні три теорії доцільно об'єднати в єдину групу – теорії психологічної установки [112].

Отже, за результатами діяльності зарубіжних науковців, до початку 90-х років XX століття за кордоном, як стверджує Ю.І. Холодний, було запропоновано близько тринадцяти теорій для пояснення, чому люди

реагують, коли вони говорять неправду під час ОВП, що проводяться як в реальних, так і в експериментальних умовах [112].

Проте проведений аналіз вищезазначених “теорій поліграфу” дозволяє відзначити той факт, що на даний час за кордоном, зокрема у США, Канаді та Ізраїлі, які вважаються провідними країнами у галузі проведення поліграфних досліджень, немає жодної певною мірою методологічно цілісної теорії, яка б охоплювала весь обсяг даних, що спостерігаються під час ОВП та дозволяла дати чітке, з рівним ступенем успішності пояснення всім фактам виявлення брехні людини під час її перевірки на поліграфі.

Доцільно зазначити, що вагомий внесок в обґрунтування теоретичних основ ОВП здійснили і науковці інших країн. Так, зокрема, низку теоретичних концепцій для обґрунтування механізмів, що лежать в основі ОВП та наукового пояснення процесів, які відбуваються у психіці особистості і які призводять до можливості виявлення у людини приховуваної нею інформації, висунули дослідники колишнього СРСР, Росії, Польщі та інших країн. Розглянемо ці теорії.

Інформаційна теорія емоцій. Запропонована радянським академіком П.В. Симоновим ще у 1965 році ця теорія широко використовується і сьогодні.

Відповідно до цієї теорії існує стійка залежність ступеня емоційної напруги від величини потреби і різниці між необхідною і наявною інформацією. При цьому сама емоція виступає як “відображення мозком людини ... будь-якої актуальної потреби (її якості і величини) і вірогідності (можливості) її задоволення, яку мозок оцінює на основі ... раніше набутого індивідуального досвіду”.

Виходячи із зазначеного положення, П.В. Симонов вивів правило виникнення емоцій, яке виражалось такою структурною формулою:

$$E = f [- P, (I_n - I_c), \dots],$$

де: E – ступінь емоційної напруги; P – сила і якість актуальної потреби; $(I_n - I_c)$ – оцінка ймовірності (можливості) задоволення потреби на основі

набутого досвіду; I_n – інформація про засоби, прогностично необхідні для задоволення потреби; I_c – інформація про засоби, якими володіє суб'єкт на даний момент.

На базі інформаційної теорії емоцій Симонов П.В. і Заничева А.А. до 1970 р. сформулювали першу радянську концепцію ОВП, яка, на думку фахівців, найбільш повно характеризувала інформаційні механізми, що визначають величину емоційних реакцій опитуваного під час його перевірки на поліграфі.

Згідно з цією концепцією, під час ОВП (будь-якого цільового призначення) безпосередньою метою особи, що перевіряється, є потреба приховати відому йому інформацію і не виявити свого вибіркового ставлення до конкретного факту або події (будь-то кримінальний злочин або обрана карта в ході ігрового /стимулюючого/ тесту). При цьому вважалося, що ця особа невпевнена у своїх можливостях і не знає, що відбувається з її фізіологічними показниками, які оцінює поліграф, реєструючи реакції. Це породжує у неї дефіцит інформації і веде до виникнення мимовільних емоційних реакцій, які супроводжуються змінами в динаміці фізіологічних функцій [87].

Відповідно до інформаційної теорії, ступінь емоційної напруги у опитуваного буде тим вищим, чим сильніша потреба уникнути викриття і чим менше у нього відомостей про те, як цього домогтися (наявність дефіциту необхідної інформації).

Зазначена концепція, як зазначає Ю.І. Холодний, вперше вказала принципово новий – нейрофізіологічний – підхід до вивчення механізмів психофізіологічного методу детекції брехні за допомогою поліграфа і назвала основні структури мозку (нова кора, гіпокамп, мигдалина), які беруть участь у генезі реакцій, що реєструються під час ОВП. Спираючись на категорію потреби, ця концепція дала цілком задовільне психологічне пояснення можливості отримання інформації від людини за допомогою поліграфа, по-

перше, у польових і в лабораторних умовах, і, по-друге, у тих випадках, коли від особи, що перевіряється, не вимагаються усні відповіді [112].

Однак практика засвідчила, що незважаючи на свої переваги, теоретична концепція Симонова П.В. і Заничевої А.А. не була вичерпною, оскільки не могла дати задовільного пояснення низки фактів, що спостерігаються під час ОВП. Зокрема, з позицій цієї теоретичної концепції важко пояснити наявність у однієї і тієї ж особи практично рівних фізіологічних реакцій при пред'явленні перевірочних запитань у реальному тесті і під час ігрового (з вгадування карти) тесту, хоча потреби особи, що перевіряється, приховати свою інформованість про ці факти – ознаки злочину і обраної карти – будуть істотно різні [65; 100; 134].

Як вважають В.А. Варламов і В.Г. Варламов, зазначена теорія не враховує стан функціонального рівня людини, на тлі якого протікають інформаційні процеси [29, с. 41]. Скажімо, відомі випадки, коли допитами, що тривали безперервно декілька діб підряд, доводили людину до такого стану, коли різко змінювалися її життєві потреби, сприйняття навколишньої дійсності, оцінка значимості ситуації. Якщо на першому етапі домінувало бажання уникнути відповідальності, залишитися живим, то згодом навіть смерть ставала бажаною.

Доцільно також зазначити, що інформаційна теорія, розкриваючи зовнішні механізми запуску емоцій, не завжди повністю відображала роль у них соціального фактора. На думку сучасних дослідників, відсутність дефіциту інформації ще не позбавляє людину від сильного емоційного напруження. Наприклад, злочинець, засуджений до розстрілу за вчинення кількох злісних вбивств, який отримав відмову в проханні про помилування, не має дефіциту інформації про своє майбутнє. Однак бажання жити у нього може бути настільки велике, що саме по собі викликає сильний вибух емоційної напруги [29, с. 41].

Отже, незважаючи на свою інформативність, зазначена теорія також не може претендувати на визнання як загального методологічно вичерпного теоретичного обґрунтування ОВП.

Мотиваційна теорія функціональних систем. Автором теорії є ще один радянський дослідник В.А. Варламов. Ця теорія доповнює групу теорій, які базуються на визнанні мотиваційних та емоційних чинників як визначальних у психофізіологічних дослідженнях людини за допомогою поліграфа. Автор теорії вважав, що рівень мотивації є визначальним у створенні емоційної напруги при проведенні поліграфічних обстежень [61, с. 166].

Сутність даної теорії полягає у такому. Потреба людини тісно пов'язана з мотивацією, під якою ми розуміємо систему спонукальних причин людської поведінки, теоретичної і практичної діяльності. Такими спонукальними причинами можуть бути почуття, емоції та ідеї, у яких відобразилися (матеріальні й духовні) інтереси і потреби людини [64]. Тому мотиваційна теорія є синтетичною, комплексною системою, в основі якої знаходяться перераховані раніше теорії, що визначають рівень мотивації як складний соціально-біологічний процес, який накладається на функціональний стан індивідуума. Оскільки в основі рівня мотивації знаходиться соціальна значимість вчиненого проступку, наприклад, можлива міра покарання, яка, у свою чергу, залежить від індивідуальних особливостей людини, в тому числі і його функціонального стану, емоційне напруження описується В.А. Варламовим через рівень мотивації, функціональний стан організму опитуваного та індивідуальні особливості його нервової системи [61, с. 166].

Спираючись на результати проведених досліджень, В.А. Варламов застерігає, що коли людина дуже стомлена, то вона не може і не бажає вирішувати будь-які проблеми, окрім однієї – відпочивати. Все інше – потім. При цьому рівень мотивації у вирішенні значимих соціальних завдань буде дуже ослаблений або взагалі дорівнювати нулю. Тому не рекомендується

проводити поліграфні перевірки підозрюваного, який перебуває у стані великої перевтоми [29, с. 42]. Він наголошує, що при проведенні ОВП слід пам'ятати про необхідність актуалізації мотиваційних структур по відношенню до результатів обстеження. Якщо людина абсолютно байдужа до обстеження, якщо душею вона знаходиться десь там, за межами кола досліджуваних проблем, ви ніколи не отримаєте реакції на поставлені запитання [29, с. 43].

Разом з тим доцільно зазначити, що мотиваційна теорія теж відображає лише частину характеристик психофізіологічного комплексу, що лежить в основі життєдіяльності організму і соціальної обумовленості поведінки людини.

Теорія цілеспрямованого тестування пам'яті. У 1987 році російським науковцем Ю.І. Холодним була розроблена та запропонована теоретична концепція цілеспрямованого тестування пам'яті, що є важливою складовою для дослідження ідеальних слідів відображення. Розробляючи її автор прийшов до висновку, що ОВП звернено до механізмів пам'яті в більшій мірі, ніж до емоційних або когнітивних процесів. І саме пам'ять є провідною психічною функцією, яка підлягає дослідженню при виявленні у людини можливо приховуваної нею інформації психофізіологічним методом детекції брехні за допомогою поліграфа [112].

Підтвердженням цього, як зазначає вчений, є і результати досліджень Л.Г. Вороніна і В.Ф. Коновалова, які ще на початку 70-х років минулого століття, застосовуючи для вивчення механізмів пам'яті електрофізіологічні методи досліджень, виявили, що, “якщо з'являється сильне збудження сигнальних систем, яке поширюється на емоційну сферу мозкової діяльності, то це обов'язково буде враховано в електрографічних параметрах. Особливий ступінь вираженості цих показників буде там, де емоції разом з сигнальними системами створюють той специфічний стан, який зазвичай називають сильною зацікавленістю” [34].

Сутність даної теорії полягає в тому, що під час тестування на поліграфі образи подій, що зберігаються у пам'яті людини, можуть бути навмисно актуалізовані за допомогою цільової установки і виявлені згідно з зареєстрованими фізіологічними реакціями, що виникають у відповідь на запропоновані спеціальним чином підібрані стимули [87].

Автор теорії не заперечує, що під час поліграфної перевірки афективні процеси теж відіграють певну роль, проте роль суто негативну. Емоції, на його думку, швидше виступають в ролі природної перешкоди процедурі тестування пам'яті.

Ю.І. Холодний стверджує, що у відповідь на пред'явлення обстежуваному того чи іншого стимулу, виражені фізіологічні реакції мають місце тільки в тому випадку, якщо одночасно виконані дві такі умови:

- 1) стимул вже є в пам'яті обстежуваного;
- 2) стимул має значимість для обстежуваного. При цьому під ступенем значущості стимулу Ю.І. Холодний має на увазі співвідношення інформації, що міститься у стимулі, до змісту завдання, яке вирішується в конкретній ситуації [88, с. 413].

На думку Ю.І. Холодного, саме теорія цілеспрямованого тестування пам'яті створює добротну базу для цілком зрозумілого пояснення і прийнятного наукового обґрунтування механізмів, які забезпечують оцінку достовірності отриманої від людини інформації за результатами її тестування на поліграфі [112].

Однак, проаналізувавши зміст цієї теорії, інші російські науковці С.І. Оглоблін та А.Ю. Молчанов виявили низку певних протиріч в її положеннях, а тому вважають що вона також досить вразлива для критики за всіма пунктами.

Теорія спрямованої актуалізації динамічних особистісних смислів свідомості. Це умовна назва теоретичного обґрунтування сутності поліграфної перевірки, запропонованого російськими дослідниками С.І. Оглобліним та А.Ю. Молчановим. Автори теорії стверджують, що повна

(така, що включає в себе всі етапи перевірки) технологія інструментальної детекції брехні є комплексним методом, що знаходяться на перетині експериментальної психології, загальної фізіології та криміналістики. З психологічної ж точки зору, поліграфна перевірка представляє собою тестування свідомості або, якщо говорити точніше, процедуру ранжирування стимулів (в умовах дії спеціальної установки) на основі ступеня вираженості актуалізованих ними динамічних особистісних смислів свідомості обстежуваного [88].

На думку С.І. Оглобліна та А.Ю. Молчанова, запропонована ними теорія дозволяє розумно обґрунтувати значно нижчу ефективність лабораторних процедур в порівнянні з польовими заходами, а також дієвість ситуаційного підкріплення випробуваного під час проведеного експерименту [88, с. 418].

Адаптаційна теорія. Вона базується на ідеях американського фізіолога У. Кэннона, який, досліджуючи гомеостаз (ідеальний стан організму), визначав його як рухливий стан рівноваги будь-якої системи, що зберігається шляхом її протидії внутрішнім і зовнішнім факторам деструктивного впливу. Одним з центральних моментів вчення про гомеостаз є уявлення про те, що будь-яка стійка система прагне до збереження своєї стабільності.

Автором адаптаційної теорії є російський поліграфолог Л.Г. Алексеев [18, с. 41–43; 103, с. 43–46], який вважає, що у межах технології детекції брехні ми реєструємо емоцію людини, а вона є реакцією адаптації до впливу зовнішнього середовища. Причому адаптація у даному випадку розуміється як система реагування і пристосування до змін зовнішнього по відношенню до організму середовища, що проявляється на всіх рівнях життєдіяльності людини: клітинному і субклітинному, вегетативному, фізіологічному, психологічному і, нарешті, соціальному [18, с. 42].

Емоція наповнює енергетичним змістом будь-яку дію людини, спрямовану на задоволення потреби, тобто вибіркової залежності живого організму від чинників зовнішнього середовища, істотних для

самозбереження і саморозвитку (П.В. Симонов). Без емоцій людина жити не може, вона загине, оскільки не зможе адаптуватися до впливу навколишнього середовища, будь-то середовище екологічне або соціальне. І що важливо, це некерована вольовим зусиллям людини реакція. Саме ця обставина вселяє нам оптимізм у плані об'єктивності результатів психофізіологічного дослідження.

Іншими словами, будь-який зовнішній стимул: будь-то простий фізичний подразник (звуковий, зоровий, дотиковий, нюховий, смаковий) або складний вербальний стимул, викличе емоцію, яка відображатиме за силою і виразністю енергетику організму, спрямовану на підтримку стабільності гомеостазу, психофізіологічної організації особистості, уникнути руйнівного впливу.

Таким чином, організм реагує на все, що здатна сприймати людина за допомогою своїх сенсорних систем. У зв'язку з цим отримує логічне завершення давня дискусія про те, який з факторів при формулюванні запитань найбільш важливий: ключове слово, що закінчує питання, чи сенс або семантичний зміст запитання. Безумовно, і те й інше. Впливають і безліч інших чинників: тон експериментатора, антураж психофізіологічного обстеження і т.д. Питання лише в тому, що для отримання достовірних результатів необхідно звести до мінімуму вплив усіх сторонніх чинників за винятком головного.

На думку автора теорії, принциповим є те, що будь-яку емоційну реакцію слід розглядати як реакцію адаптації організму до певного виду зовнішнього впливу. Це не означає, що емоція може виникнути тільки у відповідь на зовнішній стимул. На простий стимул, звук, світло та інші вона може протікати на рефлексорному рівні, в більш складному випадку на дію вербального стимулу включається кора головного мозку, картина реагування стає набагато складнішою. У цьому випадку можна застосувати психологічні категорії, що описують глибинні механізми переходу організму з одного стану, пов'язаного з впливом, до іншого, а саме до стану рівноваги. Але так

чи інакше це пристосувальна реакція, що адаптує організм до умов зовнішнього середовища [18, с. 43].

На думку Л.Г. Алексєєва, запропонована ним теорія адаптації є більш цілісною за попередні, оскільки в її межах легко описується все розмаїття феноменів і явищ, які спостерігаються у практиці психофізіологічного дослідження [18, с. 41].

Теорія виявлення слідів пам'яті. Теоретична концепція, розроблена на основі орієнтувальної теорії М. Клейнера, була запропонована польськими поліграфологами, які, слідом за російськими фахівцями і незалежно від них, також прийшли до думки про визнання пам'яті як фундаментальної основи ОВП. З точки зору авторів теорії, під час тестування на поліграфі здійснюється дослідження слідів подій, що зберігаються у пам'яті людини. А отже, пам'ять відіграє фундаментальну роль у механізмах психофізіологічного методу детекції брехні [136].

Польські дослідники вважають, що перевірка на поліграфі складається з чотирьох базових елементів:

1. Характер цієї перевірки повинен репродукувати сліди пам'яті.
2. Процедура перевірки приймає до уваги принципи, які використовуються в психологічних експериментах.
3. Перевірка є методом кримінологічної ідентифікації.
4. Перевірка прагне до відшукування інформації, затребуваної правоохоронними органами [112].

Дана теоретична концепція, як зазначає Ю.І. Холодний, базується, виходячи з умови виявлення слідів пам'яті кримінальних злочинів. Однак польські дослідники, правильно визначивши пам'ять як фундаментальну основу ОВП, на жаль, приєднали "ідеальні сліди", що зберігаються в пам'яті, до емоцій, отримавши в результаті модифіковану теорію загрози покарання. Отже, ця теорія не може претендувати на вичерпність, проте, на думку російського вченого, найважливіше досягнення польських дослідників полягає в тому, що вперше в зарубіжній науковій літературі з тематики

психофізіологічного методу детекції брехні прямо було зазначено, що перевірка на поліграфі здійснює дослідження пам'яті людини з метою виявлення наявності (або відсутності) слідів подій, що мають кримінально релевантне значення [112].

Теорія психологічного комплексу. Її запропонували українські дослідники поліграфа В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, Д.І. Нікіфорчук та П.П. Підюков [22, с. 96]. Ця теорія представляє собою науковий аналіз протікання фізіологічних процесів, що відбуваються у свідомості опитуваної особи і знаходяться в прямій залежності від значимості інформації, яку вона намагається приховати. Проте і ця теорія не є абсолютно досконалою і методологічно цілісною.

Слід зауважити, що серед усього спектру наявних теоретичних концепцій, що лежать в основі ОВП (сьогодні, як уже зазначалось, їх нараховується біля трьох десятків), нами розглянуто лише основні, найбільш поширені “теорії поліграфа”. Однак проведений аналіз дозволяє стверджувати, що жодна з теорій не пояснює всі факти, накопичені за час практики використання поліграфа.

Підтвердженням цього є висновок американських експертів Комітету з дослідження наукової обґрунтованості поліграфа, які, за результатами аналізу основних теоретичних концепцій ОВП, проведеного у 2003 році, констатували, що “теоретичне обґрунтування застосування поліграфа є досить слабким”, а тому потребує розробки “твердої теоретичної основи”, яка б базувалася на нових знаннях, що з'являються у галузі психології і фізіології [112].

Серед існуючих на сьогоднішній день теорій та теоретичних концепцій ОВП найбільш вдалою і цілісною, на нашу думку, можна вважати концепцію “емоційної моделі інструментальної детекції брехні” російського науковця С.В. Поповичева, яку автор детально описує у своїй праці “Легко солгати тяжело” [92]. Ця теоретична концепція, на наш погляд, вдало поєднуючи в собі теорію загрози покарання, теорію конфлікту, інформаційну теорію

емоцій та деякі інші основні “теорії поліграфа”, досить ретельно обґрунтовує і розкриває, пояснює і приводить у відповідність, розкладає по полицях і впорядковує розуміння механізмів роботи методів ОВП. Крім того, доцільно наголосити, що зазначена теорія та засновані на ній практичні методи проведення тестування на поліграфі, розроблені, досліджені і захищені С.В. Поповичевим у лютому 2011 р. в рамках дисертаційного дослідження. Отже, зазначена концепція вперше представляє собою схвалену в Росії науковим співтовариством єдність теорії і практики застосування поліграфа.

Таким чином, проведений аналіз теоретичних основ опитування з використанням поліграфа дозволяє зробити висновок про те, що незважаючи на досить ґрунтовну теоретичну розробку проблем інструментальної детекції брехні зарубіжними фахівцями, теоретичне обґрунтування застосування поліграфа на сьогодні ще не завершено. На даний час не існує єдиної, схваленої світовим науковим співтовариством, методологічно вичерпної теорії ОВП, яка була б здатна охопити весь обсяг даних і надати пояснення всім фактам, які спостерігаються під час проведення поліграфологічних досліджень, як у реальних, так і в експериментальних умовах. А тому дослідження наукових основ психофізіологічного методу детекції брехні за допомогою поліграфа не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Наявність великої кількості теорій свідчить на користь значного потенціалу наукового методу пізнання детекції брехні в перспективі. Для створення всеосяжної “теорії поліграфа” насамперед необхідне подальше проведення фундаментальних досліджень, заснованих на новітніх досягненнях психології, фізіології, психіатрії, медицини та нейронаук. На даний час отриманих результатів досліджень, орієнтованих на пізнання теоретичних основ поліграфічних перевірок, ще не достатньо для пояснення всього комплексу явищ, пов’язаних з поліграфом.

1.4. Сутність процедури психофізіологічного дослідження та принцип роботи поліграфа

Аналіз сучасних наукових досліджень у галузі інструментальної детекції брехні дозволяє стверджувати, що психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа представляє собою процедуру застосування спеціальних знань в області поліграфології, пов'язаних з використанням технічних засобів, які не завдають шкоди життю і здоров'ю людей та не завдають шкоди навколишньому середовищу, під час якої здійснюється аналіз (оцінка) динаміки психофізіологічних реакцій обстежуваної особи у відповідь на запропоновані стимули, підібрані і систематизовані в певному порядку [61, с. 275].

Метою такого дослідження є отримання ймовірної та орієнтувальної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо, для з'ясування ступеня її правдивості та повноти, отримання додаткових відомостей, які можуть використовуватись у службовій діяльності [12].

Іншими словами, метою проведення ОВП є перевірка інформації, що повідомляється обстежуваною особою. При проведенні опитування фахівець оцінює динаміку психофізіологічних реакцій обстежуваної особи на ті чи інші стимули за допомогою поліграфа, оскільки комп'ютерний поліграф представляє собою апаратно-програмний засіб, що забезпечує переклад фізіологічних показників активності дихальної, серцево-судинної системи, електричної активності шкіри і т. д. в електричні сигнали, що перетворюються на фізичні величини, які відображаються у вигляді поліграм. На основі комплексного аналізу даних, отриманих під час дослідження, фахівець виносить судження про суб'єктивну значущість пред'явлених стимулів, яка свідчить про наявність у пам'яті людини ідеальних слідів певної події або її окремих складових. Виявлення таких слідів може слугувати підставою для вирішення питання про приховування обстежуваною особою інформації щодо предмета опитування [61, с. 275].

Процедура поліграфних перевірок, будь-які методики, тести і пропонувані запитання спрямовані на виявлення психофізіологічних реакцій, викликаних проведеною стимуляцією. Основоположним в структурі ОВП є принцип оцінки реагування центральної нервової системи на пропонувану інформацію з урахуванням її соціальної та емоційної значущості для обстежуваного.

Основне завдання, що стоїть перед фахівцем поліграфа в процесі ОВП, – якісно і кількісно оцінити зміну реєстрованих психофізіологічних показників, викликану реакцією на пропонуване запитання, і на цій підставі скласти об'єктивний висновок [61, с. 152].

Отже, як бачимо, процедура ОВП – це комплексний багатоетапний захід, що проводиться за спеціальними методиками і спрямований на відкрите виявлення інформації, яка цікавить ініціатора.

Досліджуючи психофізіологічний метод виявлення приховуваної інформації, С.І. Оглоблін та А.Ю. Молчанов зазначають, що в операційному плані він представляє собою, по-перше, безперервну реєстрацію певними технічними засобами фізіологічних реакцій людини, які виникають у відповідь на спеціально підібрані зовнішні стимули (у том числі стимули, які апріорі, вважаються значимими), по-друге, подальший аналіз зареєстрованих у відповідь на пред'явлені стимули реакцій і, по-третє, прийняття рішення про те, володіє або ні та чи інша людина певною інформацією [88, с. 35]. Генеральним методичним принципом, на якому заснований психофізіологічний метод виявлення приховуваної інформації, є поєднання прихованих процесів, що протікають у психіці людини, яка знаходиться в ситуації спеціально організованого спостереження за нею, з швидкоплинними, миттєвими змінами деяких фізіологічних процесів, що реєструються за допомогою певних допоміжних засобів [88, с. 24–25].

За результатами своїх досліджень науковці стверджують, що ОВП як психофізіологічне дослідження є різновидом психофізіологічного способу виявлення приховуваної інформації, під час якого як допоміжний технічний

засіб, нешкідливий для здоров'я людини, для реєстрації фізіологічних процесів і використовується поліграф.

Визначення поняття “поліграф” (від грец. poly – багато і grapho – пишу) вперше у термінологію інструментальної діагностики встановлення істини, як уже говорилося, ввів Дж. Ларсон. У літературі та юридичній практиці США використовуються два терміни: “детектор брехні” (lie-detector) і “поліграф” (polygraph). У науковій літературі переважає остання назва.

Необхідно зазначити, що термінологія, яка вироблена і вживається у західній літературі, знайшла своє відображення і в працях радянських та російських авторів. Змістовність різних визначень поняття “поліграф” виражена розумінням авторами цілей і функцій приладу. Проте майже всі наголошують на факт використання поліграфа або його складових конструктивних частин (кімографа, пневмографа, плетизмографа, гідросфігмографа і т. д.) у галузі фізіології і медицини, тим самим вказуючи на його безпеку для життя і здоров'я людей.

Під поняттям “поліграф” ми розуміємо комп'ютерний технічний засіб, що має сертифікацію відповідної країни-виробника, який здійснює реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів, не завдає шкоди життю, здоров'ю людини та навколишньому середовищу [12].

Доцільно зазначити, що поліграф здійснює реєстрацію декількох, одночасно протікаючих в організмі людини, фізіологічних процесів або, по-іншому, мимовільних вегетативних реакцій.

Особливістю вегетативних або автономних реакцій є те, що вони практично не контролюються свідомістю, тобто виникають поза волею людини. Їх біологічне значення визначається необхідністю забезпечення гомеостазу (від грец. homeo – постійний, stasis – стан).

Принцип гомеостазу полягає в тому, що при найрізноманітніших станах організму, пов'язаних з його пристосуванням до безперервно мінливих умов навколишнього середовища (наприклад, температурні

коливання), параметри внутрішнього середовища повинні залишатися постійними або змінюватися лише у невеликих межах [61, с. 143].

Ця життєво важлива функція може ефективно виконуватися тільки в умовах повного автоматизму в роботі органів і систем які її забезпечують, тобто за суворо детермінованими програмами і без участі свідомості, що забезпечує практично миттєву реалізацію даної функції.

Таким чином, практична неможливість (без спеціальних тренувань) свідомо керувати діяльністю вегетативних органів, а також тісний зв'язок їх реакцій з емоційними переживаннями людини дозволяють використовувати реєстрацію вегетативних реакцій за допомогою технічних засобів як об'єктивного і досить ефективного методу виявлення факту приховування тієї чи іншої інформації.

Отже, можна стверджувати, що предметом дослідження в інструментальній детекції брехні з використанням поліграфа виступають вегетативні реакції людини. Це пов'язано з тим, що, по-перше, людина не може керувати вегетативними реакціями – вони відбуваються автоматично, на підсвідомому рівні, а по-друге, вегетативні реакції тісно пов'язані з емоційним станом людини, її переживаннями.

У той же час, кажучи про широке застосування поліграфа з метою виявлення брехні, необхідно відзначити, що сама по собі реєстрація вегетативних реакцій за допомогою технічних засобів не є детекцією брехні у чистому вигляді, оскільки вона не показує, бреше людина чи не бреше. Поліграф тільки реєструє реакції організму, що несуть інформацію про суб'єктивну оцінку людиною значущості або незначущості визначених стимулів, які сприймаються нею під час проведення ОВП.

Прикладне використання ОВП, крім тісного взаємозв'язку вегетативних реакцій з емоційними переживаннями, засноване і на психофізіологічному феномені, суть якого полягає в тому, що стимули, які несуть у собі інформацію про певну досліджувану подію, яка відображена у свідомості, пам'яті опитуваної особи і представляє значимість для неї при

поліграфній перевірці стійко викликають фізіологічні реакції, що мають різні ознаки від реакцій на аналогічні, не пов'язані з цією подією, стимули, тобто, які не несуть ситуаційно-значущої інформації.

При реалізації психофізіологічного феномена під час ОВП як значущі стимули можуть виступати запитання, предмети, фотографії, малюнки, у тому числі і пов'язані з обставинами певної справи або події, що перевіряються. Оцінюючи співвідношення психофізіологічних реакцій на ті чи інші стимули, фахівець поліграфа визначає ступінь поінформованості піддослідної особи про деталі предмета опитування, щодо якого проводиться перевірка, і на цій підставі приходять до висновку про намагання приховати чи ні певну інформацію опитуваним.

Для людини, яка дійсно незнайома з проблемою, з приводу якої проводиться опитування, реакції на всі стимули не матимуть істотних відмінностей. Однак, для людини, яка володіє певною інформацією щодо проблеми дослідження, значущі стимули, що пред'являються під час ОВП, у порівнянні з іншими стимулами однорідного ряду будуть суб'єктивно більш значущі для опитуваної особи і викличуть найбільш виражені реакції.

Це доводить, що застосування поліграфа відкриває можливість об'єктивно виявляти і вивчати збережені в пам'яті людини сліди подій, що мали місце у її житті раніше, у тому числі і пов'язані з протиправною діяльністю, або встановлювати відсутність таких слідів. При цьому сліди подій, що зберігаються в емоційній пам'яті людини, практично зберігаються протягом усього її життя.

Підтвердженням даних висновків слугують значна кількість практичних прикладів проведення провідними поліграфологами ОВП за фактами скоєння злочинів тощо [27; 29; 61; 92].

Безумовно, певний відсоток помилок, тим більше при застосуванні нових технологій, цілком можливий. Необхідно пам'ятати, що значно вплинути на висновки, зроблені фахівцем поліграфа і, отже, якість ОВП може як повна відсутність емоцій, так і дуже сильне емоційне напруження.

Якщо опитуваному все байдуже, то навряд чи ми зможемо отримати від нього будь-які реакції. Те ж саме відноситься і до надмірного збудження, коли додаткове емоційне напруження, викликане пред'явленням значущих стимулів, знижує величину реєстрованих фізіологічних показників. Стан надмірного збудження може навіть іноді призвести до смерті людини. Для зняття подібних проблем за період більш, ніж 100-річного досвіду застосування поліграфа були розроблені і так звані тести стимуляції, які призначаються для виведення обстежуваного зі стану спокою та прийоми і методи, що знімають при необхідності зайве емоційне напруження і заспокоюють його. Уміння правильно і ефективно ними скористатися залежить від кваліфікації фахівця.

Зазначимо, що під час проведення ОВП запитання для кожного тесту, в тому числі й запитання на тему, яка перевіряється (предмет опитування), підбираються за спеціальними методиками, що дозволяє виявити чітко виражені фізіологічні реакції опитуваного на значущі для нього запитання.

Однак, як показує практика, класичні яскраво виражені реакції, які проаналізувати не представляє особливих труднощів, відзначаються приблизно у 20–25% випадків. У 70–75% випадків для інтерпретації графіків потрібен досвідчений фахівець для експертного аналізу результатів поліграфного тестування, а в 5% – прийти до певних висновків буває досить важко [61, с. 144].

Як бачимо, процедура ОВП дуже складна й іноді може бути не зовсім бездоганна. Однак, маючи індивідуальний підхід у кожному конкретному випадку, враховуючи найдрібніші деталі за обставинами проведеної перевірки, досконало вивчивши особистість опитуваної особи, використовуючи необхідну стимуляцію, можна уникнути подібних помилок.

Зважаючи на дані обставини, доцільно наголосити, що ефективність проведення ОВП поряд із якісною роботою технічного пристрою – поліграфа значною мірою залежить від рівня фахової кваліфікації самого поліграфолога. Його вміння правильно підібрати необхідні запитання,

скористатися правильно тією чи іншою методикою тестування, грамотно інтерпретувати отримані поліграми, а, крім цього, і кваліфіковано підготувати всі необхідні заходи на всіх етапах поліграфного обстеження впливають безпосереднім чином на достовірність результатів поліграфної перевірки. Відомо, що результативність ОВП на 90% залежить від професіоналізму поліграфолога [61, с. 155].

Зазначимо, що дехто скептично ставиться до процедури ОВП і вважає, що поліграф можна досить легко обдурити. У публікаціях на цю тему часто даються поради, як це зробити. В основному, вони зводяться до способів протидії, які об'єднують в чотири групи: механічні, психологічні, фармакологічні (хімічні) і поведінкові. Ці способи часто зустрічаються під час ОВП. Однак непідготовленій людині застосувати їх досить складно, а саме застосування легко розпізнати, особливо з використанням сучасних поліграфів, що мають спеціальні датчики і шкали.

Що ж стосується достовірності безпосередньо результатів ОВП, то аналіз численних публікацій з проблеми ефективності поліграфних досліджень і наявний світовий досвід використання даного методу дозволяють стверджувати, що середня успішність “детекції брехні” становить від 85% до 95%, а в деяких джерелах говориться практично про 100 % (наприклад, згідно з аналізом результатів наукових досліджень в лабораторних і реальних умовах, проведених провідними фахівцями-поліграфологами спецслужб США, кількість помилок під час проведених ОВП підозрюваних у кримінальних справах становить менше 1% від загального числа всіх перевірок). Дослідження в цій області чітко свідчать про те, що перевірка на “детекторі брехні”, за умови проведення компетентним поліграфологом, на сьогоднішній день є найточнішим доступним засобом визначення правди і брехні [61, с. 153–154].

На наш погляд, основною причиною суперечливих дебатів навколо достовірності висновків ОВП, є те, що вірогідність такої складної процедури дуже важко встановити, і вона може змінюватися у широких межах за різних

умов. Як показує практика, точність, досягнута за одних умов або в одному дослідженні, не може бути поширена на інші ситуації чи інші групи осіб, які перевіряються. На неї впливають безліч різних чинників [27; 29; 61; 92].

Одним з них є цільове призначення поліграфної перевірки. Є дві основні цілі, що істотно розрізняються між собою, коли перевірка проводиться в інтересах розслідування і в інтересах кадрового відбору. В інтересах розслідування ми розглядаємо конкретний факт, за яким вже маємо певну інформацію і можемо легко підібрати значущі запитання. В інтересах перевірки кандидата на роботу нам необхідно з'ясувати його минуле, причину працевлаштування на посаду, на яку він претендує, як він поведився на колишніх місцях роботи, і тут у нас майже немає ніяких певних відомостей, необхідних для підбору саме тих запитань, які будуть значущі для цієї людини. Мистецтво фахівця як раз і полягає в тому, щоб знайти потрібні запитання.

На результати ОВП істотно впливають місце, час, інші зовнішні умови та обставини його проведення [27; 29; 61]. Негативний вплив на якість опитування може здійснити незручний стілець, картина, що висить на стіні, малюнок шпалер, звукові сигнали та інше. Наприклад, літаюча поруч муха, різке слово, сказане людиною, яка проходить під вікном, телефонний дзвінок тощо можуть викликати у опитуваного психофізіологічну реакцію, за величиною порівняну із “значущим” сигналом. Зважаючи на це, облаштування приміщення, призначеного для проведення ОВП, здійснюється з дотриманням низки специфічних вимог [12].

Організм людини можна порівняти із найскладнішою кібернетичною системою, що включає тисячі різних компонентів. Їх співвідношення, якість і кількість одночасно регульованих показників дуже динамічне і може змінюватися не тільки протягом годин, хвилин, але навіть часткою секунд. Сьогодні наші знання про регуляторні процеси на рівні цілого організму людини настільки малі, що прогнозувати їх динаміку досить складно.

У першу чергу це стосується регуляції психофізіологічних процесів, які тісно пов'язані не тільки з типами нервової системи, а й значною мірою схильні до впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають під час ОВП на інформативність реєстрованих показників, а, отже, і на точність висновків спеціаліста. До цих факторів належать такі індивідуальні психофізіологічні особливості і психічний стан особи, що перевіряється, як біологічні ритми, хвороби і передхвороби, слабка пам'ять, низький інтелект, емоційна напруга, ступінь втоми, рівень мотивації і т. д. [27; 29; 61; 92].

Як показує практика, проведення ОВП з особами, у яких виявлено порушення мислення, емоційну нестійкість, порушення пам'яті та ригідність психічних процесів (труднощі з опрацюванням запитання і порушення переключення уваги), пов'язане зі значними труднощами, а в багатьох випадках, за значної вираженості є взагалі неможливим [63].

На точність ОВП впливають і тести [82], що застосовуються фахівцем під час опитування, які будуються, виходячи з науково-обґрунтованих методик. Вибір тієї чи іншої методики, підбір необхідних запитань – досить непросте завдання і вимагає високої кваліфікації фахівця [84].

На практиці кожна методика реалізується у вигляді конкретних тестів. Незважаючи на все різноманіття тестів, головним у них є наявність або відсутність контрольних запитань.

Основним у процедурі ОВП є підбір правильних запитань, що використовуються при складанні тестів. Під запитаннями у даній процедурі ми розуміємо також різні стимули, які можуть пред'являтися під час проведення тестування – фотографії, предмети, зображення предметів, фізичні характеристики звуку і т. ін. [82].

При складанні запитань для тестування важливий такий фактор, як обсяг і достовірність вихідної інформації. Чим більше фахівець має відомостей про опитувану особу і про деталі події, що перевіряються, тим якісніше він підготує запитання і тим самим результативнішим буде результат перевірки.

Якість підбору контрольних запитань залежить знову ж від професіоналізму фахівця поліграфа і від особистісних рис опитуваної особи. Складність цих тестів полягає у підборі адекватних контрольних запитань. За рівнем емоційного впливу вони повинні бути більш значимі, ніж перевіірочні (значущі) запитання для людини, непричетної до предмету опитування, а для причетної – менш значимі [84].

Під час тестування необхідно враховувати і багато інших чинників [27; 29; 61; 92]. Зокрема, процедуру ОВП абсолютно по-різному переносять людина, яка вперше вкрала, і та, яка зробила це в 5–6-й раз. Всі ці обставини прямим чином впливають на достовірність результатів тестувань на поліграфі.

Крім того, ефективна робота фахівця поліграфолога не можлива без знання та розуміння основних понять і термінів, що застосовуються при роботі з поліграфом, глосарій яких наведено у додатках.

Таким чином можна стверджувати, що процедура опитування з використанням поліграфа – це спеціально організований і науковообґрунтований комплекс прийомів отримання, порівняння та інтерпретації психофізіологічних реакцій об'єкта опитування у відповідь на психологічні подразники. Вона нешкідлива для життя і здоров'я людини, організована за спеціальними методиками з використанням оцінки її фізіологічних реакцій.

Основним методичним принципом, на якому базується психофізіологічний спосіб виявлення приховуваної інформації, є поєднання прихованих процесів, що протікають у психіці людини, яка знаходиться в ситуації спеціально організованого спостереження за нею, з швидкоплинними, миттєвими змінами деяких фізіологічних процесів, що реєструються за допомогою певних допоміжних засобів. Як технічний засіб і використовується поліграф, який здійснює реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за

спеціальною методикою певних психологічних стимулів, не завдає шкоди життю, здоров'ю людини та навколишньому середовищу.

Ефективність опитування з використанням поліграфа значною мірою залежить від рівня професіоналізму фахівця-поліграфолога, його володіння методикою організації та проведення тестування, вміння грамотно інтерпретувати отримані поліграми, кваліфіковано готувати всі необхідні заходи на всіх етапах поліграфного обстеження, знань та розуміння основних понять і термінів, що застосовуються при роботі з поліграфом, а також різного роду психологічних та психофізіологічних аспектів проведення процедури ПФДВП.

1.5. Психофізіологічні та психологічні основи проведення досліджень з використанням поліграфа

Обстеження на поліграфі, як свідчить аналіз наукової літератури, пов'язані з основним твердженням про те, що психологічний подразник викликає вмотивовану фізіологічну реакцію. Робота всіх фізіологічних і функціональних систем організму здорової людини спрямована на підтримання сталості внутрішнього середовища, тобто гомеостазу. При дії зовнішніх або внутрішніх подразників, у тому числі стрес-факторів гомеостаз організму порушується. У цей момент відбуваються численні фізіологічні та психологічні процеси, спрямовані на повернення організму до стану збалансованості, тобто відбувається робота щодо виведення людини зі стану стресу. Саме з цим співвідношенням збалансованості й дисбалансу мають справу поліграфологи. А тому, для більш чіткого усвідомлення специфіки дослідження персоналу з використанням поліграфа та підвищення ефективності його проведення у МО та ЗС України доцільно детальніше розглянути психологічний та психофізіологічний аспекти цієї процедури.

Як уже зазначалося раніше, ПФДВП – це складна багатоетапна процедура, під час якої поліграф виконує єдину функцію – реєструє реакції

організму людини у відповідь на пред'явлений йому зовнішній стимул [31, с. 228-230]. Така функція приладу ґрунтується на експериментальному принципі, представленому в минулому столітті радянським вченим О.Р. Лурією: "...єдина можливість вивчити механіку внутрішніх "прихованих" процесів зводиться до того, щоб пов'язати ці приховані процеси з якими-небудь одночасно протікаючими поруч доступними для безпосереднього спостереження процесами поведінки, у яких внутрішні закономірності і співвідношення знаходили б собі відображення" [75, с. 231]. За його переконанням, вивчення цих доступних для спостереження корелятив надає можливість вивчати безпосередньо недоступні внутрішні співвідношення та механізми.

Отже, психофізіологічні показники як індикатори психофізіологічних корелятив відкривають шлях до розуміння механізмів, що лежать в основі досліджуваного явища, процесу. У випадку опитування з використанням поліграфа таким досліджуваним явищем виступає приховування досліджуваною особою інформації про подію чи факт.

На рис. 1 наведена схема реєстрації найбільш поширених психофізіологічних даних, що використовуються у сучасних психофізіологічних дослідженнях з використанням поліграфа.

Однак незважаючи на широку палітру можливих варіантів, численні дослідження та практичні спостереження дозволяють стверджувати, що для досягнення цілей ОВП найбільш інформативними є чотири види психофізіологічних даних: пневмограф, шкірно-гальванічна реакція (ШГР), фотоплетизмограма (ФПГ) та артеріальний тиск (АТ). Саме вони дозволяють зафіксувати зміну інтенсивності протікання фізіологічних процесів дихання, серцево-судинної активності та електричну активність шкіри (ЕАШ).

Дихання розглядається як процес обміну газів організмом з навколишнім середовищем. Воно полягає у надходженні кисню та видаленні вуглекислого газу. Транспортером кисню від легень до тканин, а вуглекислоти від тканини до легень виступає кров [88].

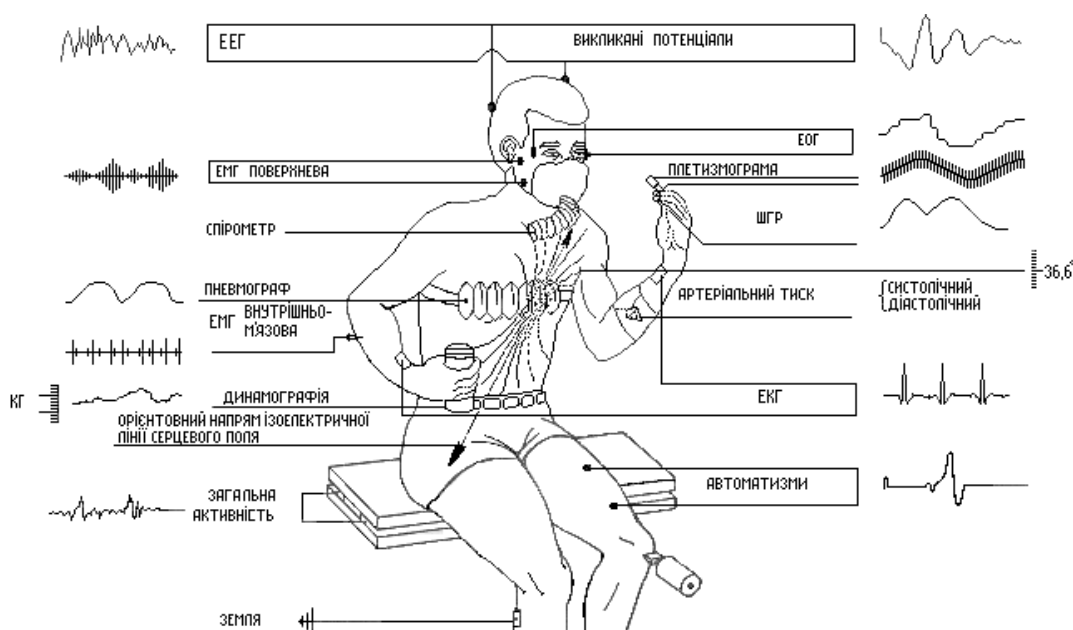

Рис. 1. Багатоканальна реєстрація найбільш поширених видів психофізіологічних показників індивіда

Механізм вдиху забезпечується трьома процесами, що протікають одночасно, а саме: розширенням грудної клітини, розширенням легень, надходженням повітря в альвеоли легень. При акті вдиху відбувається скорочення дихальних міжреберних м'язів, які припіднімають ребра та одночасно скорочують м'язи діафрагми. При акті видиху настає розслаблення міжреберних м'язів (ребра опускаються) та діафрагми.

У практиці ОВП одночасно реєструється два – грудне та діафрагмальне дихання. У нормі обидва дихання, як правило, повинні бути синхронними. Неузгодженість між грудним та діафрагмальним диханням може свідчити про підвищення емоційного напруження досліджуваної особи чи про її протидію процедурі перевірки [103].

Як правило, у здорової людини частота дихання у стані спокою складає 14–18 дихальних циклів за хвилину. Як зазначають дослідники, підвищення частоти дихання до більше, ніж 18 циклів за хвилину також може свідчити про підвищення емоційного напруження досліджуваного [103].

У звичайному спокійному стані дихання має вид майже правильної синусоїди, де відображається фаза вдиху та фаза видиху (Рис. 2).

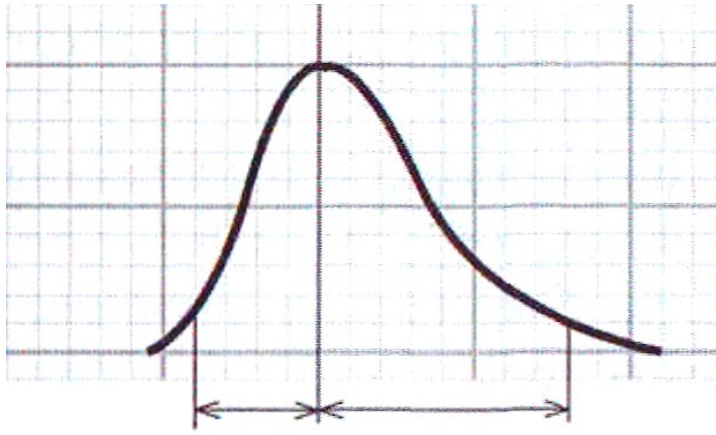

Рис. 2. Синусоїда дихального циклу

Співвідношення по часу фази вдиху та фази видиху – величина відносно стала. Тривалість фази вдиху на 10–20 % менша тривалості фази видиху (оскільки вдих – це активна фаза, а видих – пасивна; супроводжується розслабленням м’язів) [30]. Це співвідношення надзвичайно важливе, оскільки при стресовому напруженні чи спробі свідомої протидії воно змінюється в сторону переважання фази вдиху над фазою видиху. Окрім цього, дослідники також зазначають, що занадто рівне дихання також може бути обумовлене спробою свідомого контролю зі сторони досліджуваної особи [103].

Дихання – надзвичайно чутливий показник емоційного напруження. Однак слід також звернути увагу на той факт, що згідно з фізіологічними дослідженнями дихання має найвищий поріг збудження. Для того щоб викликати яскраво виражені зміни в диханні, стресовий вплив має бути високої інтенсивності. Природні (мимовільні) реакції у диханні, як правило, відрізняються від фонових коливань на більше, ніж 20 % [103].

Оцінка стресових змін дихання представляє собою лінійне вимірювання сигналу за певний період часу. Для оцінки дихання, як правило, використовуються завчасно визначені, незмінні часові інтервали – “вікна”, які починаються з моменту (початку) постановки запитання.

За всю історію досліджень психофізіологічних реакцій обстежуваної особи під час ОВП диханню приділялася особлива увага. Щоправда, така

увага дослідників супроводжувалася і певними розбіжностями у поглядах на діагностичну значимість різних показників дихання. Так, у таблиці 1 відображено основні інформативні прояви стресового напруження з параметру дихання, що використовувалися різними вченими.

Таблиця 1.

**Інформативні прояви стресового напруження за параметром дихання,
що використовувалися різними дослідниками**

№	Дослідник	Рік	Критерій, що використовувався
1.	Benussi	1914	Зміни співвідношення фаз вдиху-видиху на кривій дихання.
2.	Larson	1923	Зменшення амплітуди дихання, поява реакції затримки (у фазі видиху)
3.	Keeler	1930	Зменшення амплітуди дихання
4.	Winter	1936	Зменшення амплітуди дихання, поява реакції затримки (у фазі видиху)
5.	Lee	1937	Зменшення амплітуди дихання
		1943	Зменшення та збільшення амплітуди дихання
6.	Marston	1938	Зміни співвідношення фаз вдиху-видиху, зменшення та збільшення амплітуди дихання
7.	Trovillo	1942	Зміни амплітуди дихання, поява реакції затримки (у фазі видиху)
8.	Inbau	1942	Зміни амплітуди дихання
		1948	Зміни амплітуди дихання, зміни базової лінії, поява реакції затримки (у фазі видиху)
9.	Haney	1944	Зміни амплітуди дихання, зміни базової лінії, поява реакції затримки (у фазі видиху)

Проте з плином часу поліграфологами було досягнуто певної узгодженості в значенні інформативних проявів стресового напруження за параметром дихання. Так, Алексєєв Л.Г. виділяє таку класифікацію інформативних стресових проявів у каналі дихання: амплітудні зміни, частотні зміни та зміни базової лінії [103].

У амплітудних змінах можна виділити зменшення амплітуди, збільшення амплітуди, апноє (затримка, блокування дихання).

Реакція зменшення амплітуди у відповідь на значимий стимул оцінюється, як правило, у трьох та більше циклах дихання з моменту початку реакції. Реакція зменшення амплітуди закінчується мимовільним компенсаторним вдихом. Ця закономірність обумовлена низьким надходженням кисню до організму за попередні 3–4 цикли неглибокого дихання та потребою привести до норми кількість вуглекислого газу. Варіантами реакції цього типу також можуть слугувати реакції гіпервентиляції та гіповентиляції легень.

Реакція збільшення амплітуди у відповідь на значимий стимул оцінюється також у трьох та більше циклах дихання з моменту початку реакції. Дослідники додають, що коли збільшення амплітуди дихання спостерігається при відповіді на перевірочне запитання, то це можна розглядати як ознаку значущості. Якщо ж таке збільшення спостерігається при відповіді на контрольні і/або нейтральні запитання, то це може бути ознакою протидії і значущості перевірочних запитань [103].

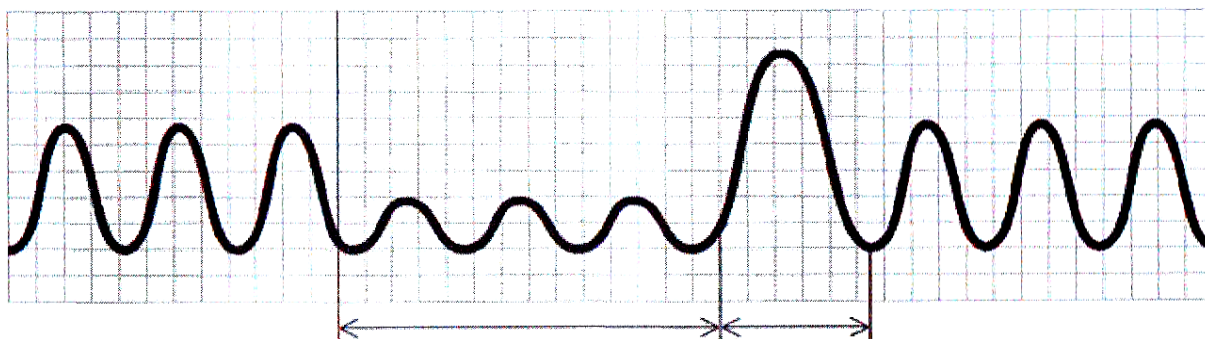

Рис. 3. Зменшення амплітуди дихання з компенсаторним вдихом

Апноє, як правило, проявляється на видиху. Дослідники зазначають, що якщо апноє спостерігається під час вдихання, то це може бути однією з ознак свідомої протидії.

У частотних змінах можна виділити зменшення частоти, збільшення частоти, зміна співвідношення фаз вдиху-видиху.

Збільшення частоти дихання як реакція на значимий стимул зустрічається дуже рідко (практично не зустрічається, або людина це робить

навмисно). Вважається також, що з точки зору психології емоцій почастішання дихання може фізіологічно відображати появу емоційного стану агресії [103].

Не менш важливе значення як психофізіологічне джерело даних для процедури ОВП представляють показники електричної активності шкіри. У науковій літературі можна зустріти декілька назв, що характеризують показники електричної активності шкіри, проте найбільшого вжитку отримали такі терміни, як “шкірно-гальванічна реакція” (найчастіше вживається) та “шкірно-гальванічний рефлекс”.

Шкірно-гальванічна реакція (ШГР) – це зміна різниці потенціалів і зниження електричного спротиву між двома ділянками поверхні шкіри [30, с. 67]. ШГР є одним з найбільш чутливих та ефективних показників емоційної напруги, що легко реєструється і який використовується при проведенні інструментальної діагностики емоційної напруги.

Реєстрація ШГР під час ОВП здійснюється за допомогою електродів (двох спеціальних пластин), які прикріплюються до кисті руки або до двох пальців руки. Зазвичай ШГР записується з перших фаланг другого і четвертого пальців правої руки.

На думку сучасних науковців, використання ШГР у поліграфічних дослідженнях демонструє, що цей психофізіологічний параметр є найбільш чутливим показником, який спроможний виявити прояви емоцій у 92 % випадків. Причому ШГР, за даними Н. Ворреля, максимальна на момент прийняття рішення про складну відповідь [101]. Суттєвим недоліком ШГР, який необхідно враховувати при проведенні ОВП, є так звана реакція затухання, яка виникає у емоційно лабільних осіб.

Прийнято вважати, що історія відкриття ШГР відноситься до кінця XIX ст., коли у 1888 році французький лікар Чезаре Фере встановив, що у емоційних ситуаціях відбувається зміна електричних властивостей шкіри. Однак незважаючи на те, що з дня першого серйозного вивчення шкірного потенціалу пройшло більше 100 років, питання механізму ШГР залишається

досить спірним. Так, у 1889 році І.Р. Тарханов, досліджуючи походження ШГР, прийшов до висновку, що потенціали шкіри виникають за рахунок відведення біоструму від ділянок з різною кількістю потових залоз. Проте ця теорія Тарханова була поставлена під сумнів серією досліджень, проведених у 1963 році [30]. Вчені, вивчаючи швидкість поширення ШГР, встановили, що у верхніх кінцівках вона становить 154,9 см/сек, а у нижніх – 71,6 см/сек. У зв'язку з цими даними цілком виправданим є припущення, що в основі виникнення ШГР не можуть лежати обмінні процеси, тим більш функція потових залоз, оскільки їхні видільні процеси дуже інертні у порівнянні зі швидкістю проведення ШГР.

Незалежність походження ШГР від функціонального стану потових залоз також була продемонстрована роботами Уїлкотт, проведених у 1957 році [30, с. 67]. Досліджуючи одночасно потовиділення, електроопір шкіри і шкірний потенціал з долонь 35 випробовуваних під час проведення тестів на усне рішення математичних задач, Уїлкотт встановила, що зміна електричного опору шкіри настає раніше на 1,1 сек., ніж потовиділення. Було встановлено, що час запізнювання ШГР у одного і того ж випробуваного практично постійний. Незважаючи на низку суперечок та взаємовиключних теорій про походження постійного шкірного потенціалу, участь центрального нервового апарату в цьому процесі ні в кого не викликає сумнівів.

На сьогоднішній день прийнято виділяти дві складові ШГР: фазичну та тонічну (Рис. 4).

Фазична складова (від слова “фаза” – змінна величина) – це відповідь центральної нервової системи на будь-який короткий подразник, який викликає реакцію на новизну інформації. Короткочасна зміна ШГР: стимул – реакція – повернення до норми.

Тонічна складова – це повільна зміна шкірного спротиву чи шкірного потенціалу, що характеризує нервово-емоційний стан, тобто фазичний фоновий рівень електричної активності шкіри [30].

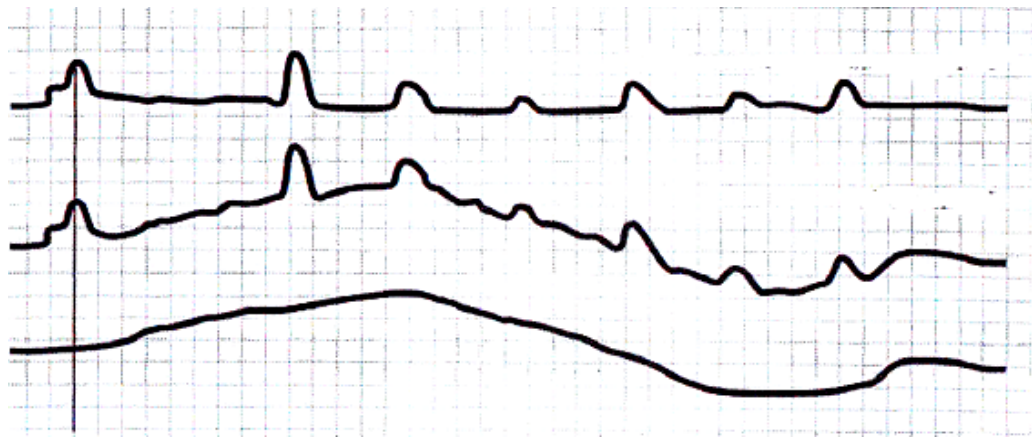

Рис. 4. Фазична та тонічна складова шкірно-галаванічної реакції

ШГР має низький поріг збудження, тобто будь-яке, навіть незначне збудження може супроводжуватися реакцією ШГР [103].

У науковій літературі виділяється низка факторів, які можуть вплинути на інтенсивність протікання ШГР та спровокувати “шумові” реакції. До них відносяться:

- температура повітря (підвищення);
- вологість повітря (підвищення);
- фізичні навантаження;
- нудота;
- біль;
- препарати, які викликають підвищення активності;
- збудження навіть короточасне [103].

Окрім цього, науковці виділяють і низку факторів, що можуть вплинути на відсутність ШГР, а саме:

- холод;
- низка медичних препаратів від простуди;
- обезводнення організму [103].

Основною (першочерговою) діагностичною ознакою реакції сигналу ШГР вважається зміна висоти амплітуди. Вторинними ознаками вважаються багатопіковість (багатофазність) та тривалість реакції.

Рис. 5. Багатопіковість (багатофазність) реакції

Рис. 6. Тривалість реакції

Дослідники відзначають, що вторинні реакції ніколи не можуть домінувати над первинними ознаками [25].

Ще одними із психофізіологічних показників, які традиційно використовують під час ОВП, є показники серцево-судинної системи (ССС), що здатні досить відчутно реагувати на зміни психофізіологічного стану людини під впливом різних факторів.

Основними індикаторами активності ССС, які легко піддаються фіксації, обробці та інтерпретації, є частота серцевих скорочень (ЧСС), сила скорочень серця, хвилинний об'єм кровотоку, артеріальний тиск (АТ). На даний час найбільше значення для прикладної психофізіології мають ритм серця, артеріальний тиск і обсяг кровотоку. При проведенні ОВП реєструються зміни АТ та ФПГ.

Артеріальний тиск крові (АТ) – сила, що створюється в артеріях, внаслідок зустрічі крові зі спротивом у периферичних судинах. АТ змінюється протягом серцевого циклу, він досягає максимуму під час

систоли (скорочення серця) і падає до мінімуму в діастолі, коли серце розслабляється перед наступним скороченням. Зазвичай обидві крайні величини тиску – “сistolічна” та “діастолічна” – наводяться у вигляді дробу. Сistolічний тиск по визначенню завжди буде вище діастолічного. Ці величини вимірюються в сантиметрах ртутного стовпчика.

Зазначимо, що під час ОВП не застосовується класичний метод вимірювання АТ, оскільки інструментальна “детекція брехні” не потребує реєстрації “точних” значень мінімального та максимального АТ. Для безперервного вимірювання АТ застосовуються досить простий спосіб, який полягає у накачуванні повітря у манжету до рівня проміжного між величинами систолічного і діагностичного тиску, що складає близько 80-90 мм ртутного стовпчика. З кожним скороченням серця по мірі того, як надходить і відходить кров, об’єм руки збільшується або зменшується, що і реєструється поліграфом. У даному випадку реєструється “відносний тиск крові”, і цього цілком достатньо для цілей ОВП, оскільки важлива саме динаміка фізіологічного показника, а не абсолютні його значення.

До факторів, що визначають величину АТ, відносяться ритм серця, сила його скорочення, ударний обсяг і периферичний опір (характеристики судин, наприклад, їх еластичність).

Основна ознака стресовості – підвищення базової лінії

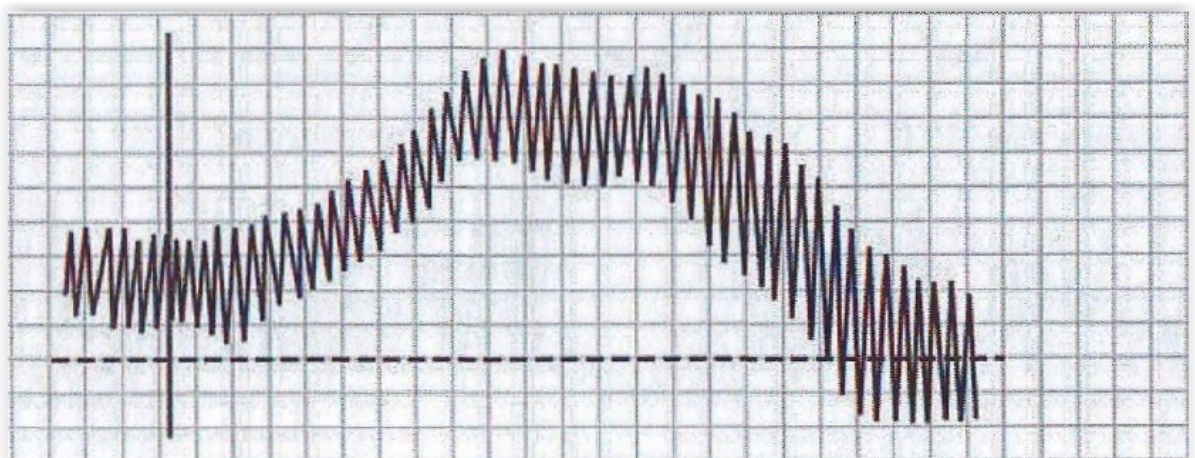

Рис. 7. Підвищення базової лінії на кардіоканалі

Вторинними ознаками вважаються тривалість реакції та зменшення частоти серцевих скорочень.

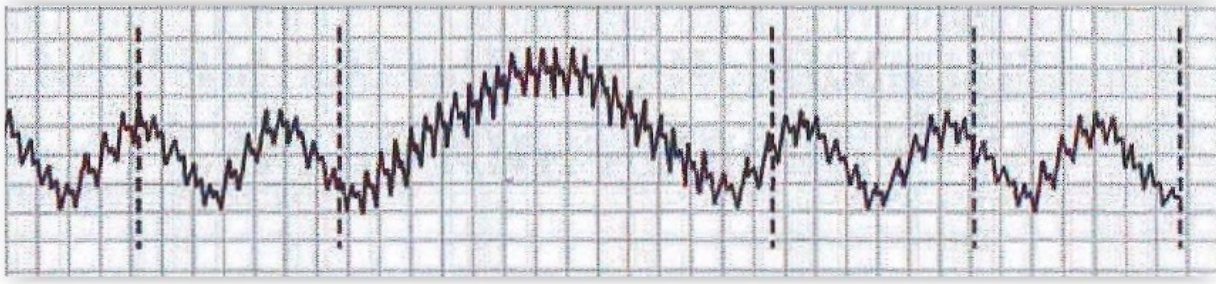

Рис.8. Тривалість реакції та зменшення ЧСС

Фотоплетизмограма (ФПГ) – динаміка звуження або розширення периферичної судини. За допомогою фотоелемента подається певний світловий потік на сегмент тіла (кінчик пальців). Коли судина (судинний тонус) знаходиться у нормальному стані, світло проходить певним чином (пропускна здатність світлового пучка). А коли судини спазмовані під впливом якихось чинників, то щільність тканини зростає, і через неї проходить менше світла [103].

На ФПГ, як правило, реєструються хвилі першого, другого і третього порядку.

Хвиля першого порядку – пов'язана зі скороченням серця (систола – стиснення серцевого м'яза, діастола – розслаблення серцевого м'яза). У хвилі першого порядку, як правило, оцінюється частотний і амплітудний параметри.

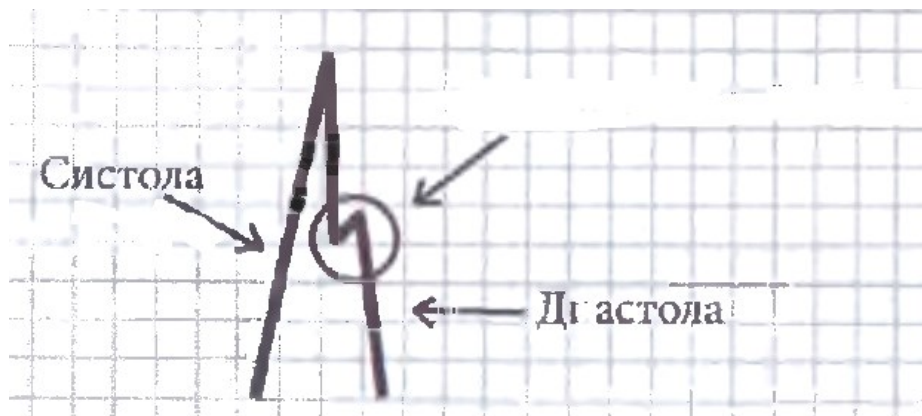

Рис. 9. Хвиля першого порядку

Амплітуда відображає силу серцевих скорочень (у найзагальнішому вигляді, хоча є й інші чинники: еластичність і тонус судинної стінки, обсяг викидання крові). Частота цих змін на певному відрізку часу відображає ЧСС.

Хвиля другого порядку (дихальна хвиля) – більш повільна складова сигналу, зміни якої пов'язані зі змінами фази дихання (вдиху і видиху).

Хвиля третього порядку – це найбільш повільні коливання сигналу, пов'язані з активністю судин рухового центру у довгастому мозку, що автоматично змінюється (ритмічною активністю).

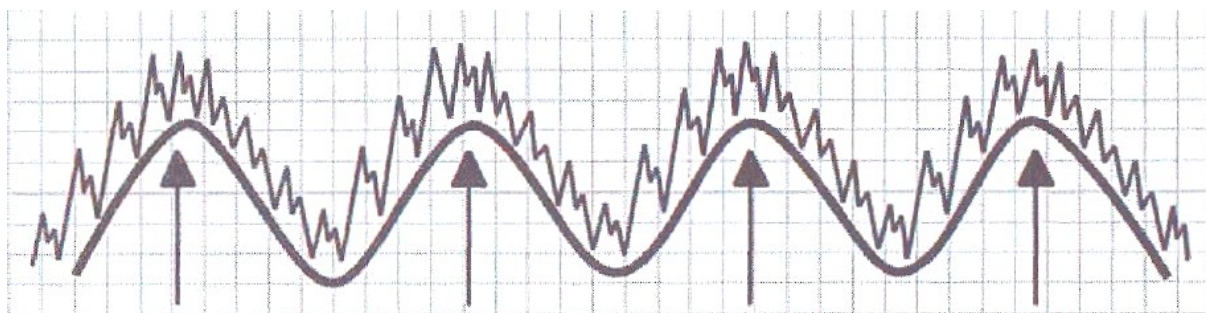

Рис. 10. Хвиля другого порядку

Доцільно зазначити, що хвиля другого порядку і хвиля третього порядку є між собою антагоністами: якщо ми бачимо хвилю третього порядку, то не буває хвилі другого порядку, і навпаки, якщо ми спостерігаємо хвилю другого порядку, то хвиля третього порядку, як правило, не спостерігається.

Також спостерігаються компенсаторні явища, тобто, якщо є уповільнення ритму серцебиття, то після цього деякий час буде відбуватися почастішання серцевих скорочень.

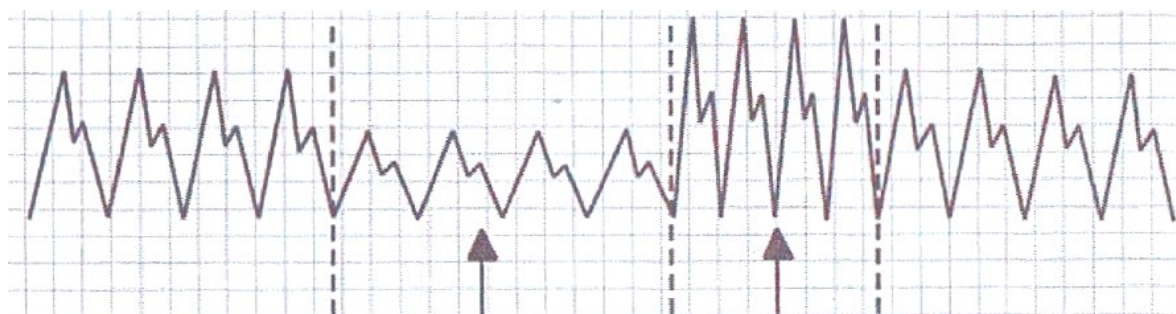

Рис. 11. Компенсаторні явища в показниках фотоплетизмограми

Основна ознака значущості – зменшення амплітуди хвилі першого порядку.

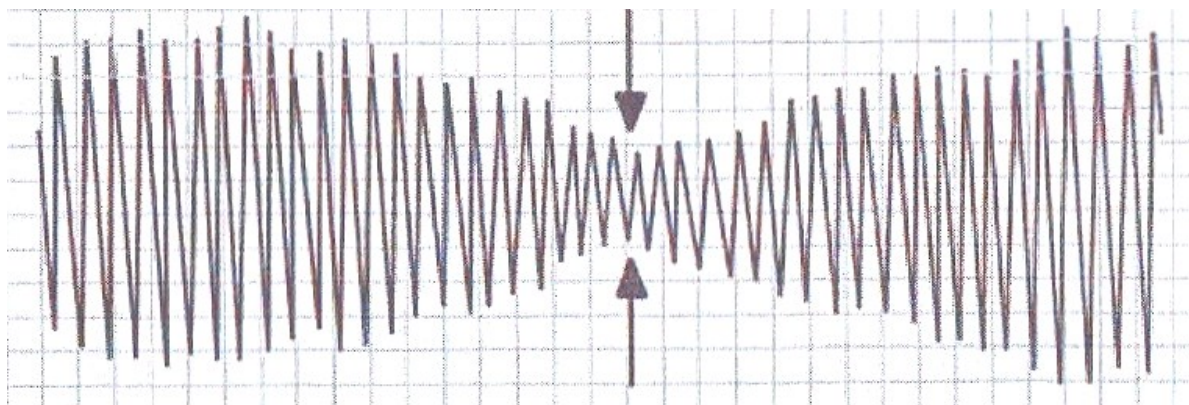

Рис. 12. Зменшення амплітуди хвилі першого порядку

Вторинні ознаки:

- зміна частоти серцевих скорочень (рис. 13, 14);
- зміна базової лінії (рис. 15).

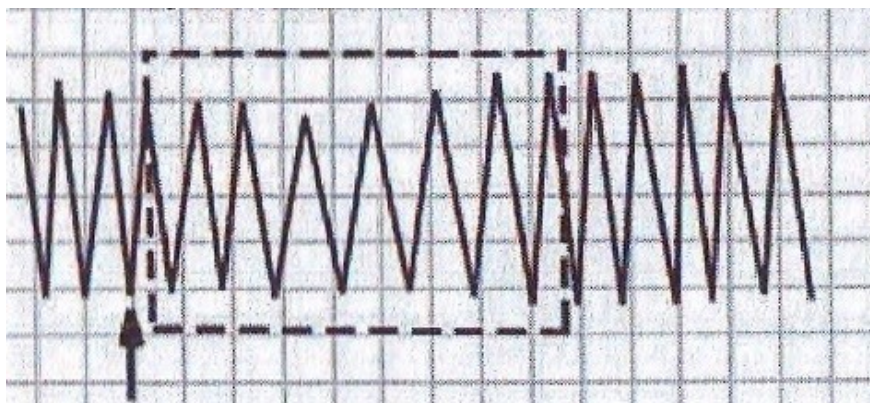

Рис. 13. Зменшення частоти серцевих скорочень

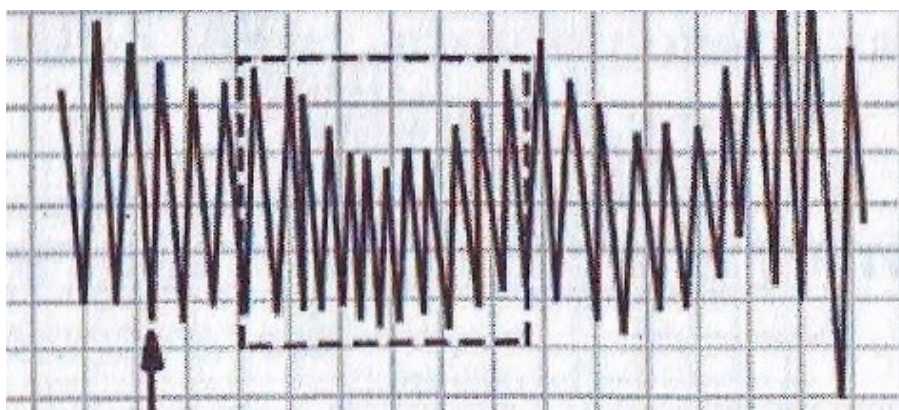

Рис. 14. Збільшення частоти серцевих скорочень

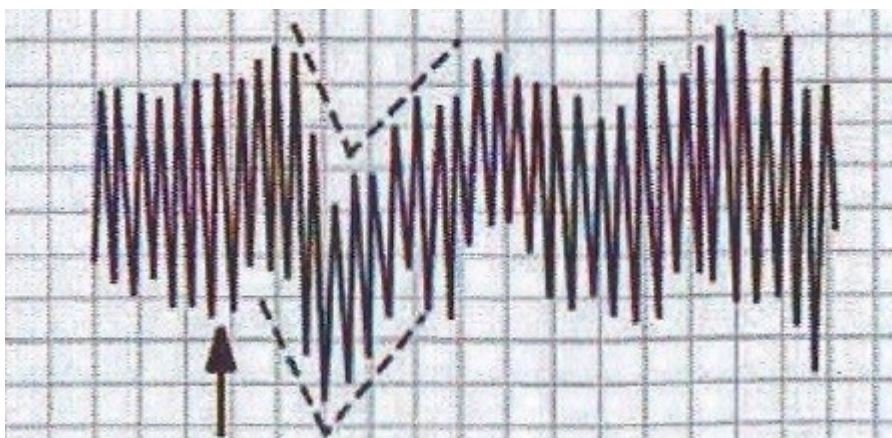

Рис. 15. Зміна базової лінії

Окрім психофізіологічних аспектів процедури опитування з використанням поліграфа, доцільно також звернути увагу і на психологічні, які також відіграють важливу роль у процесі інструментальної детекції брехні.

Психологічні аспекти ОВП перш за все полягають у самій концепції “психологічної установки”, на якій базується проведення тестування на поліграфі. Згідно з цією концепцією, опитуваний сфокусує свою увагу на найбільш значимих для себе запитаннях тесту (психологічних подразниках, які містять сигнальне значення) і буде фізіологічно реагувати на ті, які представляють для нього найбільшу загрозу безпеці, незалежно від винуватості або невинності [92, с. 332]. Концепція демпуючої розрядки виходить із принципу психологічної установки і стосується як того, хто обманює, так і правдивого опитуваного. Під час ОВП неправдиві опитувані можуть спрямувати свою увагу на релевантні запитання, які викликають найбільший ступінь заклопотаності. Іноді такі опитувані не можуть бути психофізіологічно налаштовані на інші релевантні запитання тесту. Точно так же правдиві опитувані можуть спрямувати свою увагу на контрольні запитання, які викликають у них найбільше занепокоєння під час тестування. Для такого опитуваного може виявитися неефективним сприйняття “слабких” контрольних запитань. Концепція також пояснює той факт, що

опитуваний може вибірково дуже реагувати на якісь окремі релевантні або контрольні запитання, але не на всі запитання, поставлені під час тестування. Крім того, вона може допомогти зрозуміти, чому деякі релевантні запитання можуть отримати значно вищу чисельну оцінку (негативну чи позитивну), присвоєну за результатами обрахунку поліграми.

Зовнішня демпуюча розрядка відбувається тоді, коли у опитуваного стороння, зовнішня проблема викликає набагато більший неспокій, ніж будь-яке з релевантних або контрольних запитань тесту. Наявність зовнішньої проблеми зазвичай призводить до прояву неадекватних реакцій, випадкових реакцій або до відсутності реакцій або на релевантні, або на контрольні запитання. Як приклад, можна привести опитуваного, який переживає з приводу запитань про наркотики, які йому зададуть на другому етапі дослідження, і через цю причину він не звертає уваги на релевантні або контрольні запитання під час проведення першого етапу дослідження. Тому під час передтестової співбесіди особливе зусилля має бути спрямоване на забезпечення розуміння опитуваним того, які запитання будуть задані під час певного етапу дослідження, щоб запитання, що подаються у тесті, не викликали здивування [92, с. 333].

Доцільно також наголосити, що методика ОВП організована таким чином, щоб всі тестові запитання були обговорені з опитуваним під час передтестової співбесіди. Однак порядок запитань у кожному пред'явленні тесту різний. Релевантні запитання у тестовій структурі призначені для створення загрози в безпеці у опитуваного, який обманює, змушуючи його зосереджувати свою увагу на цих запитаннях. Контрольні запитання у тестовій структурі призначені для створення загрози в безпеці у правдивого опитуваного і змушують його зосередити свою увагу на цих запитаннях. Теорія, що лежить в основі методу, залишається невідомою для опитуваного.

Досить важливим психологічним аспектом проведення ОВП є налагодження та підтримання тісної взаємодії між поліграфологом та об'єктом опитування, яка відбувається переважно вербальним способом

практично протягом усієї процедури ОВП. Саме тому психологія міжособистісної взаємодії відіграє ключову роль у досягненні мети ОВП.

У цьому контексті однією з найбільш значущих частин процедури ОВП є передтестова бесіда. Її правильне проведення багато в чому визначає успіх всієї процедури та має незрівнянно масштабне значення. Саме під час передтестової бесіди здійснюється відповідна психологічна підготовка об'єкта опитування та коректне формулювання перевірочних запитань [82]. У процесі передтестової бесіди об'єкт опитування звикає до спеціаліста поліграфа та формує адекватну психологічну установку на процес дослідження.

Під час бесіди поліграфолог оцінює рівень емоційного збудження досліджуваної особи та вживає додаткових заходів до його зниження або підвищення. Правильно побудована і проведена бесіда зазвичай дозволяє безпосередньо перед тестуванням на поліграфі усунути почуття страху, гніву і ворожості у щирого опитуваного і відповідно посилити стан емоційної напруженості у нещирого.

Структура і зміст передтестової бесіди можуть відрізнятися залежно від обраного варіанту методу перевірки на поліграфі. Однак у більшості випадків передтестова бесіда проводиться для вирішення таких важливих завдань:

- адаптування особи до ситуації перевірки, навколишнього оточення і спеціаліста поліграфа;
- встановлення спеціалістом поліграфа необхідного психологічного контакту з опитуваним;
- вивчення психічного і фізичного стану, інтелекту, захоплень та інтересів особи;
- додаткового з'ясування питання про придатність опитуваного до процедури з урахуванням медичних та інших протипоказань;
- обговорення з опитуваним запитань, які будуть задаватися йому під час дослідження і правильного їх формулювання;

- створення відповідного емоційного стану у об'єкта опитування (усунення відчуття страху, гніву та ворожості у щирого опитуваного і посилення емоційної напруженості у нещирого).

Крім того, бесіда дозволяє іноді по-новому поглянути на вже відомі факти, скорегувати мету і зміст усього заходу (це може статися, наприклад, коли опитуваний повідомляє раніше невідому важливу інформацію).

Особливо слід звернути увагу на психологічні особливості передтестової бесіди у випадку проведення ОВП за допомогою тестів методики контрольних запитань. У процесі застосування цієї методики спеціалісту поліграфа необхідно налаштувати опитуваного як на щирість при обговоренні релевантних запитань, так і на те, щоб він відповідав нещиро при обговоренні контрольних запитань. Це не важко зробити під час одного тесту, але при обговоренні релевантних запитань наступного тесту опитуваний може не піти на контакт, очікуючи знову зміни поведінки поліграфолога. Тому контрольні запитання необхідно підбирати максимально схожими за сенсом до релевантної теми.

При обговоренні контрольних запитань необхідно максимально підтримувати атмосферу довіри та психологічний контакт між поліграфологом та опитуваним. Підтримання такої атмосфери та психологічного контакту, дозволяє у багатьох випадках отримати додаткову (корисну) інформацію від досліджуваної особи.

Разом з тим, встановлюючи психологічний контакт з опитуваним, спеціалісту поліграфа необхідно пам'ятати, що кожна людина має свої індивідуальні психологічні особливості сприйняття інформації, які необхідно враховувати в процесі побудови загальної моделі проведення передтестової бесіди.

Доцільно зазначити, що при перевірці правдивих опитуваних контрольні запитання обговорювати набагато складніше. У такому випадку поліграфолог може використовувати контрольні запитання особистісної спрямованості, що може викликати у опитуваного сильні переживання.

Водночас неможливість пояснити опитуваному, для чого існують контрольні запитання, може іноді викликати переживання у самого поліграфолога, що негативно впливає на його емоційний стан та у подальшому, якщо таких випадків буде багато, може призвести до його професійного вигорання. Тому для уникнення такого явища необхідна допомога більш досвідчених колег, які вже мали такий досвід та знають, як з цим справитися.

Таким чином, розглянувши основні психологічні та психофізіологічні аспекти ОВП, можна зробити висновок, що вони відіграють важливу роль як в організації, так і у проведенні процедури опитування. Їх знання дозволяє спеціалісту поліграфа чітко зрозуміти механізми, що лежать в основі досліджуваного явища, усвідомлювати специфічні особливості процедури ОВП, а також всю складність та відповідальність даного напрямку діяльності. Розуміння важливості цих аспектів поліграфологами вітчизняного військового відомства та постійне врахування їх у своїй практичній діяльності сприяє підвищенню ефективності проведення ОВП у Міністерстві оборони та ЗС України.

1.6. Нормативно-правова база з питань застосування поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України

Незважаючи на відсутність в Україні законодавчого врегулювання порядку використання поліграфа, даний прилад дедалі активніше використовується у різноманітних вітчизняних організаціях з метою проведення опитування осіб стосовно приватного характеру, на виконання завдань відбору кандидатів для заміщення вакантних посад, здійснення спеціальних (внутрішніх) перевірок та службових розслідувань, оперативно-розшукової діяльності, досудового та судового провадження тощо.

Сучасні дослідники наголошують, що в Україні, незважаючи на відсутність закону, який би регламентував проведення зазначених перевірок, використання процедури ОВП вважається цілком правомірним. На думку

науковців [21; 23; 26; 31; 35; 62; 79; 81; 83; 105], проведення ОВП не суперечить чинній нормативній базі України і не порушує прав людини, оскільки в нормативних актах немає прямої заборони на використання поліграфа в органах державної влади. Спрацьовує принцип “що не заборонено, те дозволено”. Як зазначає В.Ф. Якутко, довести неправомірність використання детектора, спираючись на існуючу вітчизняну законодавчу базу, на сучасному етапі дуже складно, особливо якщо його застосовують за згодою опитуваного (наприклад, при оформленні на роботу роботодавець рекомендує кандидату пройти ОВП, той відмовляється і йде шукати інше місце роботи – у цьому випадку нічий права не порушуються) [117].

У цьому контексті можна стверджувати, що проходження для службовців ОВП порушує права людини не більше ніж, наприклад, контракт на військову службу, який також вносить певні обмеження в права людини. Підписуючи контракт, людина погоджується на ці обмеження. Важливо зазначити, що людина вибирає ці обмеження добровільно, за власним бажанням. Якщо вона не хоче йти на державну службу або в армію, служити вірою і правдою своєму народові, то і не має жодних зобов'язань і обмежень. Якщо ж таке бажання є, то разом з посадою необхідно прийняти і певні обмеження.

Правовою основою проведення ОВП в нашій державі є Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Цивільний процесуальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Господарський процесуальний кодекс України, а також Закони України: “Про судову експертизу”, “Про захист персональних даних”, “Про інформацію”, “Про очищення влади”, “Про запобігання корупції”, “Про державну таємницю”, “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про Національну поліцію”, “Про Національне антикорупційне бюро України”, “Про прокуратуру”, “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”; “Про державну службу”; “Про розвідувальні органи України”, “Про контррозвідувальну діяльність” та інші нормативно-правові акти України.

Так, ч. 3 ст. 28 Конституції України визначено, що “жодна людина без її згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям” [1]. Тобто, відповідно до Основного Закону України ОВП повинно проводитись лише за згодою особи, що відповідає загальноприйнятій світовій практиці використання подібних приладів. Добровільність вибору характеризується відсутністю будь-якого тиску на особистість та відносною свободою вибору нею остаточного рішення. Роблячи вибір, особа, що залучається до дослідження на поліграфі, сама оцінює перспективи та можливі правові наслідки такої процедури і самостійно приймає рішення щодо відмови чи згоди на її проходження.

Відповідно до ч. 1 та 2 ст. 50 Закону України “Про Національну поліцію” така процедура закріплена при кадровому відборі осіб для служби в поліції. Зокрема ч. 2 ст. 50 даного Закону визначено, що громадяни України, які виявили бажання вступити на службу в поліції, за їхньою згодою проходять тестування на поліграфі [3].

Правовою основою для проведення опитування з використанням поліграфа при відборі кадрів є Кодекс законів про працю України. Можливість проведення додаткових випробувань при прийнятті на роботу передбачає стаття 26 Кодексу законів про працю України. Трудовий договір із працівником може бути розірваний при виявленні невідповідності цього працівника займаній ним посади визначає стаття 40 Кодексу [5]. Поняття “комерційна таємниця”, визначене статтею 36 Господарського кодексу України, дає правові підстави й гарантії суб’єктам господарювання в реалізації й створенні умов для безпеки своєї діяльності [8].

Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. за № 170 “Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору” закріплює право роботодавця на припинення трудових відносин і з інших питань, які не передбачені трудовим законодавством, але зазначені в трудовому контракті (п. 21 Постанови) [9].

Процедура перевірки на поліграфі, що проводиться за спеціальними методиками з відповідною особою з фіксацією її психофізіологічних реакцій на поставлені запитання, не суперечить ч. 16 ст. 9 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність”, яка визначає, що для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров’ю людей та навколишньому середовищу. Поліграф повністю відповідає цій вимозі, оскільки він у своїй основі є медико-технічним приладом, який жодним чином не завдає шкоди життю та здоров’ю людини, не впливає на її організм і лише фіксує показники проявлених реакцій емоційного характеру на поставлені поліграфологом запитання (стимули). Саме при реєстрації фізіологічних реакцій людини під час проведення ОВП у спеціаліста поліграфа формується думка про наявність (відсутність) інформації, яку приховує особа, що проходить це психофізіологічне дослідження [46, с. 47–48].

Відповідно до вимог чинного законодавства України проведення опитування з використанням поліграфа ОВП не потребує спеціальних дозволів, оскільки процедура для особи, яка проходить таке тестування, є добровільною, відкритою і гласною. Для технічної експлуатації поліграфа не вимагається обов’язкового метрологічного, санітарно-епідеміологічного чи будь-якого іншого контролю, адже він не виконує вимірювальних дій, а його метрологічні характеристики не підлягають нумеруванню з боку виробників поліграфа [48].

Отже, з огляду на це, слід наголосити, що наявний вітчизняний та міжнародний досвід використання поліграфа, чинне законодавство України, методики, які використовуються для психофізіологічного тестування осіб та їх наукове обґрунтування дозволяють стверджувати про можливість системного застосування поліграфа і в діяльності МО та ЗС України.

Зазначимо, що враховуючи міжнародний досвід вирішення питань щодо правового врегулювання застосування поліграфа у силових відомствах [37; 47; 69], питання застосування поліграфа та діяльності щодо його

використання у МО та ЗС України, як і у інших силових відомствах нашої держави, закріплені окремими відомчими нормативно-правовими актами. Тож детальніше розглянемо зміст цих документів.

Основним документом, що регламентує застосування поліграфа у МО та ЗС України, є наказ Міністерства оборони України від 14.04.2015 року № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України”, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 29 квітня 2015 року за № 477/26922. Дія цього наказу спрямована на покращення якості роботи з персоналом при прийнятті (поновленні) на військову службу за контрактом, призначенні (переміщенні) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України, попередження та виявлення корупційних, інших правопорушень у сфері службової діяльності [12].

За висновком фахівців Департаменту правового забезпечення Міністерства оборони України, зазначений наказ відповідає Конституції України, Законам України “Про розвідувальні органи України” та “Про оперативно-розшукову діяльність” і узгоджений з актами такої ж юридичної сили, а саме з наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 2004 року № 842 “Про затвердження Інструкції щодо застосування комп’ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України”, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 жовтня 2004 року за № 1373/9972.

Затверджена цим наказом Інструкція про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України (далі - Інструкція), визначає основні принципи, напрями, умови, порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО та ЗС України. Цей

документ стосується специфіки військової сфери діяльності та компетенцій, які їй належать.

Оскільки Інструкція є основним документом для керівництва у професійній діяльності спеціалістів поліграфа МО України, розглянемо даний документ більш детально.

Інструкція складається з восьми розділів, а саме:

I. Загальні положення.

II. Основні принципи проведення опитування.

III. Напрями проведення опитування.

IV. Загальні умови проведення опитування.

V. Порядок проведення опитування.

VI. Оформлення матеріалів опитування.

VII. Зберігання та використання результатів опитування.

VIII. Особливості проведення опитування з використанням поліграфа.

Розкриємо зміст зазначених розділів.

У першому розділі Інструкції “Загальні положення” наведено значення термінів, що вживаються у документі (а саме: “довідка про результати опитування з використанням поліграфа”, “ініціатор опитування”, “матеріали опитування”, “об’єкт опитування”, “опитування з використанням поліграфа”, “поліграф” та “спеціаліст поліграфа”), вказується мета проведення ОВП, характер результатів та висновків опитування, зазначається підстава для необхідності проведення ОВП, особи, які мають право проводити дану процедуру, порядок їх підпорядкованості, а також правова основа проведення опитування.

Зокрема, у пунктах 1.3 – 1.6 загальних положень Інструкції визначається таке:

“1.3. Метою проведення опитування є отримання ймовірної та орієнтувальної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо, для з’ясування ступеня її правдивості та повноти, отримання додаткових відомостей, які можуть використовуватись в службовій діяльності.

Основним завданням проведення опитування є забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень щодо прийняття (поновлення) на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань в МО України та ЗС України.

1.4. Опитування не передбачає отримання незаперечних результатів щодо реагування особи на психологічні стимули, а висновки опитування мають виключно ймовірний та орієнтувальний характер.

1.5. Результати опитування не тягнуть правових наслідків, не можуть бути підставою для прийняття будь-яких адміністративно-управлінських рішень стосовно об'єкта опитування, а використовуються виключно як відомості ймовірного та орієнтувального характеру для можливого формування у посадових осіб МО України та ЗС України певного внутрішнього сприйняття ситуації при прийнятті (поновленні) на військову службу за контрактом, призначенні (переміщенні) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України, а також для підвищення ефективності проведення службових розслідувань в МО України та ЗС України.

Результати опитування не мають будь-якої доказової сили, а лише орієнтують на здобуття матеріальних та інших доказів у порядку, передбаченому чинним законодавством.

1.6. Підставою для необхідності проведення опитування є:

завдання від ініціатора на проведення опитування з використанням поліграфа (далі – завдання), з документально підтвердженими сумнівами у правдивості інформації, що надається об'єктом опитування, відносно обставин, які перевіряються у встановленому законодавством порядку

відповідно до напрямів, визначених у розділі III цієї Інструкції, коли іншим шляхом отримати будь-які відомості щодо цих обставин неможливо;

висловлене особою в письмовій формі бажання за допомогою поліграфа спростувати висунуті їй сумніви щодо правдивості наданої нею інформації” [12].

Згідно з пунктом 1.8, робота спеціаліста поліграфа здійснюється з дотриманням Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Кодексу законів про працю України, Законів України “Про Збройні Сили України”, “Про державну службу”, “Про запобігання корупції”, “Про очищення влади”, “Про інформацію”, “Про захист персональних даних”, Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України, затвердженого Указом Президента України від 10 грудня 2008 року за № 1153 та інших нормативно-правових актів.

Як зазначається у пункті 1.9, “Опитування проводиться за завданням на проведення опитування з використанням поліграфа (при підготовці та прийнятті кадрових рішень) (додаток 1) або за завданням на проведення опитування з використанням поліграфа (при проведенні службових розслідувань) (додаток 2), яке готує і підписує ініціатор та подає через директора Департаменту кадрової політики Міністерства оборони України на затвердження Міністру оборони України. Затверджене завдання надається до структурного підрозділу НМЦ КП МО України.

Завдання, надане Міністром оборони України, затвердженню не підлягає.

... Після отримання завдання спеціаліст поліграфа розробляє перелік питань для проведення опитування, які узгоджує з особою, що ініціює дослідження.

Вищевказані вимоги не поширюються на випадок проведення опитування за ініціативою особи, яка особисто надає необхідну для такого

опитування інформацію спеціалісту поліграфа. Перелік питань у цьому випадку визначає спеціаліст поліграфа” [12].

У другому розділі Інструкції вказані особливості проведення опитування з використанням поліграфа залежно від спрямованості та завдань, а також розкрито основні принципи проведення опитування, а саме: принцип добровільної згоди, принцип правомірності, принцип комплексності, принцип забезпечення прав і свобод людини.

Зокрема, у пунктах 2.1 – 2.5 даного розділу з цього приводу зазначається таке:

“2.1. Опитування є комплексною процедурою, що має свої особливості залежно від спрямованості та завдань. Її проведення передбачає дотримання таких загальних принципів: добровільної згоди, правомірності, комплексності та всебічного забезпечення прав людини.

2.2. Згідно з принципом добровільної згоди спеціаліст поліграфа починає опитування лише за умови отримання добровільної згоди об’єкта опитування на проведення опитування з використанням поліграфа при відсутності у нього проблем, пов’язаних зі станом здоров’я та інших причин, визначених у пункті 4.3 розділу IV цієї Інструкції.

При цьому спеціаліст поліграфа повинен обов’язково пересвідчитись у тому, що згода є справді добровільною, а не є наслідком загроз, примусу, тиску чи інших незаконних засобів впливу на об’єкт опитування з боку сторонніх чи зацікавлених осіб.

Відмова від участі у опитуванні не може тягти утиску об’єкта опитування, порушення його законних прав та свобод.

2.3. За принципом правомірності опитування проводиться тільки за наявності відповідного завдання та в межах визначеного кола питань, про що спеціаліст поліграфа повідомляє об’єкт опитування.

2.4. Принцип комплексності вимагає від спеціаліста поліграфа використання всіх наявних можливостей, застосованих під час опитування,

для забезпечення повної та всебічної обґрунтованості висновків щодо об'єкта дослідження.

2.5. Принцип забезпечення прав і свобод людини (невтручання в приватне і сімейне життя, відсутність посягань на свободу думки, совісті і релігії, вираження поглядів, задекларовані статтями 8-10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) для спеціаліста поліграфа є провідним.

Об'єкт опитування повинен знати, з якого приводу з ним проводиться опитування, перед початком опитування бути ознайомленим з переліком питань, має право відмовитись від опитування на будь-якому етапі, не давати пояснень щодо виникнення у нього тих чи інших реакцій" [12].

У пунктах третього розділу визначаються основні напрями, за якими проводиться опитування персоналу з використанням поліграфа у МО України та ЗС України, а саме:

“3.1. Опитування проводиться при підготовці кадрових рішень щодо прийняття (поновлення) на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України для отримання інформації про:

виявлення ознак приховування чи викривлення анкетних даних, окремих фактів біографії;

ознаки алкогольної залежності, вживання наркотичних та (або) психотропних речовин без призначення лікаря;

приховані мотиви прийняття (вступу) на військову (державну) службу, призначення (переміщення) на посади номенклатури призначення Міністра оборони України;

наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетність до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

вчинення об'єктом опитування протиправних дій, порушення стосовно нього кримінального провадження;

виявлення контактів з членами злочинних організацій;

виявлення участі у діяльності заборонених громадських об'єднань, членства в політичних партіях, наявності виду на проживання (іншого документа), що підтверджує право на тривале проживання на території іншої держави;

розголошення об'єктом дослідження відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію.

3.2. Проведення опитування з використанням поліграфа застосовується для підвищення ефективності проведення службових розслідувань в МО України та ЗС України, для отримання інформації про:

звужування кола ймовірно причетних осіб до події, що перевіряється;

виявлення можливості причетності об'єкта дослідження до підготовки або вчинення правопорушення;

правдивість інформації, наданої об'єктом опитування;

напрями здобуття доказів про підготовку або вчинення правопорушень; механізм і спосіб здійснення правопорушення;

підготовку до вчинення корупційних та інших протиправних дій з боку посадових осіб;

наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

ознаки небезпеки, незаконних посягань, пов'язаних з виконанням об'єктом опитування посадових обов'язків;

розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію" [12].

З метою забезпечення об'єктивності результатів опитування у пунктах 4.2 і 4.3 четвертого розділу Інструкції чітко визначено загальні вимоги до приміщень, призначених для проведення опитування, та умови, за яких

опитування персоналу МО України і ЗС України на поліграфі не проводиться, а саме:

“4.2. Для проведення опитування використовується спеціально обладнане або пристосовується наявне службове приміщення, яке відповідає таким вимогам:

площа – не менше 10–15 м²;

висота – не менше 2,5 м;

стіни приміщення пофарбовані в нейтральні пастельні кольори, без деталей, які відвертають увагу;

захищеність від впливу зовнішніх факторів (яскраве світло, шум, вібрація та інші фактори), які можуть вплинути на об'єктивність опитування;

технічна захищеність відповідно до вимог законодавства України щодо норм технічного захисту приміщень, у яких обробляється інформація з обмеженим доступом.

4.3. Опитування не проводиться, якщо у об'єкта виявлено:

гострий період соматичних та психічних захворювань;

гострий больовий синдром;

інтоксикація організму;

захворювання, що супроводжуються вираженою серцево-судинною, дихальною недостатністю;

травми, анатомічні дефекти та обмороження пальців рук, ампутація верхніх кінцівок;

вроджене та набуте слабоумство середнього та важкого станів;

регулярне вживання сильнодіючих препаратів або психотропних речовин, що впливають на функціонування центральної нервової, серцево-судинної чи дихальної системи.

Опитування не проводиться щодо особи в стані вагітності (за довідкою лікаря).

Опитування також не проводиться, якщо:

спеціаліст поліграфа безпосередньо підпорядкований особі, яка є об'єктом опитування;

об'єкт опитування є близькою особою спеціаліста поліграфа;
існує конфлікт інтересів.

Якщо спеціаліст поліграфа безпосередньо підпорядкований особі, яка є об'єктом опитування, то процедура проводиться іншим спеціалістом поліграфа.

Терміни “близькі особи” та “конфлікт інтересів” вживаються у значеннях, наведених у Законі України “Про запобігання корупції” [12].

Пунктом 4.4 передбачено залучення до участі у проведенні процедури опитування, за потреби, перекладача.

У цьому розділі також зазначається, що особи, які мали доступ до інформації про факт, хід та результати опитування, забезпечують її конфіденційність. За порушення конфіденційності цієї інформації винні особи несуть відповідальність згідно із законодавством України [12].

П'ятим розділом “Порядок проведення опитування” чітко визначено зміст роботи спеціаліста поліграфа як під час отримання завдання, так і безпосередньо під час проведення процедури опитування, завдання ініціатора на всіх етапах проведення опитування, особливості проведення процедури опитування поза місцем постійного розташування, порядок використання аудіо- та відеозапису, зазначена загальна тривалість процедури та порядок ознайомлення об'єкта опитування з результатами.

Зокрема, зміст цього розділу визначає такі положення:

“5.1. Отримавши завдання, спеціаліст поліграфа попередньо вивчає наявні матеріали, після чого визначає дату, час, місце та умови проведення опитування, про що повідомляє ініціатора.

5.2. Ініціатор з дотриманням конфіденційності здійснює організаційне забезпечення проведення опитування на всіх етапах, у тому числі прибуття об'єкта опитування у визначені час та місце.

При проведенні опитування поза місцем постійного розташування НМЦ КП МО України матеріали опитування, інформація, що викладена в довідках, а також інформація на носіях аудіо- та відеозапису не може належати до інформації з обмеженим доступом.

Вимоги законодавства України щодо норм технічного захисту приміщень, у яких обробляється інформація з обмеженим доступом у цьому випадку не застосовуються.

Якщо опитування проводиться поза місцем постійного розташування НМЦ КП МО України, ініціатор відповідає за забезпечення умов проведення опитування мінімально встановленим вимогам, а саме:

- місце проведення опитування повинно гарантувати безпеку для здоров'я об'єкта опитування;

- відсутність дискомфорту у об'єкта опитування при проведенні опитування;

- шумо- і перешкодозахищеність;

- можливість належного розміщення поліграфа та спеціалістів поліграфа.

5.3. Перед початком опитування спеціаліст поліграфа з'ясовує в об'єкта опитування його фізичний та психічний стан, визначений пунктом 4.3 розділу IV цієї Інструкції. У разі встановлення, що об'єкт опитування перебуває хоча б в одному із зазначених станів, процедура не проводиться.

Отримані висновки не можуть бути враховані, а опитування вважається таким, яке не відбулося, у разі встановлення, що об'єкт опитування під час опитування перебував (перебуває) хоча б в одному із станів, наведених у пункті 4.3 розділу IV цієї Інструкції, але не повідомив про це спеціаліста поліграфа.

5.4. Після цього спеціаліст поліграфа в бесіді з об'єктом опитування додатково переконується у його добровільній згоді на проведення опитування, відсутності примусу, тиску чи інших незаконних засобів впливу на нього з боку сторонніх чи зацікавлених осіб.

У разі встановлення добровільності спеціаліст поліграфа пропонує об'єкту опитування заповнити заяву про надання добровільної згоди на проведення опитування з використанням поліграфа (далі - заява) (додаток 3). Заяву об'єкт опитування заповнює власноручно. У випадку відмови опитування не проводиться.

Одночасно об'єкту опитування роз'яснюється, що поліграф не завдає шкоди життю, здоров'ю людини та навколишньому середовищу, про що відмічається в заяві.

5.5. У процесі проведення опитування об'єкт опитування має право в будь-який момент відмовитись від подальшої участі в його проведенні.

5.6. З об'єктом обговорюються зміст та форма усіх запитань, які будуть йому поставлені. Запитання не можуть стосуватися приватного або сімейного життя об'єкта опитування, обмежувати його свободу думки, совісті, релігії або вираження поглядів.

5.7. У процесі опитування спеціаліст поліграфа ставить тільки ті запитання, що були попередньо обговорені з об'єктом опитування.

5.8. Спілкування спеціаліста поліграфа з об'єктом опитування ведеться мовою, якою останній володіє. Якщо спеціаліст поліграфа та об'єкт опитування не можуть спілкуватися однією мовою, ініціатор залучає до проведення опитування перекладача.

5.9. Під час опитування за письмовою згодою об'єкта опитування можуть використовуватись аудіо- та відеозапис.

5.10. Опитування не може тривати більше, ніж дві години без перерви, а в цілому – більше чотирьох годин протягом одного дня. Опитування не проводиться у нічний час.

5.11. Після закінчення опитування спеціаліст поліграфа інформує об'єкт опитування про можливість та порядок ознайомлення з результатами опитування” [12].

Розділ 6 визначає форму довідки про результати опитування з використанням поліграфа, вимоги до її оформлення та порядок реєстрації. У пунктах цього розділу, зокрема, зазначаються такі положення:

“6.1. Після закінчення роботи спеціаліст поліграфа готує довідку про результати опитування з використанням поліграфа (далі - довідка) (додаток 4) в двох примірниках за такою формою:

час початку та закінчення проведення опитування;

посада, найменування підрозділу, військове звання, прізвище, ім'я та по батькові спеціаліста поліграфа;

номер документа, що засвідчує проходження відповідної підготовки спеціалістом поліграфа;

посада, військове звання, прізвище, ім'я та по батькові ініціатора;

модель поліграфа, що використовувався, та кількість каналів реєстрації психофізіологічних показників;

місце проведення опитування;

посада, прізвище, ім'я та по батькові об'єкта опитування;

підстави для проведення опитування та його мету;

питання, що перевірялися;

опис отриманих результатів та реакції об'єкта опитування за кожним із пред'явлених тестів;

висновки;

додаткова інформація, що була отримана в процесі проведення опитування щодо особливостей поведінки об'єкта опитування під час проведення процедури, аналізу реагувань, що були зафіксовані, характеристики поведінки об'єкта опитування;

перелік документів, що додаються до довідки;

посада та підпис спеціаліста поліграфа, який проводив опитування.

6.2. У довідці зазначається, що висновки носять ймовірний та орієнтувальний характер, не можуть бути використані як доказ, а потребують

додаткової перевірки та пошуку доказів в установленому законодавством порядку.

6.3. До довідки не вносяться будь-які персональні дані особи, крім анкетних даних (прізвище, ім'я та по батькові) та відомостей, що стосуються обставин, які перевірялися.

6.4. Якщо при проведенні опитування встановлено обставини, важливі для справи, але запитання про які не ставилися в завданні, спеціаліст поліграфа зазначає про це в довідці.

6.5. Складені довідки реєструються в журналі обліку довідок про результати опитування з використанням поліграфа, який ведеться у структурному підрозділі НМЦ КП МО України” [12].

Сьомий розділ Інструкції визначає порядок зберігання та використання результатів опитування. У розділі вказаний максимальний гриф обмеження доступу інформації, що викладена у довідках, та порядок його надання, визначено порядок направлення довідок, а також порядок обліку, зберігання, використання і знищення матеріалів опитування. Зокрема, зміст цього розділу визначає наступні положення:

“7.1. Інформація, що викладена в довідках та матеріалах опитування, може містити інформацію з обмеженим доступом, але не повинна перевищувати грифа “для службового користування”.

Гриф обмеження доступу надає ініціатор при розробці завдання відповідно до чинного законодавства. Для решти документів гриф обмеження доступу надається з урахуванням грифа завдання та доданих до нього матеріалів.

Порядок обліку, зберігання, використання та знищення матеріалів опитування, які містять інформацію з обмеженим доступом, здійснюється відповідно до чинного законодавства.

7.2. Після закінчення опитування довідка направляється безпосередньо ініціатору та долучається до матеріалів щодо підготовки та прийняття кадрових рішень або до матеріалів службових розслідувань.

7.3. Матеріали дослідження, другі примірники довідок зберігаються у структурному підрозділі НМЦ КП МО України протягом трьох років, після чого знищуються у порядку, встановленому законодавством.

7.4. Будь-які інші можливі матеріали, що використовувалися для проведення опитування (графіки, чернетки спеціаліста поліграфа), не накопичуються, у тому числі на фізичних або електронних носіях, не обробляються, а відразу знищуються у встановленому порядку” [12].

У восьмому розділі Інструкції “Особливості проведення опитування з використанням поліграфа” визначено окремі вимоги до спеціаліста поліграфа стосовно застосування ним професійних знань, використання інформації про результати опитування з використанням поліграфа, а також порядок здійснення методичного контролю за роботою спеціалістів поліграфа. Пункти 8.1 – 8.6 цього розділу, зокрема, містять наступний зміст:

“8.1. Спеціалісту поліграфа забороняється використовувати свої знання і службове положення з метою порушення прав і свобод громадян. Він відповідає за додержання пріоритету інтересів прав і свобод людини, з якою проводиться опитування.

8.2. Спеціаліст поліграфа повинен всіляко запобігати можливим негативним наслідкам своєї професійної діяльності і не допускати будь-яких дій, що загрожують недоторканності особи, завдають шкоди діловій репутації або принижують честь і гідність людини.

8.3. Спеціаліст поліграфа застосовує лише ті знання, якими він володіє відповідно до своєї кваліфікації та повноважень.

8.4. Спеціалісту поліграфа забороняється розповсюджувати будь-яку персоніфіковану інформацію щодо результатів використання поліграфа.

8.5. Методичний контроль за роботою спеціалістів поліграфа здійснюють начальник або заступник начальника НМЦ КП МО України, які мають відповідну фахову підготовку в цій галузі, у разі відсутності такої підготовки контроль здійснює начальник структурного підрозділу НМЦ КП МО України.

8.6. У разі втручання у діяльність спеціаліста поліграфа останній повинен негайно повідомити про це керівництво НМЦ КП МО України та припинити роботу” [12].

Окрім вищезазначених розділів, Інструкція має чотири додатки, які містять форми окремих документів, що відпрацьовуються під час організації та проведення опитування з використанням поліграфа, а саме:

додаток 1 – Завдання на проведення опитування з використанням поліграфа (при підготовці та прийнятті кадрових рішень);

додаток 2 – Завдання на проведення опитування з використанням поліграфа (при проведенні службових розслідувань);

додаток 3 – Заява про надання добровільної згоди на проведення опитування з використанням поліграфа;

додаток 4 – Довідка про результати опитування з використанням поліграфа [12].

Аналіз цієї Інструкції свідчить про те, що її структура та зміст дуже схожі з аналогічною Інструкцією, яка сьогодні використовується у діяльності Державної фіскальної служби України. Це пояснюється тим фактом, що Інструкція про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО та ЗС України готувалась у досить стислі терміни, а її розробники, тобто спеціалісти поліграфа МО України, які увійшли до новоствореного спеціалізованого підрозділу НМЦ КП МО України, на момент розробки цього документа, ще не мали ані належного особистого досвіду практичного проведення ОВП, ані відповідної фахової підготовки. У зв’язку з цим зазначений нормативно-правовий акт Міністерства оборони України розроблявся на основі аналогічних документів інших вітчизняних відомств, основними з яких були: Інструкція щодо застосування комп’ютерних поліграфів у роботі Міністерства доходів і зборів України, затверджена наказом Міністерства доходів і зборів України від 02.08.2013 р. за № 329 “Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів”,

zareestrovanim u Ministerstvi yustitsii Ukraini 11.10.2013 r. za № 1748/24280 [11] ta Instrukciya shodo zastosuvannya komp'yuternih poligrafiv u roboti z personalom organiv vnutrishnih sprav Ukraini za № 1373/9972 [16], zatverdzhena nakazom Ministerstva vnutrishnih sprav Ukraini vid 28.07.2004 r. za № 842 "Pro podальshiy rozvytok sluzhbi psichologichnogo zabezpechennya operativno-sluzhbovoi diyalnosti organiv vnutrishnih sprav Ukraini" [10]. Pri yoho rozrobci kolektiv vykonavtsiv namagavsia maksimalno vrahuvati spetsyfyku diyalnosti MO ta ZS Ukraini.

She odnim dokumentom, ykyy reglamentuye zastosuvannya poligrafa pri provedenni spetsialnoi perevirk shodo hromadyan Ukraini, sho vyavili bzhannya prohoditi viyskovu sluzhbu za kontraktom ta pretenduyut na zaynyattia posad, yki peredbachayut zaynyattia vidpovidal'nogo abo osoblyvo vidpovidal'nogo stanovishcha, a takozh posad z pidvyshchennim koruptsiynym rizykom, e nakaz Ministra oborony Ukraini vid 10.04.2009 za № 170 "Pro zatverdzhennya Instrukcii pro organizatsiyu vykonannya Polozhennya pro prohodzhennya hromadyanami Ukraini viyskovoї sluzhbi u Zbroynih Silah Ukraini" [9] zi zmi'nami, vneshenymi zgidno z nakazom Ministerstva oborony Ukraini vid 20.10.2015 r. za № 570.

Zokrema, vidpovidno do nakazu MO Ukraini vid 20.10.2015 r. za № 570 "Pro zatverdzhennya Zmin do Instrukcii pro organizatsiyu vykonannya Polozhennya pro prohodzhennya hromadyanami Ukraini viyskovoї sluzhbi u Zbroynih Silah Ukraini", shodo hromadyan Ukraini, sho vyavili bzhannya prohoditi viyskovu sluzhbu za kontraktom ta pretenduyut na zaynyattia posad, yki peredbachayut zaynyattia vidpovidal'nogo abo osoblyvo vidpovidal'nogo stanovishcha, a takozh posad z pidvyshchennim koruptsiynym rizykom, za i'kh pys'movoyu zghodoю provoditsya spetsialna perevirka (krim vypadkiv, peredbachenih zakonodavstvom), u tomu chisli shodo vidomostey, podanih osobisto. Posadi, yki peredbachayut zaynyattia vidpovidal'nogo abo osoblyvo vidpovidal'nogo stanovishcha, viznachayutsya statteю 56 Zakonu Ukraini "Pro zapobigannya korupcii". Perelik posad z pidvyshchennim koruptsiynym rizykom zatverdzhuyetsya

Національним агентством з питань запобігання корупції. Спеціальна перевірка стосовно осіб, які претендують на зайняття цих посад, проводиться після прийняття щодо них рішень колегіальних органів, визначених пунктом 4.1 розділу IV цієї Інструкції. У разі потреби проводиться опитування кандидатів з використанням поліграфа в порядку, визначеному Інструкцією про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО України та ЗС України, затвердженою наказом МО України від 14.04.2015 р. за № 164, зареєстрованою в Міністерстві юстиції України 29.04.2015 р. за № 477/26922 [13].

Таким чином, проведений аналіз діючої нормативно-правової бази з питань ОВП у оборонному відомстві та ЗС України, дозволяє зробити висновок про те, що питання застосування поліграфа та діяльність щодо його використання у роботі з персоналом Міноборони та ЗС України закріплені відомчими нормативно-правовими актами, а саме наказом Міністерства оборони України від 14.04.2015 р. за № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України” та наказом Міністра оборони України від 10.04.2009 р. за № 170 “Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України” зі змінами.

На даний час наказ МО України від 14.04.2015 р. за № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України”, в цілому, забезпечує організацію та проведення зазначеної процедури у МО та ЗС України, сприяє виконанню завдання щодо забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань у МО та ЗС України, дозволяє досягти зазначеної мети, а спеціалізованому

структурному підрозділу НМЦ КП МО України виконувати відповідні завдання за призначенням.

Разом з тим під час практичної роботи спеціалістів поліграфа МО України, а також аналізу передового досвіду та керівних документів силових відомств провідних країн світу з цих питань, проведеного під час наукових досліджень, фахівцями НМЦ КП МО України було виявлено низку недоліків у змісті Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України”, які потребують усунення.

Відповідні пропозиції щодо внесення змін до наказу Міністерства оборони України № 164 від 14.04.2015 року вже відпрацьовані і найближчим часом будуть реалізовані. Реалізація запропонованих змін сприятиме забезпеченню більш повного та ефективного використання процедури опитування з використанням поліграфа у роботі з персоналом МО та ЗС України за вже визначеними напрямками.

РОЗДІЛ 2. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРСОНАЛУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

2.1. Напрямки застосування поліграфа у Міністерстві оборони і Збройних Силах України та особливості їх реалізації

Використання поліграфа у діяльності МО та ЗС України було запроваджено з метою покращення якості роботи з персоналом, а також попередження і виявлення корупційних та інших правопорушень у сфері службової діяльності. Основним завданням ОВП є забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань в МО України та ЗС України [12].

Згідно з цим наказом, ОВП персоналу МО та ЗС України здійснюється за двома напрямками, а саме:

- при підготовці кадрових рішень;
- при проведенні службових розслідувань [12].

Доречно зауважити, що обидва ці напрями застосування поліграфа у МО та ЗС України розвиваються паралельно, а інколи й окремо один від одного. Тож для більш повного розуміння процесу їх реалізації у діяльності вітчизняного військового відомства детальніше розглянемо кожний з вищезазначених напрямів окремо, у контексті з'ясування їх особливостей, аналізу виявлених на практиці проблем та пошуку шляхів їх розв'язання, а також визначення перспектив розвитку. Аналіз практичної реалізації цих

напрямків дозволить до того ж і більш повно усвідомити сучасний стан справ щодо застосування ПФДВП у роботі з персоналом МО та ЗС України.

Як показує практика, найбільш широко на даний час поліграф використовується у процесі кадрової роботи у МО та ЗС України. Це пов'язано в першу чергу з тим, що при призначенні на посади, вступі на державну службу, прийомі на роботу завжди виникає необхідність з'ясування низки питань, пов'язаних з минулим та сучасним кандидата на певну посаду, в інтересах виявлення осіб, які можуть представляти для військової організації ті чи інші фактори ризику. А оскільки діяльність МО та ЗС України пов'язана з виконанням завдань стратегічного характеру, які стосуються забезпечення національної безпеки, збереженням державної таємниці, управління Збройними Силами, їх використання й застосування та інших завдань, то такий підхід при відборі кадрів для цих структур є особливо важливим.

Основними цілями проведення поліграфічних перевірок у процесі вирішення кадрових питань, пов'язаних із комплектуванням особовим складом структурних підрозділів Міністерства оборони та ЗС України, є якісний відбір, підбір і розстановка кадрів насамперед для роботи в екстремальних умовах, підвищення ефективності діяльності підрозділів, надійності персоналу, попередження негативних явищ серед особового складу, оформлення допуску до державної таємниці, поновленні на службу в ЗС України тощо.

У цьому контексті, як показує практика, використання процедури ОВП поряд з іншими методами кадрової роботи дозволяє значно оптимізувати процеси відбору кадрів, оцінки працюючого персоналу і превентивного виявлення його можливої нелояльності, створити передумови для кар'єрного зростання найбільш гідних з професійної та особистісної точки зору співробітників. Саме тому, як свідчить вітчизняний та зарубіжний досвід, перевірки на поліграфі найбільш доцільно здійснювати у трьох випадках: при

наймі на роботу (службу); при періодичних (планових) перевірках наявного персоналу; при вибіркових (позапланових) перевірках співробітників [76; 81].

Проведення ОВП під час підготовки кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України спрямоване на отримання інформації про:

- виявлення ознак приховування чи викривлення анкетних даних, окремих фактів біографії;

- ознаки алкогольної залежності, вживання наркотичних та (або) психотропних речовин без призначення лікаря;

- приховані мотиви прийняття (вступу) на військову (державну) службу, призначення (переміщення) на посади номенклатури призначення Міністра оборони України;

- наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

- вчинення об'єктом опитування протиправних дій, порушення стосовно нього кримінального провадження;

- виявлення контактів з членами злочинних організацій;

- виявлення участі у діяльності заборонених громадських об'єднань, членства в політичних партіях, наявності виду на проживання (іншого документа), що підтверджує право на тривале проживання на території іншої держави;

- розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію [12].

Крім зазначених, залежно від переліку факторів ризику, визначених замовником, при проведенні ОВП у Міноборони та ЗС України можуть використовуватися й інші теми перевірочних запитань, що забезпечують отримання інформації в інтересах вирішення кадрових питань. Так,

наприклад, відповідно до наказу МО України від 20.10.2015 р. за № 570 “Про затвердження Змін до Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України”, ОВП може застосовуватися при проведенні спеціальної перевірки щодо громадян України, які виявили бажання проходити військову службу за контрактом та претендують на посади, що передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, а також посади з підвищеним корупційним ризиком.

У цьому випадку перевірці можуть підлягати відомості щодо

“наявності судового рішення, що набрало законної сили, згідно з яким особу притягнуто до кримінальної відповідальності, у тому числі за корупційні правопорушення, а також наявності судимості, її зняття, погашення;

факту, що особа піддана, піддавалася раніше адміністративним стягненням за пов’язані з корупцією правопорушення;

достовірності відомостей, зазначених у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

наявності в особи корпоративних прав;

стану здоров’я (у частині перебування особи на обліку в психоневрологічних або наркологічних закладах охорони здоров’я), освіти, наявності наукового ступеня, вченого звання;

відношення особи до військового обов’язку;

наявності у особи допуску до державної таємниці (якщо такий допуск необхідний згідно з кваліфікаційними вимогами посади);

поширення на особу заборони займати відповідну посаду, передбаченої положеннями Закону України “Про очищення влади”” [13].

Доцільно наголосити, що використання поліграфа у діяльності МО та ЗС України як засобу забезпечення кадрової безпеки, вирішує завдання як контролю тих, хто влаштовується, так і профілактики правопорушень серед

вже працюючого персоналу, за рахунок проведення періодичних перевірок окремих посадових осіб. Тобто, вірогідність перевірки на поліграфі виступає певним стримуючим фактором при здійсненні особою, яка є потенційним кандидатом на проведення ОВП, різного роду антисоціальних вчинків [76].

Цінність профілактичного ефекту ОВП полягає у спонуканні кандидата, який вступає на службу чи претендує на певну посаду, до чесних відповідей стосовно окремих фактів його біографії, мотивації зарахування на службу, шкідливих звичок і т.п. [27, с. 265].

Використання ОВП у кадровому відборі, крім того, дозволяє швидко виявити як позитивні, так і негативні аспекти стосунків обстежуваного за попередніми місцями роботи, при наявності конфліктних ситуацій – причини, що породили їх. Можливо, також уточнення етичних, моральних засад опитуваного, його ставлення до армії, особливостей поведінки під час служби та у повсякденному житті. На підставі висновків поліграфічних перевірок можливо встановити наявні міжособистісні стосунки обстежуваного як всередині колективу, так і між ним та його керівництвом.

Водночас, як показує практика та результати наукових досліджень, у проведенні ОВП з персоналом МО України в інтересах завдань кадрової роботи на сьогодні існують окремі проблеми переважно організаційного та правового характеру, вирішення яких, на нашу думку, потребує внесення певних змін до законодавчих та нормативно-правових актів України й насамперед до наказу МО України від 14.04. 2015 р. за № 164 [19; 47].

Однією з основних проблем використання поліграфа при підготовці кадрових рішень у МО та ЗС України, на даний час, є складність оформлення завдання на проведення ОВП, а саме: його затвердження у визначених посадових осіб. Відповідно до зазначеного вище наказу завдання на проведення ОВП може затверджувати виключно Міністр оборони України, тому не всі посадові особи – ініціатори перевірок мають можливість у необхідний термін затвердити вказаний документ. На нашу думку, повноваження щодо затвердження завдання необхідно покласти додатково на

заступників Міністра оборони України, начальника Генерального штабу Збройних Сил України та його заступників.

До організаційних проблем можна віднести й несвоєчасне, а часом і не в повному обсязі надання замовником спеціалісту поліграфа визначеного переліку інформаційних матеріалів на осіб, які плануються для проходження ОВП. Зазвичай, на практиці такі проблеми виникають не часто, як правило, у випадку так званих форсмажорних ситуацій. Однак у разі виникнення вони досить негативно впливають на якість проведення ОВП. Внаслідок цього спеціаліст поліграф, по-перше, не завжди володіє повною персональною інформацією про опитуваного, а по-друге, у нього не вистачає часу на вивчення матеріалів, отриманих із запізненням, та складання на їх основі нейтральних і контрольних запитань. Останній недолік суттєво впливає на якість контрольних запитань, що в свою чергу знижує ефективність проведення процедури ОВП. А у випадку, коли надання необхідної інформації відбувається вже під час проведення передтестової бесіди, це впливає і на загальний термін проведення процедури.

Бувають і випадки, коли інформація, що міститься у документах на опитуваних, наданих ініціаторами, не завжди відповідає дійсності (тобто не завжди є “правдивою”). Надані документи, наприклад, службові характеристики, деколи носять формальний характер і не містять конкретних фактів, що вказували б на наявність у опитуваних певних факторів ризику, на які поліграфологу слід звернути особливу увагу під час розробки тестових запитань та в процесі проведення процедури ОВП. Відсутність подібної інформації в наданих документах не дозволяє спеціалісту поліграфа підготувати належні тестові запитання. Поліграфолог спроможний перевірити достовірність лише тієї інформації, яка йому надана і стосується конкретної особистості. Якщо ж завдання на проведення ОВП носить універсальний (узагальнений) характер для кількох осіб (персоналу структурного підрозділу тощо), а таке у практиці періодично трапляється,

говорити про об'єктивність та достовірність результатів ОВП у такому випадку досить складно.

Ще однією і досить значною проблемою ОВП, яка чітко проявляється у практиці діяльності військових поліграфологів, є нерозуміння окремими замовниками процедури ОВП та необхідності дотримання часових термінів, потрібних для її проведення. В наслідок цього виникають ситуації, коли замовник надає завдання на проведення ОВП та вимагає подання результату протягом однієї – двох діб. Такий підхід веде до повної профанації результатів через відсутність у спеціаліста поліграфа часу як на належну підготовку тестових завдань, так і на обробку отриманих даних і підготовку довідки за результатами опитування.

Іншою проблемою є порядок ознайомлення об'єктів опитування зі своїми результатами. На сьогоднішній день ця процедура чітко не визначена наказом МО України, а прописана лише у наказі по установі, в якій безпосередньо організовано проведення ОВП.

Усунення зазначених проблем потребує внесення відповідних змін та доповнень до наказу Міністерства оборони України, яким регламентується процедура ОВП у МО України та її Збройних Силах.

Наступною проблемою, яка, на нашу думку, носить загальнодержавний характер і, мабуть, не тільки на території України є проблема безпосереднього використання результатів ОВП. У наказі МО України від 14.04. 2015 р. за № 164 зазначено, що результати ОВП призначені лише для отримання ймовірної та орієнтувальної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо і не є підставою для прийняття будь-яких адміністративно-управлінських рішень. Разом з тим ці результати повинні безпосередньо впливати на прийняття посадовими особами відповідних кадрових рішень на рівні з результатами оцінювань, атестацій тощо.

Вважаємо, що ОВП необхідно проводити періодично (на регулярній основі), принаймні з посадовими особами номенклатури призначення Міністра оборони України та начальника Генерального штабу ЗС України, з

особами, які беруть участь у проведенні інспекційних заходів, а також з особами, діяльність яких передбачає матеріальну відповідальність і прийняття рішень у сфері фінансового та матеріально-технічного забезпечення. При цьому терміни проведення перевірок на поліграфі повинні визначатися відповідно до корупційних ризиків та потенційних сфер зловживань за напрямками діяльності зазначених посадовців.

Поряд з цим паралельно виникає проблема добровільності проходження процедури опитування з використанням поліграфа. Нагадаємо, що на даний час процедура проводиться тільки при підписанні об'єктом опитування добровільної згоди на проведення перевірки. Але, на нашу думку, надання добровільної згоди при проведенні періодичних поліграфічних перевірок, особливо із вищезазначеними категоріями посадових осіб не повинно бути обов'язковим. Беззаперечне дотримання принципу про виняткову добровільність даної процедури у всіх випадках, як стверджують А.Л. Журавльов та А.В. Юревич, частково вихолощує сенс самої процедури, особливо коли питання стоїть про перевірку претендентів на “взяточесні” посади [45]. Вже сама по собі відмова особи від проходження процедури ОВП є сигналом про її спробу приховати якусь негативну інформацію щодо своєї службової діяльності. Виявлення під час ОВП інформації, свідомо прихованої кандидатом від роботодавця, дозволяє уникнути прийому на роботу недобросовісного співробітника і одночасно забезпечує законослухняним громадянам пріоритет при найманні на роботу. У цьому контексті хотілося б навести принцип, сформульований одним з експертів ЦРУ екстра-класу Фішерманом. Принцип досить простий і переконливий, і будь-яка розумна людина з ним погодиться: “Якщо Ви не бажаєте кинути курити (у нашому випадку при призначенні на відповідальну посаду – проходити перевірку на поліграфі), це ваше право. Але у такому випадку Ви не можете працювати на пороховому заводі” [61, с. 283].

Вважаємо, що лише такий підхід до проведення опитування з використанням поліграфа дозволить нашій державі ефективно протистояти поточним та потенційним викликам і загрозам національній безпеці.

Необхідно наголосити, що у окремих державах існують вимоги щодо обов'язкового проходження перевірок на поліграфі для державних службовців. У деяких країнах на урядовому рівні серйозно розглядають питання введення таких вимог з метою запобігання та виявлення серед державних чиновників фактів корупції, розголошення державних секретів, різних протиправних дій, особливо пов'язаних з терористичною діяльністю, оберігаючи інтереси суспільства і держави [24; 73].

У цьому контексті найбільш показовим і досить корисним для впровадження у вітчизняній практиці, на наш погляд, є досвід використання поліграфа при вирішенні завдань кадрової роботи та боротьби з корупцією, накопичений у США. Відомо, що все законодавство США побудовано на гарантії прав і свобод особистості. Однак практика показує, що американці готові відмовитися від подібних гарантій, коли мова заходить про прийняття усіх можливих мір для забезпечення національної безпеки держави. Так, наприклад, ще у 1967 році Президент США Ліндон Джонсон підписав меморандум “Використання поліграфа у виконавчій гілці влади”, у якому було визначено, що поліграфне тестування повинні проходити федеральні службовці, зайняті у сфері розвідки і контррозвідки або особи, які допускаються до відомостей особливої ваги [109]. Подібні законодавчі акти стосовно використання поліграфа має також і законодавство окремих штатів США. Наприклад, § 430.2 Трудового Кодексу штату Каліфорнія [128] визначає, що ні один роботодавець не може вимагати від працівника проходити тест на поліграфі всупереч волі останнього. Однак дане положення Кодексу не поширюється на державних службовців штату [109].

Враховуючи ефективність цього методу, Департамент енергетики США з 1999 року приєднався до числа інших державних структур (ФБР, ЦРУ, АНБ та ін.), які використовують поліграф як обов'язковий елемент будь-якого

призначення на посади і перевірки лояльності федеральних службовців, і 20 000 посадових позицій у структурних підрозділах міністерства, лабораторіях та наукових організаціях, працюючих з ядерними матеріалами, визначені у переліку підлягаючих перевірці на поліграфі [61, с. 282]. У розвиток використання поліграфа у США в 2010 році вступив в силу Федеральний закон “Протидія прикордонній корупції” [118], який вимагає не лише проведення обов’язкового регулярного тестування службовців Бюро митного і прикордонного контролю США, але і кандидатів для роботи в Бюро [109, с. 22].

На даний час у практиці відбору кадрів на федеральному рівні поліграфні перевірки є обов’язковими для державних службовців США майже всіх силових відомств. Зокрема, всі співробітники ЦРУ один раз на п’ять років проходять планову перевірку, а при підвищенні форми секретності – позапланові перевірки. ОВП є обов’язковою практикою і в рамках спеціальних перевірок, що проводяться стосовно осіб, які влаштовуються на службу в МО США [88, с. 51], а співробітники цього відомства, які мають доступ до таємної інформації, проходять періодичну перевірку на поліграфі [18, с. 7].

Тестування поряд з іншими способами і методами отримання інформації широко застосовується у державних виконавчих структурах, і влада США не планує відмовлятися від подібного методу контролю за службовою поведінкою персоналу, оскільки поліграфні дослідження дозволяють досить ефективно виявляти осіб, які скоюють корупційні злочини. Наприклад, у доповіді Департаменту юстиції США “Використання поліграфних перевірок у Департаменті юстиції, 2006” [135], показано, що в період з 2002 по 2005 рр. в результаті подібних перевірок були виявлені 149 службовців Департаменту, які мали відношення до зловживань посадовими обов’язками [109, с. 21–22].

Звичайно, наївно вважати, що поліграф вирішив би всі проблеми, пов’язані з вирішенням завдань кадрової роботи, боротьби з корупцією,

зловживанням владою, кримінальними злочинами тощо, але, безперечно, це дозволило б істотно їх знизити. На нашу думку, ОВП сьогодні має бути однією із складових планування та управління кар'єрою персоналу, навчання та ротації, щорічних оцінювань, що дозволить значно покращити якість роботи з персоналом, створити дієву систему прийняття кадрових рішень, запобігання проявам корупції та інших негативних аспектів у діяльності посадових осіб Міністерства оборони та Збройних Сил України. Розуміння невідворотності регулярного проходження незалежного ПФДВП, результати якого вплинуть на подальшу кар'єру або її припинення, слугуватиме й підвищенню рівня самодисципліни та може бути стримуючим чинником запобігання протиправної поведінки [47].

Іншим напрямком використання поліграфа у МО та ЗС України є застосування процедури ОВП при проведенні службових розслідувань, яка спрямована на підвищення їх ефективності. Цей напрямок має ту ж правову основу, що й при кадровому відборі, а саме – наказ МО України від 14.04.2015 р. № 164, згідно з яким використання поліграфа під час проведення службових розслідувань здійснюється “для отримання інформації про:

- звужування кола ймовірно причетних осіб до події, що перевіряється;
- виявлення можливості причетності об'єкта опитування до підготовки або вчинення правопорушення;
- правдивість інформації, наданої об'єктом опитування;
- напрямки здобуття доказів про підготовку або вчинення правопорушень;
- механізм і спосіб здійснення правопорушення;
- підготовку до вчинення корупційних та інших протиправних дій з боку посадових осіб;
- наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

ознаки небезпеки, незаконних посягань, пов'язаних з виконанням об'єктом опитування посадових обов'язків;

розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію” [12].

Практика переконливо свідчить, що застосування поліграфа під час службових розслідувань дозволяє не лише визначити найбільш перспективні напрями їх проведення, виявити винних осіб і фактичні докази їх протиправних дій, але і – що не менш важливо – захистити невинних, зняти необґрунтовані підозри та звинувачення з осіб, не причетних до вчинення події, що розслідується. Окрім цього, перевірка на поліграфі забезпечує отримання додаткової інформації, яка прямо або побічно пов'язана з розслідуванням і забезпечує можливість швидкої оцінки достовірності отриманої інформації та проведення якісного розслідування в установлений термін [98].

Під час проведення службових розслідувань ОВП найбільш широко використовується з метою:

- встановлення причетності чи непричетності опитуваної особи до вчинення протиправної дії, підтвердження або спростування раніше отриманих свідчень, а також з'ясування обставин скоєння протиправної дії;
- всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи, виявлення серед них як таких, що викривають, так і таких, що виправдовують обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його відповідальність.

Перевірка на поліграфі під час проведення службових розслідувань дає змогу вирішити низку питань, зокрема: оцінити правдивість відомостей, що надаються особою під час проведення службового розслідування, виправдати осіб, які невинні в події та до неї непричетні, визначити коло осіб, причетних до події, отримати інформацію про механізм і спосіб здійснення правопорушення, з'ясувати місцезнаходження викраденого майна, а у окремих випадках – спонукати винну особу до надання правдивих свідчень,

тобто, як зазначають дослідники, виступає своєрідним психологічним фактором для зізнання [31, с. 189, 217, 226; 61, с. 276].

ОВП при проведенні службових розслідувань (перевірок) у МО та ЗС України, як показує досвід, є не лише надійним та ефективним засобом вирішення широкого кола завдань, спрямованих на виявлення спроб приховати ту чи іншу інформацію, пов'язану з протиправними діями, а й має значний профілактичний ефект. У цьому контексті ОВП є досить ефективним засобом для контролю за посадовими особами, діяльність яких пов'язана з матеріально-технічними та фінансовими ресурсами. Можливість потрапити на поліграф значно скорочує число бажаючих робити вчинки, які завдають матеріальної та моральної шкоди МО чи ЗС України [19].

При проведенні ОВП можна також виявити і готовність особи, яка перевіряється, до здійснення негативних вчинків. Навіть протиправна ідея, що виникла в голові майбутнього порушника (злочинця), але ще не реалізована, може бути зафіксована поліграфом.

Отже, проведення ОВП у МО та ЗС України здатне вирішувати завдання як виявлення так і запобігання різного роду службових та дисциплінарних правопорушень за рахунок періодичних перевірок вже працюючого персоналу.

Зазначимо, що необхідність проведення службових розслідувань у МО та ЗС України виникає досить часто. Вона може бути викликана порушенням військової дисципліни при несенні служби або у зв'язку з вчиненням адміністративних чи інших правопорушень. Звичайно, далеко не всяке службове розслідування вимагає залучення поліграфолога і проведення ОВП. Подібне рішення, у будь-якому випадку, має прийматися з урахуванням цілої низки обставин, основною з яких, на наш погляд, слід вважати суспільну і службову небезпеку вчинку, що став приводом для проведення перевірки.

Залучення спеціаліста поліграфа, як правило, має місце, коли діяння військовослужбовця на момент початку перевірки несе в собі ознаки адміністративного правопорушення чи кримінального злочину. Так, нерідко

проведення ОВП здійснюється у зв'язку з розслідуваннями за фактами хабарництва, перевищення посадових повноважень, розкрадань, побоїв, заподіяння тілесних ушкоджень, участі в поширенні і (або) вживання наркотичних речовин і т.д.

При цьому проведення ОВП зазвичай диктується не тільки небезпекою вчиненого діяння, а й особливостями інформаційної ситуації, що складається під час розслідування. Залучення поліграфолога відбувається за умов недостатності або суперечливості відомостей, зібраних у справі, особливо в ситуації, коли основним джерелом їх отримання виступають пояснення співробітників – учасників службового розслідування. Тут особливо гостро постає проблема об'єктивності отриманих пояснень.

Нагадаємо, що незалежно від форми проведення ОВП у МО та ЗС України має низку обмежень, зокрема, пов'язаних з тривалістю подібних досліджень (не більше 3–4 годин), що унеможлиблює фізично перевірку всіх нюансів, які містяться у поясненнях об'єкта опитування. Тому перед спеціалістом поліграфа повинні ставитися завдання першочергового з'ясування найважливіших, ключових аспектів пояснень опитуваного.

До предмету перевірки на поліграфі можуть бути включені пояснення будь-яких учасників службового розслідування. Однак найчастіше необхідність проведення ОВП виникає по відношенню до особи, яка безпосередньо підозрюється у скоєнні правопорушення чи події. Водночас ключовим моментом при цьому виступає питання щодо надання цією особою добровільної згоди на проведення процедури опитування.

Цілком зрозуміло, що поліграф не в змозі замінити собою всю процедуру заходів, передбачених службовим розслідуванням, але, безперечно, він дозволяє істотно підвищити його ефективність. При всіх позитивних моментах необхідно враховувати, що опитування з використанням поліграфа не повинні підміняти інші традиційні методи розслідування, які дають фактичні докази. Вони мають доповнювати один одного і проводитися в комплексі. Загалом застосування поліграфа під час

службових розслідувань робить дізнання більш якісним, сприяє захисту прав і свобод громадян.

Як свідчить досвід діяльності поліграфологів оборонного відомства, використання поліграфа при проведенні службових розслідувань у МО та ЗС України, на даний час, є мало затребуваним напрямком на відміну від його використання у кадровій роботі. Це пояснюється низкою факторів [19].

По-перше, недосконалістю нормативної бази, яка регламентує порядок проведення службових розслідувань у ЗС України. Так, зокрема, відповідно до наказу МО України від 21.11.2017 р. № 608 “Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України”, існуюча на даний час процедура службового розслідування у ЗС України основана на застосуванні, перш за все, традиційних методів його проведення і фактично не передбачає використання у цій роботі поліграфа [15]. Натомість, як свідчить світова практика проведення розслідувань, у тому числі й службових, найбільш ефективно поліграф застосовується саме при проведенні розслідувань. Окрім цього, більшість існуючих поліграфічних методик також орієнтована на застосування поліграфа саме у цій сфері.

Тож для вирішення цієї проблеми, на нашу думку, доцільно нормативно закріпити можливість використання процедури ОВП під час проведення службових розслідувань у ЗС України шляхом внесення відповідних змін до наказу МО України від 21.11.2017 р. за № 608 “Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України”. Це сприятиме забезпеченню більш повного та ефективного використання процедури ОВП під час проведення службових розслідувань.

По-друге, наявністю організаційних проблем щодо використання поліграфа при проведенні службових розслідувань у МО та ЗС України, пов'язаних знову ж таки зі складністю оформлення завдання на проведення ОВП, а саме його затвердження у визначених посадових осіб, про що зазначалося вище.

Виходячи з цього та беручи до уваги наявність у МО та ЗС України чітко визначеного порядку щодо подання відповідних документів на затвердження певним посадовим особам цілком очевидним є той факт, що процедура замовлення та затвердження завдання на проведення ОВП під час службового розслідування містить певні складності, особливо для керівників оперативно-тактичної та тактичної ланки управління і носить дещо громіздкий характер.

По-третє, у нормативних документах МО України на сьогоднішній день фактично не регламентовано порядок залучення результатів проведення ОВП до матеріалів службового розслідування та їх використання.

По-четверте, знову ж таки проблема надання добровільної згоди об'єктом опитування. Зазначимо, що до останнього часу домінувала думка про виняткову добровільність даної процедури у всіх випадках [85]. Ця думка узгоджується з існуючими нормами, за якими надання пояснень під час службового розслідування є правом, а не обов'язком особи. Однак все більш вираженою і обґрунтованою стає інша позиція, за якою участь персоналу у ОВП під час проведення службового розслідування чи перевірки у разі потреби має бути обов'язковою [19; 24; 60; 113].

Справедливо відзначається, що до осіб, які є державними службовцями, тим більше співробітниками силових структур, можуть і повинні пред'являтися більш високі вимоги у порівнянні з пересічними громадянами, особливо, якщо мова йде про їх службову діяльність. У зв'язку з чим доцільно, на нашу думку, законодавчо закріпити норму про те, що військовослужбовці (працівники) МО та ЗС України зобов'язані сприяти проведенню службових розслідувань, зокрема надавати пояснення і при необхідності брати участь в опитуванні на поліграфі.

Проте на даний час при проведенні ОВП у відношенні персоналу МО України в обов'язковому порядку проводиться отримання добровільної згоди в письмовій формі, безпосередньо перед процедурою опитування з використанням поліграфа у процесі передтестової бесіди.

I, нарешті, п'ятий фактор, який нап'ямую пов'язаний з попередніми, і також негативно впливає на процес використання поліграфа при проведенні службових розслідувань у МО та ЗС України полягає у тому, що частина командирів (начальників) до кінця не усвідомлюють користі, а, враховуючи зазначені проблеми, і доцільності застосування процедури ОВП під час проведення службових розслідувань.

З огляду на наявний досвід, можна зазначити, що вирішення цих проблемних питань дозволить більш активніше застосовувати процедуру ОВП під час службових розслідувань у МО та ЗС України, що, в свою чергу, значно полегшить органам дізнання зусилля у встановленні істини, сприятиме швидкому отриманню правдивої інформації, що становить інтерес для дізнання. Широке залучення поліграфолога під час проведення розслідування дозволить набагато швидше виявити спроби обману, забезпечити одержання додаткової та орієнтувальної інформації, здійснити більш об'єктивне оцінювання достовірності отриманої інформації щодо обставин розслідуваного вчинку чи події.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє стверджувати, що основними напрямками застосування поліграфа у діяльності МО та ЗС України на сучасному етапі є його використання у кадровій сфері та при проведенні службових розслідувань. Проте, розвиваючись паралельно, ці напрями постали перед низкою проблемних питань, які наразі потребують їх системного аналізу та розв'язання шляхом внесення певних змін до законодавчих та нормативно-правових актів України й насамперед до наказу МО України від 14.04. 2015 р. № 164.

Практика використання поліграфа у діяльності МО та ЗС України упродовж останніх років показала, що поряд з традиційними методами проведення кадрового відбору та службових розслідувань, застосування процедури ОВП у роботі з особовим складом значно сприяє забезпеченню належного рівня кадрової безпеки, підвищенню ефективності службових розслідувань і водночас профілактичної роботи з персоналом.

Важливо усвідомлювати, що застосування процедури ОВП у роботі з персоналом МО та ЗС України слід здійснювати згідно з чинними нормами права та відповідно до вимог, визначених відповідним наказом МО України. Результати, отримані під час ОВП, не можуть бути підставою для дисциплінарних стягнень і не тягнуть щодо опитуваного ніяких заходів, які б порушували його законні права та свободу, проте повинні служити підставою для обов'язкового проведення додаткової перевірки.

Перспективним напрямом застосування поліграфа у МО та ЗС України з огляду на вимогу наказу МО України № 164 від 14.04.2015 р. щодо необхідності його застосування в інтересах “попередження і виявлення корупційних, інших правопорушень у сфері службової діяльності” може бути проведення ОВП під час інспекційних, контрольно-ревізійних та інших заходів контролю. Запровадження цього напрямку сприятиме підвищенню ефективності зазначених заходів шляхом визначення тих сфер діяльності військової частини чи організації, що перевіряються, які потребують особливо прискіпливої уваги з боку контролюючих осіб та дозволить більш цілеспрямовано використовувати поліграф з метою виявлення проявів корупції у діяльності посадових осіб МО і ЗС України та їх запобігання.

2.2. Основні етапи процедури психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа та особливості їх організаційного забезпечення

Ретроспективний аналіз становлення та розвитку інструментального підходу до детекції брехні свідчить, що за кордоном на початку процесу активного впровадження психофізіологічних досліджень людини з використанням поліграфа у практику кримінального судочинства та інші сфери діяльності ще в 30–60-ті роки XX століття перевірка на поліграфі традиційно поділялася на три великих етапи, а саме на: 1) передтестову бесіду; 2) безпосереднє опитування; 3) післятестову бесіду. У 70-ті роки

американські поліграфологи Гордон Барланд і Девід Раскін додали ще один етап – експертну оцінку результатів. А вже до 1985 року як окрема одиниця виділяється етап підготовки до обстеження і таким чином перевірка поділялась вже на 5 стадій.

На даний час структура заходів щодо “детекції брехні” видається ще більш диференційованою і, на думку деяких фахівців, може включати в себе до дев’яти етапів або стадій залежно від напрямів проведення ПФДВП.

Поліграфологи МО України вважають, що загалом процедура ПФДВП (ОВП) передбачає як підготовку до її проведення, безпосередньо саме тестування на поліграфі, так і аналіз результатів та оформлення звітної документації. А тому, на їх думку, дана процедура має поділятися на три основних стандартних етапи, а саме:

I. Підготовчий етап.

II. Основний етап.

III. Заключний етап.

Доцільно зазначити, що як показує практика, етапи ПФДВП, що здійснюються під час проведення службових розслідувань чи при підготовці кадрових рішень у цілому багато в чому ідентичні. Особливо це стосується другого та третього етапів. Зміст же першого етапу залежно від напрямку має свої особливості як в плані організаційного забезпечення, так і безпосередньо проведення.

Етапи процедури ОВП **при проведенні службових розслідувань**, яка спрямована на підвищення їх ефективності, характеризуються наступним:

I. Підготовчий етап призначений для загального ознайомлення з матеріалами та фабулою справи, узгодження організаційних питань з ініціатором, складання тестів, підготовку приміщення та перевірку справності обладнання, тобто для забезпечення якісного проведення основного етапу опитування. Він розпочинається з моменту отримання завдання на проведення ОВП, що повинно здійснюватись заздалегідь, щонайменше за три дні до дати проведення опитування.

Етап складається з наступної послідовності дій:

1. Загальне ознайомлення з фабулою справи і прийняття поліграфологом рішення про можливість або неможливість проведення перевірки

Під час цього заходу спеціаліст поліграфа, перш за все, з'ясовує, чи дає особа (особи), що підлягає опитуванню на поліграфі, свою добровільну згоду на його проведення, наскільки терміново необхідно провести ОВП і яке коло (число) осіб, яких передбачається залучити до даної процедури. Також спеціаліст поліграфа попередньо з'ясовує, чи знаходиться об'єкт (об'єкти), що підлягає перевірці у адекватному даній процедурі психічному, фізичному і функціональному стані.

Потім спеціаліст повинен усвідомити, яку, власне, мету ставить перед ним ініціатор (замовник) перевірки. У цьому контексті зазначимо, що мета перевірки повинна бути визначена ініціатором ясно і чітко. У поліграфолога та ініціатора в цьому питанні має бути повне взаєморозуміння. Таким чином, необхідно досягти єдності розуміння мети з ініціатором перевірки.

Коли всі вищевказані аспекти попереднього аналізу ситуації опрацьовані, спеціаліст поліграфа приймає для себе рішення про можливість (неможливість) проведення даного заходу.

Тут можливі три варіанти:

- а) поліграфолог без сумнівів береться за проведення перевірки;
- б) поліграфолог категорично відмовляється від проведення перевірки;

в) поліграфолог береться за проведення перевірки. Однак при цьому він ставить ініціатора перевірки до відома, що для її кваліфікованого проведення йому необхідно отримати деякі додаткові матеріали. Наприклад, йому необхідно уточнити певні моменти по фабулі розслідуваної справи, отримати речові докази, зображення певних предметів, фотографії, плани, схеми і т. д.

Інакше кажучи, поліграфолог висуває ініціатору вимогу: врахувати додатково деякі моменти, які є важливими для грамотного проведення заходу.

З того моменту, як чітко визначена мета перевірки, уточнені вищевказані робочі моменти, отримані необхідні документи і поліграфолог офіційно прийняв рішення про проведення ним перевірки щодо певної особи (осіб), вся відповідальність за успішне проведення заходу лягає цілком і повністю на поліграфолога.

2. Детальне вивчення всіх матеріалів розслідування

Поліграфолог має ретельно проаналізувати весь масив наявної інформації стосовно розслідуваної події і провести детальну розмову з особою, що проводить дане розслідування. Якщо поліграфолог відчуває, що від нього щось навмисно приховується, то він повинен у жорсткій формі вимагати надання йому всіх фактів, що мають відношення до розслідуваної події. Важливо пояснити ініціатору, що незнання поліграфологом певних моментів за фабулою справи може призвести його до помилкового висновку за результатами заходу.

З матеріалів розслідуваної справи спеціаліст вибирає для себе всі необхідні дані, які він має намір потім використовувати під час проведення ОВП. При цьому інформація про подію, що встановлюється, ділиться на три категорії:

а) інформація, що відноситься до перевіркової теми, (до того, через що власне і проводиться перевірка);

б) нейтральна інформація, яка використовується для складання нейтральних запитань (для формування фонового рівня поліграм). Цю інформацію необхідно відбирати вкрай ретельно, причому тільки з достовірних (незалежних) джерел, а не від особи, яка підлягає перевірці.

в) контрольна інформація, тобто та інформація, яка використовується для складання контрольних запитань і забезпечує методичну коректність проведення заходу при використанні тестів методики контрольних запитань.

Однак не всяка контрольна інформація може застосовуватися при складанні опитувальника.

Не слід формулювати контрольні запитання особистого характеру, які посягають на свободу совісті або на недоторканність особистого життя, якщо злочин, що розслідується, безпосередньо не пов'язаний з подібною тематикою.

3. Організаційне забезпечення заходу

Поліграфологом уточнюється час прибуття особи (осіб) на опитування, порядок координації та зв'язку з ініціатором, вимоги до особи (осіб), що опитується (достатній час відпочинку, не приймання напередодні заборонених медичних препаратів, алкоголю, форма одягу тощо).

Всі ці питання узгоджуються з ініціатором. При цьому поліграфолог повинен жорстко вимагати від ініціатора виконання всіх необхідних, на його погляд, вимог для забезпечення кваліфікованого проведення заходу.

Якщо перевірка проводиться поза місцем постійної дислокації, то опрацьовуються всі питання, пов'язані з приміщенням, яке ініціатор надає для проведення перевірки (температурний режим, наявність шумоізоляції, наявність розеток, необхідне освітлення, наявність столу, стільців і т. д.).

4. Підготовка батарей тестів

Основним завданням цього заходу є кваліфіковане формулювання запитань, що входять до тестів. Залежно від тих чи інших цілей, для досягнення яких вони застосовуються, усі запитання мають бути зрозумілі об'єкту опитування і відповідати певним вимогам.

При підготовці тестів спеціалісту поліграфа необхідно враховувати такі загальні вимоги до складання запитань:

1) Запитання повинні бути чіткими і зрозумілими, викладеними мовою (лексика, жаргон), яка добре відома опитуваному.

Для складання запитань тестів, як правило, використовується мова, яка є рідною для опитуваного. Допускається побудова запитань й іншою мовою, якщо опитуваний володіє нею вільно. У випадку, якщо спеціаліст поліграфа не володіє рідною мовою опитуваного, допускається залучення лише такого

перекладача, який знає специфіку формулювання запитань під час ОВП, а також вільно володіє цими навиками.

У обов'язковому порядку при складанні тестів треба враховувати рівень інтелекту опитуваного, його культурне виховання і соціальне становище, щоб підібрати зрозумілі для нього запитання (про це потрібно детально розпитати у ініціатора опитування).

При проведенні ОВП у деяких випадках потрібно уточнити в опитуваного, як він розуміє сенс запитання, якщо запитання не є повністю зрозумілим, його треба переформулювати.

При з'ясуванні розуміння опитуваним сенсу запитання не потрібно обмежуватися фразою “Ви зрозуміли запитання?”. Опитуваний, якщо навіть і не зрозумів, то може сказати зворотне, щоб його не прийняли за дурня. Тому краще отримати від нього розгорнуту відповідь, як саме він розуміє поставлене запитання.

Іноді такі поняття, як “крадіжка”, “вбивство” можуть недостатньо передавати зміст запитання. Наприклад, при здійсненні крадіжки військового майна був убитий чатовий, який охороняв склад. На запитання: “Чатового, який охороняв склад, вбили Ви?” може не бути реакцій у особи, що дійсно вчинила цей злочин, тому що поранення чатовому було нанесено без умислу на вбивство, а з метою тимчасового виведення його зі строю, а чатовий після удару прикладом залишався живий і помер вже пізніше, тому опитуваний упевнений, що вбивства не скоював. У цьому випадку запитання правильніше сформулювати – “Чатового прикладом вдарили Ви?”.

2) При складанні значущих (перевіркових) запитань, як правило, необхідно уникати слів, які мають прямий звинувачувальний характер, наприклад: “вбивство”, “крадіжка”, “побиття”, “розголошення інформації з обмеженим доступом”.

Бажано їх замінити на слова більш м'якого характеру – “позбавили життя” або “завдали удару штик-ножем”, “зробили постріл” – якщо це відомо опитуваному, “присвоїли” або “взяли”. Опитуваний повинен відчути повагу і

довіру, а не страх. Але, при цьому необхідно враховувати особистість опитуваного, як вказувалося у попередньому пункті.

3) Запитання повинні бути, по можливості, максимально короткими та лаконічними.

Це дає можливість зменшити помилку, пов'язану із запізненням від моменту, коли опитуваний зрозумів сенс запитання, до початку реєстрації відповідної реакції на поліграфі. Крім цього, важке й громіздке речення може бути неправильно зрозумілим або взагалі незрозумілим опитуваному. Попередньо, можна обговорити з опитуваним запитання, а вже під час тестування, скоротити його, повідомивши про це опитуваному.

4) Неприпустимо навантажувати запитання деталями, уточненнями події, якщо з'ясовується саме факт події.

Прикладом може слугувати запитання: “Під час проведення наради 20 травня між 17-ою і 18-ою годинами у заступника Міністра оборони папку з документами під столом залишили Ви?”. Як бачимо, у цьому запитанні перевіряється факт втрати документів і паралельно міститься багато уточнень – час та місце, спосіб, приватні ознаки тощо. Тут правильніше запитати: “Папку з документами загубили Ви?”.

5) Основне смислове навантаження має припадати на кінець запитання.

Наприклад, формулювання запитання “Це Ви реалізовували вкрадене зі складу майно?” повинно бути змінено на – “Що стосується реалізації вкраденого зі складу майна, це зробили Ви?”.

Дотримання виконання даної вимоги необхідно для нівелювання несвоєчасної реакції.

6) У прямих тестах запитання не повинні починатися зі слів “Де ...”, “Коли ...”, “Чому ...”, “Як ...”.

Ця вимога пов'язана з тим, що такі запитання вимагають від опитуваного розгорнутих відповідей, що виключає можливість адекватної

реєстрації фізіологічних реакцій, а не однозначних – “Так” або “Ні”, що виключає можливість адекватної реєстрації фізіологічних реакцій.

7) Запитання повинні бути однозначними і передбачати відповідь “Так” або “Ні”.

Наприклад, на запитання “Вас не було вчора на службі?” можна відповісти: “Так, не було” або “Ні, не було”, або взагалі “Ні, був”. Правильно у цьому випадку задати запитання так: “Ви вчора були на службі ...?”.

У цьому випадку передбачається лише одна відповідь – “Так” або “Ні”.

8) Запитання повинні формулюватися без опори на будь-яке суб’єктивне тлумачення і не змушувати опитуваного замислюватися над відповіддю.

Наприклад, запитання “Ви добре граєте в карти?” може спонукнути опитуваного до розсуду та порівняння його вміння грати у карти з іншими особами.

У іншому прикладі, на питання “Вчора, випивши спиртного, Ви сильно напилися?” можуть бути також різні думки щодо оцінки своїх дій – “сусід взагалі “відключився”, а я ще міг рухатися”. Правильніше у цьому випадку поставити запитання так: “Вчора Ви вживали спиртні напої?”.

9) Усі значимі запитання повинні бути однотемними.

Об’єднувати у одному запитанні декілька фактів неприпустимо. Наприклад, запитання: “Ви взяли автозапчастини зі складу і сховали їх у підсобному приміщенні?” – є неприйнятним.

Тобто запитання має бути спрямованим на з’ясування однієї дії, мати одне дієслово й вимагати одну відповідь.

Наведене вище запитання має бути розбите на два самостійних, тому що вони можуть вимагати різні відповіді – припустимо, запчастини зі складу взяла одна особа, а сховала їх інша. Тож у наведеному прикладі повинно бути сформульовано два запитання таким чином: “Автозапчастини зі складу взяли Ви?” і “Виявлені у підсобному приміщенні автозапчастини сховали Ви?”.

10) Запитання повинні мати одне єдине значення.

Наприклад, неправильно використовувати у запитанні формулювання на кшталт “Сержант з автобази”, тут краще просто позначити його військове звання та прізвище, або ім’я, наприклад, “Сержант Сидорчук”, або посаду “Начальник складу паливно-мастильних матеріалів”.

11) У відношенні предметів, зображень і окремих слів, що включаються до тестів, повинні дотримуватися принципи однорідності і специфічності ознак, що в них містяться.

Так, якщо ми перераховуємо кольори – червоний, синій, жовтий, то не вставляємо серед них такий колір, як бірюзовий або пурпурний.

Якщо у якості стимулу, важливість якого для опитуваного потрібно встановити, використовується фотографія чоловіка у військовій формі, то поряд з нею пред’являються фотографії чоловіків у формі, такого ж формату і кольору, а не портретні малюнки або фотографії жінок (принцип однорідності стимулів). У той же час кожна зображена на фотографіях особа повинна мати свої чіткі індивідуальні відмінності – ознаки (принцип специфічності ознак).

Тобто всі запропоновані стимули повинні підбиратися таким чином, щоб за ступенем значущості і сумісності вони відповідали значимому – кількість слів, емоційне забарвлення, смислове навантаження, фонематичне звучання тощо.

12) Не допускається вносити до запитання дату події, значно віддалену в минуле від моменту проведення обстеження.

Навіть через 1–1,5 місяці її вже можуть не пам’ятати.

13) Запитання не повинні висловлювати недовіру до людини, що проходить опитування.

Наприклад, не можна ставити запитання: “Зізнайтеся, це Ви взяли гроші ...?”. Правильно буде: “Гроші ... взяли Ви? , або “Щодо викрадення грошей з сейфу, це зробили Ви?”. У іншому випадку, опитуваний відчує до себе недовіру поліграфолога, що буде сприяти виникненню помилкових реакцій.

Завдання поліграфолога – запевнити особу, що їй намагаються допомогти усунути висунуті підозри, дати зрозуміти свою нейтральну позицію.

14) Запитання не повинні стосуватися майбутніх подій, планів, прогнозів тощо.

Не можна, наприклад, ставити запитання: “Ви будете красти, якщо залишитесь на цій посаді?”. Таке запитання не зовсім конкретне, стосується майбутнього, якого об’єкт опитування ще сам точно не знає.

15) Запитання не повинні прямо стосуватися особистого характеру опитуваного, посягати на свободу совісті або недоторканність особистого життя, якщо зазначене не стосується службової діяльності або безпосередньо не пов’язане з подією, що розслідується.

У іншому випадку є імовірність отримання реакцій на емоційне ставлення до даних запитань.

До “заборонених” запитань в першу чергу слід віднести:

- релігійні переконання;
- переконання і думки щодо расових питань;
- політичні переконання;
- сексуальні переваги і поведінку;
- стосунки у сім’ї.

Наприклад, є некоректними запитання на кшталт – “Ви кохаєте свою дружину?”, або “Ви буддист?”.

Безумовно, це не стосується тих випадків, коли зазначені запитання відносяться до події, що перевіряється.

II. Основний етап.

Призначений для налагодження психологічного контакту з об’єктом опитування з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей, визначення можливості (або неможливості) проведення ОВП, коригування структури проведення перевірки та тестових запитань, проведення інструктажу об’єкта опитування та безпосередньо тестування на поліграфі.

Він розпочинається з моменту прибуття опитуваного на перевірку та включає наступні підетапи:

1. Проведення передтестової бесіди

Передтестова бесіда – один з найважливіших елементів поліграфної перевірки, який значною мірою визначає її результат. Психологічна підготовка об'єкта опитування, яка здійснюється під час передтестової бесіди, надзвичайно важлива для подальшої побудови і визначення порядку пред'явлення перевірочних тестів, оскільки забезпечує виконання стимулами (різноманітність яких відображає та чи інша методика) їх істинної функції.

Основними завданнями, що вирішуються під час проведення передтестової бесіди, є:

- адаптування об'єкта опитування до ситуації перевірки, навколишнього середовища, спеціаліста поліграфа і самого поліграфа;
- встановлення спеціалістом поліграфа необхідного психологічного контакту з об'єктом опитування;
- вивчення психічного і фізичного стану, інтелекту, захоплень та інтересів об'єкта опитування;
- додаткового з'ясування питання про придатність об'єкта опитування до процедури з урахуванням медичних та інших протипоказань;
- виявлення обставин, що не дозволяють проводити ОВП;
- ознайомлення об'єкта опитування з процедурою ОВП в цілому та правилами тестування на поліграфі зокрема;
- роз'яснення об'єкту опитування його прав і отримання від нього письмової згоди на проведення з ним ОВП;
- мобілізації пам'яті об'єкта опитування, відновлення у ній обставин, пов'язаних з темою опитування; обговорення події і/або її деталей, що стали приводом для проведення ОВП;
- актуалізації у свідомості об'єкта опитування особистісних смислів, пов'язаних з перевіркою або контрольною тематиками;

- обговорення з об'єктом опитування запитань, які будуть задаватися йому під час ОВП і правильного їх формулювання;

- отримання від об'єкта опитування додаткової інформації про його поінформованість щодо тематики (питань), які будуть перевірятися під час ОВП;

- створення відповідного емоційного стану у об'єкта опитування (усунення відчуття страху, гніву та ворожості у щирого опитуваного і посилення емоційної напруженості у нещирого);

- переконання об'єкта опитування у надійності, безпечності і непогрішності процедури ОВП, що виключає можливість помилкових висновків, і безперспективності будь-яких спроб свідомої протидії процедурі.

- формування у об'єкта опитування високої суб'єктивної значущості ситуації перевірки;

- введення об'єкта опитування в оптимальний психофізіологічний коридор.

Усі питання, що мають бути з'ясовані спеціалістом поліграфа під час проведення передтестової бесіди, готуються і ретельно обмірковуються ним завчасно.

Передтестова бесіда має обов'язковий набір пунктів, які категорично заборонено обходити. До них відносяться:

1.1. Уточнення особи суб'єкта опитування та встановлення психологічного контакту.

Це дуже важливе завдання. Бесіду завжди необхідно розпочинати з перевірки документів, що засвідчують особу об'єкта опитування та переконання у його готовності до проходження процедури. Поліграфологу ні в якому разі не можна чинити на людину грубий тиск або виявляти свою недовіру. Необхідно поводитися з людиною гранично коректно, демонструвати абсолютну об'єктивність і неупереджене ставлення до неї.

У одному з американських посібників з “детекції брехні” д-р Гарольд Фельдман відзначає, що “поліграфолог повинен мати вигляд діловий та

професійний і при цьому мати спокій лікаря”. Він підкреслює, що “слід уникати грубого поводження. Погані манери, владність можуть викликати страх, побоювання у особи, що перевіряється, і швидше за все вплинуть негативно на ефективність перевірки” [93].

Для встановлення психологічного контакту перш за все поліграфолог повинен ввічливо привітатися і представитися, а потім “розговорити” об’єкт опитування, почавши з бесіди про нього.

Протягом 8–10 хвилин поліграфологу необхідно визначити “характерологічний стрижень” обстежуваного і на цій основі побудувати манеру подальшого спілкування.

Слід з’ясувати інтереси та захоплення об’єкта опитування, поцікавитися, як він себе почуває, який у нього настрій, чи спав напередодні, чи не голодний і т. ін. Інакше кажучи, необхідно підходити до людини з щирою участю і зацікавленістю. Усі ці відомості спеціаліст поліграфа може використати для встановлення і підтримки психологічного контакту з об’єктом опитування протягом всієї процедури.

При проведенні передтестової бесіди спеціаліст поліграфа повинен дотримуватися принципу індивідуалізації бесіди. Його сутність полягає в тому, що контакт з об’єктом опитування спеціаліст поліграфа повинен будувати з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей останнього. З одним об’єктом опитування він може розмовляти протягом двох годин, а спілкування з іншим обмежити десятьма хвилинами. Одного об’єкта опитування спеціаліст поліграфа може слухати мовчки, не перериваючи і майже не задаючи запитань, а висловлювання іншого він може поправляти, уточнювати, коригувати і т. ін.

Доцільно зазначити, що на практиці з метою отримання від обстежуваного потрібної інформації досвідчені поліграфологи під час проведення передтестової бесіди застосовують свої специфічні підходи до обстежуваного. Так, один фахівець може вносити в передтестову бесіду (та й на всю свою манеру спілкування з обстежуваним) м’якість і доброту, свою

допитливість (не плутати з ханжеством), інший буває часом різкий і дещо грубуватий, третій може бути повним “чорного гумору”. Звичайно, у кожного з них є свої індивідуальні, неповторні позитивні аспекти і, зрозуміло, недоліки. Проте всім їм притаманна об’єктивна зацікавленість у встановленні істини, яка так підкупує “сумлінного” обстежуваного.

Обираючи свій специфічний підхід до проведення бесіди, спеціаліст поліграфа повинен переконати об’єкт опитування в тому, що спілкування з ним в рамках передтестової бесіди є для поліграфолога чимось більшим, ніж рутинний службовий обов’язок. Все це спонукає “правдивих” обстежуваних до того, щоб максимально розкритися під час передтестової бесіди і тим самим сприяти встановленню істини в плані власної непричетності до розслідуваної події.

Під час передтестової бесіди не слід використовувати теми, далекі від мети перевірки, оскільки це може викликати у людини здивування або навіть призвести її до думки, що її просто дурять.

Спеціаліст повинен виходити з того, що людина навіть якщо вона не винна, може бути спочатку налаштована проти нього і демонструвати своє негативне ставлення до перевірки на поліграфі.

У окремих випадках людина сама може провокувати спеціаліста поліграфа з метою створення ненормальних умов для роботи. У цьому випадку поліграфолог зобов’язаний зберігати повний спокій, демонструвати коректність і ні в якому разі не піддаватися на провокації. Він повинен постаратися перевести контакт з обстежуваною особою у спокійне русло і до моменту безпосереднього тестування отримати доступ до максимально спокійної психіки людини.

1.2. З’ясування у об’єкта опитування його фізичного та психологічного стану та наявність у нього протипоказань для проведення перевірки на поліграфі.

Цілеспрямований діалог з об’єктом опитування, спостереження за ним, оцінка його поведінки під час передтестової бесіди дозволяють спеціалісту

поліграфа скласти правильне уявлення про стан здоров'я й інтелект об'єкта опитування, а також вирішити питання про можливість (неможливість) проведення ОВП.

Для отримання основних відомостей про здоров'я об'єкта опитування необхідно:

провести загальний огляд його зовнішнього вигляду, звертаючи увагу на стан (блідість або почервоніння) шкіри, наявність поту, а також будь-яких явищ, які зазвичай супроводжують простуду (нежить, кашель і т.п.), характер дихання та інші, доступні для виявлення органолептичним методом ознак можливої недуги;

опитати об'єкт опитування про скарги на поточний стан (розлад шлунка, зубний біль, свіжі травми, забої, порізи та інші джерела болю або фізичного дискомфорту);

з'ясувати в анамнезі хронічних захворювань серця і судин (гіпертонія, ішемія, аритмія, кардіосклероз, вада серця, ревматизм та ін.), легень (бронхіт, пневмонія, пневмосклероз, емфізема та ін.), нирок (пієлонефрит, нефроз та ін.), крові (анемія, лейкопенія та ін.), обміну речовин (ожиріння, подагра, сахарний діабет та ін.) тощо, а також уточнити, які фармакологічні препарати об'єкт опитування приймає регулярно;

з'ясувати ступінь пристрасті об'єкта опитування до кави і куріння (скільки в середньому за день і що саме вживає), а також обговорити ставлення об'єкта опитування до вживання наркотичних препаратів (речовин), спиртних напоїв, уточнивши, коли останній раз, що саме, скільки і з якого приводу він вживав;

з'ясувати, чи не було у об'єкта опитування останнім часом випадків надмірного психічного або фізичного напруження, гострої алкогольної або іншої інтоксикації;

запитати, чи немає у об'єкта опитування скарг на "поганий" сон в цілому і про те, як він спав минулої ночі (чи не хилить до сну на даний момент);

за необхідності зміряти артеріальний тиск і пульс об'єкта опитування.

Для прийняття остаточного рішення щодо можливості подальшого проведення з об'єктом опитування процедури ОВП основна увага спеціаліста поліграфа під час передтестової бесіди зосереджується як на виявленні у нього переліку захворювань, так і на з'ясуванні інших причин, за яких ОВП не проводиться, визначених у Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у МО та ЗС України.

1.3. Отримання згоди на проведення опитування з використання поліграфа.

Необхідно з'ясувати у об'єкта опитування, чи дійсно він дає свою згоду на проходження ОВП добровільно без психологічного і тим більше фізичного тиску з боку ініціатора заходу.

Якщо об'єкт опитування повідомляє, що свою згоду він дає під примусом, то спеціаліст поліграфа повинен провести психокорекційну бесіду і спробувати переконати його в тому, що ОВП проводиться виключно у його власних інтересах. Слід пояснити, що спеціаліст поліграфа нікого не виправдовує і не звинувачує, що він повністю незалежний у своїх висновках від ініціатора і виходить із презумпції невинності. Необхідно всіляко акцентувати увагу обстежуваного на тому, що у поліграфолога немає поки ніяких підстав для прояву недовіри до нього.

Ще раз підкреслимо, що людину необхідно переконати в тому, що ця процедура проводиться виключно у її власних інтересах. У якості демонстрації цієї тези можна навести будь-який випадок, бажано реальний, коли “гарного хлопця мало не засадили” і тільки перевірка на поліграфі допомогла розслідуванню встановити істину.

Лише після того, як в присутності спеціаліста поліграфа об'єкт опитування підтверджує свою добровільну згоду на проведення ОВП йому пропонується підписати стандартний бланк заяви.

Метою отримання письмової добровільної згоди на проходження ОВП є превентивний захист спеціаліста поліграфа від можливих у подальшому звинувачень у порушенні прав людини, а також у тому, що процедура була проведена під тиском (фізичним або психологічним). Факт підписання об'єктом опитування добровільної згоди доцільно фіксувати на відео. Заява про надання добровільної згоди пропонується на стандартному бланку, затвердженому відповідною відомчою інструкцією.

1.4. Коротке пояснення особі, що підлягає перевірці, її прав і обов'язків.

Об'єкту опитування роз'яснюються основні принципи проведення ОВП відповідно до Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. При цьому зазначається, що він повинен знати, з якого приводу з ним проводиться ОВП, перед початком опитування бути ознайомленим з переліком питань, що будуть йому ставити під час процедури, а також має право у будь-який момент відмовитись від подальшої участі в її проведенні, не давати пояснень щодо виникнення у нього тих чи інших реакцій.

1.5. Короткий виклад сутності майбутньої процедури і принципів роботи поліграфа.

Доцільно зазначити, що сутність процедури і принцип роботи поліграфа необхідно викладати з урахуванням інтелектуально-освітнього рівня опитуваного.

При проведенні бесіди спеціаліст поліграфа повинен переконати людину в абсолютній надійності використовуваного поліграфа і неможливості отримання неправдивої інформації. Принцип роботи приладу і призначення окремих датчиків пояснюється в загальній формі.

Перш за все, спеціаліст поліграфа повинен роз'яснити об'єкту опитування повну безпеку заходу для її здоров'я. При цьому цілком доречно порівняння поліграфа з медичними приладами, обстеженню на яких людина піддавалася раніше (електрокардіограф, електроенцефалограф). Слід також повідомити обстежуваному елементарні відомості про фізіологічні зміни, що

відбуваються в організмі людини під час спроби приховати будь-яку інформацію.

Говорячи про поліграф, спеціаліст повинен акцентувати увагу об'єкта опитування на технічних перевагах приладу, пояснюючи йому (як би випадково), що це одна з найостанніших і дорогих розробок і що на цьому приладі проведена не одна сотня обстежень, і не було допущено жодної помилки.

Спеціаліст поліграфа має відповісти на всі запитання, які можуть виникнути у об'єкта опитування стосовно поліграфа і ОВП. При цьому також не варто вдаватися до деталей. Давати пояснення потрібно лаконічно, не використовуючи спеціальних термінів.

У результаті грамотно проведеної даної частини передтестової бесіди у особи, яка не причетна до розслідуваної події, повинна бути сформована впевненість у тому, що поліграф цю непричетність підтвердить. У причетної ж особи має бути сформоване розуміння марності приховування будь-якої важливої інформації.

1.6. Коротке обговорення елементів біографії обстежуваної особи.

На цьому етапі бесіду бажано побудувати таким чином, щоб добитися від об'єкта опитування короткого (4-6 хвилин) монологу. Для цього спеціаліст поліграфа повинен попросити об'єкт опитування розповісти опорні (ключові) моменти його життя, тим самим ще раз демонструючи інтерес до його особи.

Одне з питань, яке повинен з'ясувати спеціаліст поліграфа, – чи проходив об'єкт опитування раніше перевірку на поліграфі? Якщо так, то де, коли, з якого приводу і в якій формі?

Під час обговорення біографічних даних об'єкта опитування основна увага має приділятися ознайомленню з періодом його життя, який безпосередньо передує події, що послужила приводом для проведення ОВП, а також тим аспектам, які можуть мати відношення до неї.

Дана інформація може використовуватися як для зміни тактики подальшого проведення передтестової бесіди так і для коригування або уточнення змісту контрольних (нейтральних) запитань.

Після того як спеціаліст поліграфа опрацює всі вищевказані моменти, він приступає до основного елементу передтестової бесіди – обговорення з обстежуваною особою фабули розслідування та остаточного коригування запитань.

1.7. Обговорення фабули розслідування.

Під час цього етапу передтестової бесіди спеціаліст поліграфа усвідомлює для себе, що саме об'єкт опитування хоче розповісти з даної справи, тобто отримує від об'єкта опитування так звану “останню правду”. На слензі поліграфологів інформація щодо конкретного епізоду, яку людина вважає для себе найбільш вигідною у даних обставинах і яку вона свідомо повідомляє спеціалісту як останньому, з ким вона має справу перед перевіркою на поліграфі, визначається як “остання правда”.

Отже, поліграфолог з'ясовує у обстежуваного його думку з приводу тих причин, за якими його в чому-небудь підозрюють і які викликали необхідність перевірки на поліграфі.

Слід “підштовхнути” об'єкт опитування до вільної розповіді про подію, попросити його повідомити про все, що йому відомо, а також розпитати про наявні у нього підозри щодо інших осіб. Якщо об'єкт опитування почав говорити, то спеціаліст поліграфа повинен слухати його спокійно і уважно, ні в якому разі не перебиваючи. Спеціалісту поліграфа необхідно пам'ятати, що коли людина викладає свою версію того, що сталося, то вона, як правило, частково розкривається. Необхідно аналізувати те, що саме об'єкт опитування говорить, з чого він розпочав виклад інформації, у якому темпі він говорить, наскільки його виклад звичний (вивчений) для нього самого.

При викладі ключових моментів спеціаліст поліграфа може, за необхідності, ставити уточнюючі запитання, шукати в словах об'єкта опитування протиріччя.

Якщо в рамках передтестової бесіди через незрозумілі причини об'єкт опитування починає давати свідчення, то бесіду слід припинити і попросити його викласти все власноруч на папері, тобто йти по гарячих слідах. В іншому випадку об'єкт опитування може передумати і замкнутися.

При цьому доцільно зазначити, що отримання безпосередніх свідчень (зізнань, показань) не входить до обов'язків спеціаліста поліграфа. Однак якщо в процесі ОВП опитуваний все ж таки добровільно надає певні свідчення або зізнання, то з їх використанням потрібно бути дуже обережними, оскільки:

- відсутні об'єктивні дані, які мають бути отримані в результаті проведення ОВП;
- існує імовірність того, що об'єкт опитування в силу обставин, що склалися, може навмисно оговорити себе;
- існує ймовірність того, що об'єкт опитування згодом може заявити про те, що свідчення він дав в результаті психологічного або фізичного тиску на нього.

У цьому випадку слід пам'ятати, що подібні свідчення чи зізнання об'єктів опитування мають бути підтвердженими (потребують перевірки) в обов'язковому порядку.

Після того як фабула справи і всі суперечності у її викладі обговорені, а також обговорені перевірозна і контрольна теми, спеціалісту поліграфа слід вибрати один з ясних моментів за фабулою справи і докладно обговорити його з тією метою, щоб передтестова бесіда закінчилася не на протиріччях, а позитивно. Протиріччя слід, так би мовити, штучно "затерти".

Доцільно наголосити, що під час обговорення тематики заходу у передтестовій бесіді, а також під час ознайомлення опитуваного із запитаннями того чи іншого тесту, порядок обговорення завжди залишається незмінним: першою обговорюється перевірозна тематика, потім контрольна і в останню чергу нейтральна.

Підводячи підсумок, корисно запитати у об'єкта опитування: чи не бажає він ще що-небудь додати, чи переконаний він, що розповів абсолютно все, що знає.

Спеціалісту поліграфа слід проінформувати об'єкт опитування, що будь-який поліграф працює в режимі якісних показників і з його допомогою неможливо визначити відмінність між станом, коли людина просто приховує правду, і станом, коли вона відверто обманує. А тому для об'єкта опитування вкрай важливо розповісти все, що йому може бути відомо або що він може підозрювати щодо вчиненого злочину. В іншому випадку та інформація, яку об'єкт опитування приховує, вплине на хід перевірки і він буде сприйматися як брехун, у той час, як насправді він просто не прояснив низку питань.

Спеціалісту поліграфа слід особливо акцентувати увагу на цьому ефекті і його значущості для подальшого тестування, тому що це може спонукати об'єкт опитування до дачі будь-яких свідчень ще до початку самої перевірки і абсолютно чітко допоможе прояснити реакції непричетних осіб.

У тому випадку, коли об'єкт опитування заявляє, що взагалі нічого не знає про епізод, і що він радий був би надати необхідні пояснення, але не може зробити цього з об'єктивних причин, спеціалісту поліграфа потрібно все одно повернути обстежуваного до події, що встановлюється, та знову ввести його в русло обговорюваної фабули справи.

Спеціалісту поліграфа слід “налаштувати” свідомість об'єкта опитування на ті аспекти, які будуть винесені на безпосередню перевірку. У свідомості обстежуваного необхідно по пунктах розкласти опорні матеріали справи і послідовно обговорити їх. Якщо по якомусь конкретному пункту об'єкту опитування що-небудь відомо, то його просять повідомити про це. Таким чином, пам'ять об'єкта опитування повинна бути цілеспрямовано мобілізована. Спеціалісту поліграфа необхідно повернути пам'ять опитуваного до події, що встановлюється так, щоб у особи, обізнаної або причетної до даної події, воно стояло б перед очима.

Після завершення цього етапу передтестової бесіди спеціаліст поліграфа повинен визначити, чи є необхідність у корекції вже наявної у його розпорядженні структури ОВП, оскільки деякі тести можуть виявитися непотрібними, інші ж будуть вимагати переформатування. У цьому випадку спеціаліст поліграфа вилучає із опитувальника деякі тести, а при необхідності додає нові. За потреби вносяться зміни й до контрольної тематики, з урахуванням індивідуально-психологічних якостей опитуваного та певних нових обставин справи, виявлених під час передтестової бесіди.

У разі використання тестів методики контрольних запитань потрібно пам'ятати, що у тому випадку, коли контрольна тематика акцентована спеціалістом поліграфа неохайно і формально, це, як правило, призводить його до помилкових висновків, тобто до прийняття помилкової обвинувачувальної версії.

Під час передтестової бесіди спеціаліст поліграфа повинен повідомити об'єкту опитування, що на перевірку будуть винесені тільки ті запитання, які обговорювалися з ним. При цьому спеціаліст поліграфа має наголосити, що перед безпосереднім тестуванням всі запитання тесту в обов'язковому порядку будуть доведені об'єкту опитування і ретельно обговорені з ним. Надзвичайно важливо, щоб об'єкт опитування добре розумів запитання, що винесені на перевірку. В іншому випадку реакції на них виявляться безглуздими.

Кожне перевірочне і контрольне запитання має бути обговореним з об'єктом опитування зрозумілою йому мовою з тим, щоб останній чітко усвідомлював, чого стосується і чого не стосується дане запитання.

У випадку, коли низький інтелектуально-освітній рівень об'єкта опитування не дає йому можливості зрозуміти запитання, воно має бути переформульоване у максимально спрощену форму, при цьому не змінюючи свого основного змісту та цільового призначення. Якщо ж у спеціаліста поліграфа виникає підозра, що об'єкт опитування розуміє сенс того чи іншого запитання недостатньо добре, то він повинен попросити останнього

самому пояснити, як той зрозумів запитання. У цьому випадку не варто запитувати у прямій формі: “Вам зрозумілий сенс даного запитання?”, оскільки переважна більшість об’єктів опитування, не замислюючись скажуть “так”, щоб не виглядати в очах спеціаліста поліграфа дурнем.

Спеціалісту поліграфа слід переформулювати контрольні запитання, а в деяких випадках і перевірочні (наприклад, під час відпрацювання факторів ризику при проведенні скринінгу), якщо об’єкт опитування визнає деякі факти, що входять в поле запитання і тим самим ніби вихолощує його значимість в очах спеціаліста поліграфа. Іноді об’єкти опитування визнають таким чином тільки частину правди, тому переформулювання запитання сприяє виявленню такої напівправди.

Для цього слід переформулювати запитання шляхом додавання вступної фрази типу: “крім сказаного ...”, “крім зазначених Вами ...”, “за винятком того, що Ви мені розповіли ...” і т. п.

1.8. Інструктаж безпосередньо перед проведенням опитування з використанням поліграфа.

Це останній компонент передтестової бесіди, в ході якого об’єкту опитування коротко і ясно пояснюють, як йому слід поводитися під час тестування, і викладають зміст і функції стимуляційно-адаптаційного тесту (САТ).

Інструктаж проводиться рівним, впевненим голосом, без перерв і без будь-яких обговорень з об’єктом опитування.

Інструктаж містить такі імперативні положення:

- Слід відповідати на всі запитання тільки “так” або “ні”. Слід відповідати на запитання швидко, але тільки після того, як спеціаліст поліграфа закінчить запитання.

- Під час тесту категорично забороняється вимовляти що-небудь, крім відповідей на запитання. Всі заяви, коментарі та пояснення об’єкт опитування може робити тільки після того, як спеціаліст поліграфа повідомить, що даний тест завершено.

- Під час відпрацювання тесту об'єкту опитування категорично заборонено рухатися. Легкі розминальні рухи об'єкт опитування може здійснювати лише після того, як спеціаліст поліграфа повідомить про завершення проведення даного тесту.

- Під час відпрацювання тесту об'єкту опитування не варто штучно контролювати процес дихання (бажаючи показати себе перед спеціалістом поліграфа у більш вигідному світлі), а необхідно дихати в природному ритмі.

- Під час відпрацювання тесту об'єкту опитування заборонено заплющувати очі (за винятком природних мигальних рухів). Ноги об'єкта опитування повинні стояти повністю на ступні.

- Під час відпрацювання тесту об'єкт опитування повинен дивитися прямо перед собою (орієнтовно на рівні очей або трохи нижче).

- Об'єкту опитування не варто хвилюватися за умови повторення запитань, оскільки всі запитання в обов'язковому порядку будуть задані не менше трьох разів.

- Об'єкту опитування слід пам'ятати про те, що в процесі безпосереднього тестування запитання будуть задаватися не в тому порядку, у якому вони обговорювалися.

- У тому випадку, якщо об'єкт опитування не розчув запитання або в момент його пред'явлення думав про щось стороннє (про те, що не обговорювалося), то йому слід промовчати у відповідь на запитання. Тоді після завершення даного пред'явлення запитання буде додатково обговорено, а сам тест повторений.

- Об'єкт опитування повинен розуміти, що те хвилювання, яке він відчуває під час безпосереднього тестування, є абсолютно природним і властивим всім людям, які проходять перевірку. Об'єкт опитування повинен усвідомлювати, що його хвилювання буде обов'язково враховано спеціалістом поліграфа і ніяк не позначиться на об'єктивності результатів.

На цьому передтестова бесіда закінчується.

У процесі бесіди можуть виникнути такі ситуації, що вимагають уваги спеціаліста поліграфа:

а) Об'єкт опитування повністю байдужий до факту проведення ОВП та його результатів, пасивний і фізіологічно ареакивний. Спеціаліст поліграфа повинен з'ясувати причини такої поведінки і вжити відповідних заходів залежно від того, чи мають ці причини об'єктивний (наприклад, погане самопочуття об'єкта опитування) або суб'єктивний (нерозуміння об'єктом опитування значимості перевірки) характер.

б) Об'єкт опитування перебуває у стані надмірного збудження. Зазвичай правильно побудована бесіда, спрямована на локалізацію та усунення причин хвилювання, досить швидко знижує рівень збудження у добросовісного об'єкта опитування, тоді як у осіб, які свідомо дають хибні свідчення, він може підвищитися настільки, що людина сама прийме відповідне рішення і повідомить достовірну інформацію.

в) Об'єкт опитування знаходиться у стані гніву у зв'язку з пропозицією взяти участь у проведенні ОВП і демонструє негативне ставлення до спеціаліста поліграфа. Використовуючи прийоми психологічного впливу (наприклад, роз'яснюючи підозрюваному в скоєнні певної події, що ОВП проводиться в його ж інтересах з метою відвести від нього необґрунтовані підозри), поліграфолог повинен спробувати переконати об'єкта опитування у необхідності співпраці. В іншому випадку опитування треба припинити.

Зазначимо, що структура і зміст передтестової бесіди можуть змінюватися залежно від ситуації, у якій проводиться ОВП. Оптимальна тривалість передтестової бесіди півгодини – годину (бесіда не повинна затягуватися більше, ніж до півтори години).

Під час бесіди спеціаліст поліграфа не повинен висловлювати недовіру об'єкту опитування або перетворювати бесіду на допит. Треба неупереджено оцінювати інформацію, яку надає об'єкт опитування, не намагаючись, використовуючи її, викрити його у брехні на даному етапі ОВП (як правило, поліграфолог обговорює появу у об'єкта опитування реакцій, які не

узгоджуються з раніше повідомленою ним інформацією, надаючи йому право пояснити їх появу після закінчення тестування на поліграфі).

Під час проведення бесіди спеціаліст поліграфа повинен попутно відстежувати ознаки фізичного і психологічного стану об'єкта опитування, до яких відносяться:

- розпізнавання мікроміміки, пантоміміки, рухів – автоматизмів об'єкта опитування;

- виявлення зовнішніх ознак стресу (рівня емоційного напруження, тривожності, загальмованості, мимовільної рухової активності, незакінчених рухів – знаків);

- відстежування адекватності поведінки (осмисленості погляду, ністагма, розсудливості відповідей, швидкості реагування, м'язового тону, тремору);

- спостереження за рівнем артеріального тиску (насиченістю кольорового забарвлення і вологості шкіряних покривів, за пульсацією артерій, об'ємом судин на відкритих частинах тіла);

- аналіз психологічної протидії (демонстративності, агресивності поведінки, обіцянок помститися, сумнівів у кваліфікації спеціаліста поліграфа, наголошення на незаконності процедури ОВП або недостовірності методики, посилення на надважливі особисті обставини).

Під час бесіди спеціалісту поліграфа забороняється:

- відхилятися від основної теми і обговорювати інші питання, які не мають відношення до ОВП;

- встановлювати датчики на тілі об'єкта опитування аж до завершення бесіди.

2. Закріплення датчиків

Закріплення датчиків на тілі об'єкта опитування здійснюється після завершення інструктажу. У цілому, цей захід є дуже важливим елементом перевірки на поліграфі, оскільки хороші навички установки датчиків впливають на позитивне враження обстежуваного щодо професійної

кваліфікації поліграфолога та дозволяють отримувати поліграми високої якості (поліграф і датчики мають завжди мати належний вигляд).

Спеціаліст поліграфа повинен пам'ятати, що неграмотно встановленим датчики завдають об'єкту опитування біль або дискомфорт і це, як правило, призводить до зниження ступеня об'єктивності проведеної перевірки.

Перед закріпленням датчиків об'єкту опитування доцільно запропонувати відвідати туалетну кімнату (якщо у цьому є потреба), перекурити (якщо він є курцем) або попити води. Якщо руки у об'єкта опитування холодні, бажано запропонувати йому вимити їх у теплій воді з милом. Попросити зняти піджак, краватку і наручний годинник, відключити мобільний телефон (телефони).

Датчики на тілі об'єкта опитування закріплюються у такій послідовності:

- датчики респіраторної активності (ВДХ і НДХ). Датчик ВДХ фіксується на рівні 2–3-го міжребер'я (на рівні пахових западин), а датчик НДХ фіксується на рівні 6–8-го міжребер'я (на рівні сонячного сплетіння);

- датчик електрошкірної активності (ШГР). Пластини датчика ШГР фіксують на вказівному і безіменному пальці або на середньому пальці та і мізинці;

- датчик периферичної серцево-судинної активності (ФПГ). Датчики ФПГ фіксують на середньому або безіменному пальці (між пластинами датчика КГР);

- датчик центральної серцево-судинної активності (АТ). Він закріплюється на передпліччі лівої руки у осіб, робочою рукою яких є права, і правої руки – у осіб, для яких робоча рука ліва (на руці, вільній від датчиків ШГР та ФПГ). Для підвищення комфортності манжета може накладатися зверху на рукав сорочки;

- датчик акустичної активності (МКФ). Цей датчик фіксується на рівні датчика ВДХ (до одягу респондента або за кріплення датчика ВДХ);

- датчик рухової активності (TRM). Встановлюється, як правило, заздалегідь на сидінні крісла, на якому буде сидіти об'єкт опитування, якщо це передбачено конструкцією.

Закріплювати датчики на тілі об'єкта опитування спеціаліст поліграфа повинен швидко і впевнено. При цьому він має постійно підтримувати бесіду з ним, під час якої, стисло, не вдаючись у деталі, дати пояснення щодо їх призначення.

Закріпивши датчики, спеціаліст поліграфа має поцікавитися у об'єкта опитування, чи не створюють вони дискомфорт і, у разі необхідності, усунути його.

Після закріплення датчиків, підключення їх до сенсорного блоку, і відповіді на запитання об'єкта опитування спеціаліст поліграфа включає пристрій, проводить його остаточну перевірку і налаштування, проводить контрольний запис фізіологічних показників.

Після підключення сенсорного блоку до комп'ютера бажано не торкатися до об'єкта опитування, щоб уникнути розряду статичної електрики, що може призвести до псування обладнання.

Перед проведенням налаштування пристрою треба повідомити про це об'єкту опитування, щоб запобігти його здивуванню, викликаному несподіваною паузою мовчання.

Бажано, щоб час налаштування відображення реактограм на моніторі тривав не більше 2–3 хвилин.

З метою запобігання пошкоджень та поломки поліграфа, робота на ньому має здійснюватися у повній відповідності до технічної інструкції, що додається до пристрою.

3. Проведення тестування на поліграфі

Після проведення передтестової бесіди та закріплення датчиків спеціаліст поліграфа безпосередньо приступає до проведення тестування.

Тестування розпочинається зі стимульно-адаптаційного тесту (САТ), основна мета якого полягає в тому, щоб

- переконати об'єкт опитування у високій результативності та точності ОВП. Досягнення цієї мети забезпечує заспокоєння об'єкта опитування, який має намір щиро відповідати на поставлені запитання (підвищує його довіру до процесу перевірки) і навпаки підвищує хвилювання та загальне напруження у об'єкта, який має намір приховати важливу інформацію;

- встановити наявність достатнього для психофізіологічного дослідження рівня реагування на стимули;

- відпрацювати на практиці всі правила та елементи поведінки під час запису психофізіологічних показників, що були повідомлені об'єкту опитування під час співбесіди.

У рамках ОВП використовується формат стимульно-адаптаційних тестів з відомим рішенням, який виключає можливість помилки визначення релевантного стимулу та забезпечує високу наочність ефективності ОВП. У межах цього тестового формату можуть застосовуватись САТ на ім'я чи прізвище об'єкта опитування, на цифру або на гральну карту. При застосуванні САТ на ім'я необхідно дотримуватись гендерного аспекту. Для жінок рекомендовано застосовувати САТ на ім'я, в той час як для чоловіків на прізвище.

Проведення тестування передбачає пред'явлення об'єкту опитування стимулів, об'єднаних в тести в особливому, методично обумовленому порядку. Напрями ОВП обговорюються з об'єктом опитування під час проведення передтестової бесіди, а запитання тестів – перед кожним тестом.

Перед пред'явленням чергового тесту слід переконатися, чи правильно зрозумів об'єкт опитування зміст та сенс запитань.

Тест залежно від методики, що використовується, може містити до 12 запитань.

Здійснюючи тестування, спеціаліст поліграфа має дотримуватися таких вимог.

У ході пред'явлення тестів запитання повинні ставитися спеціалістом поліграфа рівним монотонним голосом з дотриманням єдиного ритму їх

задавання. Інтервал між запитаннями повинен бути однаковим і становити в середньому 15–30 сек. Пред'явлення кожного наступного запитання допускається тільки після того, як припинилася реакція об'єкта опитування на попереднє запитання, тобто, коли динаміка реєстрованих фізіологічних процесів повернулася до фонового рівня (вихід на базову лінію). Дана вимога є особливо важливою для каналів ШГР і кардіоканалу. У будь-якому випадку після відповіді об'єкта опитування повинно бути зафіксовано не менше 3-х повних циклів дихання.

Запитання рекомендується ставити кожного разу таким чином, щоб відповідь опитуваного припадала б на початок фази видиху. Дана вимога потребує значної уважності від поліграфолога, навика якої з'являються з певним досвідом.

Безпосередньо перед пред'явленням чергового тесту спеціалісту поліграфа заборонено надавати інструкцію об'єкту опитування на кшталт “ні про що не думати під час тесту”. Навпаки, необхідно зосередити об'єкт опитування на тестуванні і зобов'язати його уважно слухати запитання, незважаючи на те, що вони повторюються.

Кожний тест повинен бути пред'явлений не менше 3-х разів. Це сувора вимога, яка неухильно дотримується у всьому світі. Крім того, дане правило обумовлено законами математичної статистики. Винятком може стати стимтест, який можна проводити 1–2 рази при наявності стійких реакцій на значиме запитання і при досягненні решти його цілей.

Послідовність запитань у тесті, як правило, змінюється (або може не змінюватися) залежно від того, яка методика використовується. В інтервалах між пред'явленням одного і того ж тесту поліграфолог може поцікавитися у об'єкта опитування, які питання і чому викликали у нього занепокоєння, і, якщо необхідно, пропонувати переформулювати або уточнити їх.

У процесі задавання запитань і реєстрації фізіологічних реакцій об'єкта опитування при відповіді на них спеціалісту поліграфа слід робити спеціальні позначки на поліграмі, а саме:

- початок та закінчення постановки запитання;
- відповідь опитуваного “так” або “ні”;
- момент виникнення “артефакту”.

Проводячи тестування, спеціаліст поліграфа має пам'ятати про існування цілої низки факторів, що суттєво знижують його ефективність, а саме:

- дискомфорт будь-якої природи (неправильно накладені датчики, незручне крісло, надмірно затягнута процедура, некомфортна температура в приміщенні і т.д.). Зазначені ознаки дискомфорту при виявленні підлягають негайному усуненню;

- тривала психологічна напруга об'єкта опитування, а також тривала передтестова бесіда;

- наявність у об'єкта опитування природних механізмів психологічного захисту (витіснення, раціоналізація і ін.);

- негативне ставлення об'єкта опитування до спеціаліста поліграфа (якщо останньому не вдалося встановити нормальний психологічний контакт з об'єктом опитування, він повинен відмовитися від проведення процедури);

- неправильна постановка запитань з точки зору лінгвістики особливо перевірочних і контрольних, або незрозумілий сенс запитань;

- деякі особистісні особливості об'єкта опитування (високий рівень психопатії, невротизм, патологічна брехливість і т.п.);

- висока ситуативна емоційна напруженість об'єкта опитування (для її послаблення спеціаліст поліграфа може пред'явити окремий тест, що складається тільки з нейтральних запитань);

- індивідуально притаманна об'єкту опитування висока нестабільність фізіологічних показників;

- спроби об'єкта опитування нівелювати свої природні фізіологічні стани і потреби (кашель, чхання, свербіж, позиви в туалет і т.п.);

- активне застосування об'єктом опитування прийомів протидії ОВП.

У процесі пред'явлення тестів спеціалісту поліграфа потрібно постійно стежити за якістю реєстрації фізіологічних показників і за станом датчиків. Особливу увагу необхідно звертати на манжету: вона не повинна торкатися грудної клітини, тиск у ній завжди має залишатися постійним (у межах 40–60 мм рт. ст.). Якщо опитуваний скаржиться на дискомфорт, манжету слід накласти на іншу руку, відповідно змінивши на руках положення інших датчиків.

У той же час спеціаліст поліграфа не повинен сам ставити запитань щодо наявності дискомфорту, пов'язаного з манжетою, щоб штучно не спровокувати його появу.

При появі у об'єкта опитування ознак дратівливості, занепокоєння або гніву (наприклад, при появі різких і гучних відповідей) необхідно припинити тестування і ще раз пояснити йому мету і сенс процедури, нагадавши, що подібні відповіді призводять до спотворення реакцій “не на його користь”. Тестування також переривається, якщо об'єкт опитування з самого початку безперервно рухається, кашляє, постійно заковтує, робить раптові глибокі вдихи і видихи і т.п. Об'єкт опитування повинен бути ще раз попереджений про необхідність суворого дотримання інструкцій щодо проведення ОВП.

У разі, коли в процесі тестування у об'єкта опитування зростає або зберігається стійкий стан емоційної напруги, і він інтенсивно реагує практично на всі запитання, доцільно змінити порядок опитування і пред'явити тест виключно з нейтральних запитань. Якщо після цього стан гіперреактивності у об'єкта опитування зберігається, ОВП слід припинити, ретельно розібратися в причинах занепокоєння об'єкта опитування, спробувати його заспокоїти, використовуючи при цьому відповідні психологічні прийоми і по можливості провести тестування повторно.

При зниженні фізіологічної реактивності обстежуваного доцільно застосувати тест загальних контрольних запитань.

Як діагностичний прийом перевірки реактивності об'єкта опитування можна використовувати пред'явлення фізичних і психічних стимулів. В

якості фізичних стимулів можна використовувати клацання пальцями, або хлопок у долоні, можна запропонувати опитуваному зробити глибокий вдих тощо. Як психічні стимули використовуються прості запитання на кшталт – “Чи зручно Вам сидіти?”, “Чи не заважають датчики?”, “Скільки буде $16 : 3$?” і тому подібні.

Значне перевищення величини реакцій (особливо ШГР) на фізичні стимули по відношенню до реакцій на психічні може свідчити про прийом об’єктом опитування фармакологічних препаратів. При наявності підозр щодо протидії ОВП об’єктом опитування проводиться тест на протидію. Після цього йому може бути запропоновано здати відповідні аналізи у визначеній медичній установі для проведення подальшого хіміко-токсикологічного дослідження.

У разі виявлення ознак свідомої протидії з боку об’єкта опитування процедуру доцільно припинити, а її проведення перенести на інший, узгоджений із замовником день.

При проведенні тестування кожен спеціаліст поліграфа має право сам визначати методики і тести, що будуть використовуватися.

На етапі тестування спеціаліст поліграфа має право сам визначати порядок його проведення, а також способи впливу на об’єкта опитування. Разом з тим рекомендується наступний найбільш оптимальний порядок роботи на цьому етапі:

- 1). Проведення установчого (стимуляційно-адаптаційного) тесту.
- 2). Пред’явлення тестів з контрольними запитаннями (як варіант, за методикою “зон порівняння”);
- 3). Пред’явлення запитань на фактичну обізнаність за методикою виявлення прихованої інформації.
- 4). Застосування допоміжних методик проведення тестування на поліграфі.

4. Проведення післятестової бесіди

Післятестова бесіда з об'єктом опитування зазвичай проводиться після попередньої оцінки результатів тестування. Проте вона не є обов'язковим елементом процедури ОВП.

Післятестова бесіда, як правило, проводиться:

у разі виникнення сумнівів щодо щирості об'єкта опитування, що підкріплені наявністю стійких психофізіологічних реакцій на перевірочні запитання;

коли спеціаліст поліграфа не в змозі прийти до однозначного трактування висновків, проте впевнений, що зможе отримати від об'єкта опитування додаткові свідчення.

Якщо попередня оцінка результатів цілком очевидно свідчить на користь об'єкта опитування, післятестова бесіда не проводиться.

Основна мета післятестової бесіди – отримання від об'єкта опитування повного або часткового зізнання стосовно питань, щодо яких проводиться ОВП, на основі максимального використання тих умов психологічної ситуації, що складаються під час проведення перевірки на поліграфі.

Для успішного досягнення мети бесіди спеціаліст поліграфа повинен вміти використовувати певні психологічні фактори, що сприяють отриманню зізнання зі сторони об'єкта опитування, який умисно приховує або викривляє інформацію, яка цікавить ініціатора ОВП. У таких випадках доцільно провести повне або експрес-тестування об'єкта опитування і таким чином отримати відповідні рекомендації щодо тактики подальшого спілкування з даним типом особистості.

Спеціаліст поліграфа повинен усвідомлювати, що в умовах проведення ОВП об'єкт опитування робить зізнання, як правило, під впливом сильного емоційного імпульсу, пов'язаного з почуттям провини, сорому і докорами сумління. Зізнання легше отримати, коли недобросовісний об'єкт опитування зокрема:

знає і розуміє, що спеціалісту поліграфа відома правда;

переконується, що суперечливість і недостовірність його легенди стають очевидними;

говорить неправду людині або людям, до яких ставиться з повагою.

Зізнаються частіше всього ті об'єкти опитування, які під час тестування на поліграфі демонструють виражені психофізіологічні реакції.

Доцільно пам'ятати, що зізнання зазвичай стримується почуттям страху покарання як за сам факт приховування інформації, так і за дії, що приховуються. Тому спеціаліст поліграфа повинен намагатися зменшити це почуття у об'єкта опитування. Доцільно демонструвати співчуття, старатися порозумітися з об'єктом опитування, допомогти йому обґрунтувати або навіть виправдати скоєне, і тим самим зробити перший крок до зізнання. Спеціаліст поліграфа може спробувати переконати об'єкт опитування в тому, що дача завідомо неправдивих свідчень – непроста, виснажлива справа, що об'єкту опитування стане набагато спокійніше після зізнання і припинення спроб приховати правду. Одне із завдань поліграфолога при цьому полягає в тому, щоб довести об'єкту опитування, що його версія абсолютно недосконала й суперечлива і при співставленні з фактами не витримає перевірки.

Працюючи на отримання зізнання, важливо пам'ятати, що його сутність полягає не просто у прийнятті об'єктом опитування на себе відповідальності за певний вчинок, а у обов'язковому викладенні інформації по суті подій. Інформація, отримана при зізнанні, повинна бути перевірена і доведена, оскільки через різні обставини зізнання об'єктів опитування можуть бути неправдивими.

Післятестову бесіду спеціалісту поліграфа рекомендується проводити таким чином:

перед початком бесіди потрібно зняти з об'єкта опитування датчики і на деякий час залишити його на самоті (у цей час, перейшовши до сусіднього приміщення, можна завершити попереднє оцінювання поліграм);

після повернення спокійно сісти навпроти об'єкта опитування, і дивлячись йому у вічі, почати бесіду;

перш за все у об'єкта опитування необхідно з'ясувати його ставлення до проведеного тестування, поцікавитися, що найбільше турбувало об'єкта опитування під час процедури ОВП, які запитання і чому виявилися найбільш “неприємними”;

після цього з'ясувати, як об'єкт опитування може пояснити свої стійкі реакції під час тестування на ті чи інші запитання;

при цьому необхідно приймати до уваги лише суттєві пояснення, демонструючи зростаючу зацікавленість і невдоволеність слабкими аргументами об'єкта опитування, відкрито підкреслюючи протиріччя, якщо такі мають місце.

Під час бесіди також необхідно з'ясувати, чи має особа, що проходила опитування, будь-які претензії до спеціаліста поліграфа або (та) до умов проведення ОВП. Після отримання відповіді на дані запитання об'єкту опитування потрібно запропонувати заповнити відповідні пункти у заяві про надання добровільної згоди.

Упродовж всієї бесіди поліграфолог повинен уважно слухати все, що каже об'єкт опитування, не перебивати його і давати висказатися по кожному питанню повністю. Поліграфолог повинен старатися проводити бесіду у формі делікатного зондування тем ОВП, стосовно яких при відповідях на перевірочні запитання були виявлені виражені психофізіологічні реакції. Не слід упускати момент, коли стан об'єкта опитування (його готовність до зізнання) дозволить поставити пряме запитання по суті фактів, що вивчаються. При цьому спеціалісту поліграфа забороняється:

- прямо звинувачувати об'єкт опитування у брехні;
- робити передчасні висновки і розкривати перед об'єктом опитування свої підозри або вже відомі спеціалісту поліграфа факти;
- заявляти про невідомість об'єкта опитування або про відсутність у нього факторів ризику;

- проводити додаткове (повторне) ОВП відразу ж після завершення бесіди.

Після проведення усіх тестів, а у разі необхідності й післятестової бесіди з об'єктом опитування поліграфолог закінчує основний етап ОВП.

По завершенню проведення цього етапу ОВП спеціаліст поліграфа ніколи не повинен забувати ввічливо попрощатися з об'єктом опитування і провести його до дверей свого кабінету.

III. Заключний етап.

Розпочинається на наступну добу після дати проведення основного етапу опитування і включає такі елементи:

1. Обробка і аналіз результатів опитування з використанням поліграфа

Під час цього заходу спеціаліст поліграфа здійснює аналіз поліграм, відео- та (або) аудіоматеріалів, отриманих під час проведення ОВП, співставляє психофізіологічні реакції об'єкта опитування, які виникли у відповідь на пред'явлені йому перевірочні, контрольні та інші запитання, сформульовані відповідно до завдання на проведення ОВП, оцінює відносну значимість цих запитань для об'єкта опитування та формує висновок за результатами перевірки.

Для оцінки обробки та аналізу результатів ОВП застосовуються загальновстановлені системи якісної, кількісної та метричної оцінки поліграм, а також автоматизовані (комп'ютерні) алгоритми підрахунку.

Відповідно до міжнародних стандартів виокремлюють чотири потенційно можливі критерії рішення за результатами перевірки на поліграфі при проведенні розслідувань, а саме:

1). DI (DECEPTION IDENTIFIED) – брехня виявлена. У тезаурусі вітчизняних спеціалістів поліграфа даний термін має свій синонім – “прийняття звинувачувальної версії”.

2). NDI (NO DECEPTION IDENTIFIED) – брехня не виявлена. Вітчизняні фахівці поряд з цим терміном вживають такий синонім, як “прийняття виправдувальної версії”.

3). INC (INCONCLUSIVE) – невизначеність, тобто неможливість на підставі отриманих поліграм однозначно прийняти звинувачувальну або виправдувальну версію (з об’єктивних причин такий результат інколи зустрічається в роботі);

4). NR (NO RESULT) – неможливість прийняти рішення, яка обумовлена незалежними від спеціаліста поліграфа причинами (наприклад, відмовою обстежуваного від подальшого проходження перевірки).

При проведенні кадрових перевірок на поліграфі таких критеріїв лише три, і вони мають дещо інше трактування:

1). SR (SIGNIFICANT RESPONSE) – значима реакція виявлена. Це означає, що опитуваний продемонстрував сталу, своєчасну й чітку реакцію хоча б на одне з релевантних запитань.

2). NSR (NO SIGNIFICANT RESPONSE) – значима реакція не виявлена. Це означає, що опитуваний не продемонстрував сталої та своєчасної реакції на жодне з релевантних запитань.

3). NO (NO OPINION) – невизначений результат (немає судження). Поліграфолог не зміг прийти до жодного з зазначених рішень, спираючись на зареєстровані фізіологічні реакції опитуваного.

Отримавши відповідні результати, спеціаліст поліграфа повинен:

- ще раз ретроспективно оцінити стійкість реакцій на відповідні запитання у різних пред’явленнях одного і того ж тесту (групи тестів, складених за однією темою);

- проаналізувати поведінку об’єкта опитування на предмет виключення можливості його протидії процедурі ОВП;

- порівняти сформульовані ним висновки з іншою наявною в його розпорядженні інформацією, що стосується особистості обстежуваного та ситуації, що послужила приводом для проведення ОВП. Впевнитись у тому,

що кожна отримана фізіологічна реакція на значиме запитання пов'язана тільки з умисним приховуванням об'єктом опитування відомостей, або з викривленням ним інформації, а не з іншими сторонніми причинами.

До іншої інформації для спеціаліста поліграфа відносяться результати:

- комп'ютерного акустичного спектрального аналізу відповідей обстежуваного, включаючи латентний час;
- лінгвістичного аналізу мови обстежуваного під час ОВП;
- оцінки невербальної поведінки обстежуваного під час ОВП;
- графологічного аналізу рукописних документів, що були пред'явлені спеціалісту поліграфа, а також його почерку в цілому.

Доцільно також зауважити, що у своїх висновках спеціаліст поліграфа не застрахований і від певних помилок в прийнятті рішення за результатами проведеної ним перевірки (близько 5% випадків). У практиці ОВП, як правило, виділяють два наступні типи помилок, а саме:

- а) помилки I-го типу, які трактуються як “помилкова тривога”, “звинувачення невинного” або “помилкове прийняття обвинувальної версії”;
- б) помилки II-го типу, які визначаються як “пропуск цілі”, “виправдання винного” або “помилкове прийняття виправдувальної версії”.

Крім того, спеціалісту поліграфа необхідно усвідомлювати, що хибно-негативний висновок за результатами ОВП може бути наслідком кваліфікованої протидії з боку опитуваного, а хибно-позитивні помилки, як показує практика застосування поліграфа, позитивно корелює з низкою соціально-психологічних характеристик опитуваного, наприклад, таких, як хороша освіта, високий рівень інтелекту, походження із середніх соціальних верст, стурбованість за свою репутацію, болюча реакція на висунуті звинувачування тощо.

2. Складання довідки про результати опитування з використанням поліграфа

Після закінчення роботи спеціаліст поліграфа готує довідку про результати ОВП за формою, визначеною Інструкцією про порядок організації

та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України.

У довідці в обов'язковому порядку зазначається, що висновки опитування носять ймовірний та орієнтувальний характер, не можуть бути використані як доказ, а потребують додаткової перевірки та пошуку доказів в установленому законодавством порядку.

До довідки не вносяться будь-які персональні дані особи, крім анкетних даних (прізвище, ім'я та по батькові) та відомостей, що стосуються обставин, які перевірялися.

Якщо при проведенні ОВП встановлено обставини, важливі для справи, але запитання про які не ставилися в завданні, спеціаліст поліграфа зазначає про це в довідці.

Підготовлена довідка встановленим порядком реєструється та надсилається безпосередньо ініціатору (замовнику) опитування.

При ОВП, спрямованих **на вирішення кадрових питань**, проведення процедури опитування має таку ж саму структуру, як і при проведенні службових розслідувань, але зміст її першого етапу має певні відмінності.

I. Підготовчий етап, як і у попередньому випадку (у разі службових розслідувань), розпочинається з моменту отримання від ініціатора завдання на проведення опитування, що складається за формою, визначеною в Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. Однак при проведенні кадрових перевірок на поліграфі підготовчий етап складається з трьох основних елементів.

1. Загальне ознайомлення з необхідними документами на особу, з якою проводиться опитування

З отриманням завдання на проведення ОВП спеціаліст поліграфа, усвідомивши визначені ініціатором мету та завдання, попередньо вивчає наявні документи на особу, з якою буде проводитися опитування.

До цих документів відносяться:

послужний список (або довідка про проходження служби);
автобіографія;
службова характеристика об'єкта опитування;
посадові функціональні обов'язки особи, яка перевіряється.

Із зазначених матеріалів спеціаліст поліграфа вибирає для себе всі необхідні дані, які він має намір потім використовувати в ході проведення ОВП. При цьому інформація ділиться на дві категорії:

а) нейтральна інформація, яка використовується для складання нейтральних питань (для формування фонового рівня поліграм).

б) контрольна інформація, тобто та інформація, яка використовується для складання контрольних запитань і забезпечує методичну коректність проведення заходу при використанні тестів методики контрольних запитань.

На основі отриманого завдання спеціаліст поліграфа спільно з ініціатором складає остаточний перелік значимих запитань, які будуть ставитися під час перевірки особі, що опитується. Даний перелік має бути підписаний спеціалістом поліграфа й ініціатором.

Далі визначається дата, час, місце та умови проведення опитування, про що повідомляється ініціатору. За необхідності може складатися графік проведення опитування персоналу з використанням поліграфа (у випадках коли скринінг проходить підрозділ або декілька осіб).

2. Організаційне забезпечення заходу

Під час цього заходу уточнюється час прибуття особи (осіб) на опитування, порядок координації та зв'язку з ініціатором, вимоги до особи (осіб), що опитується (достатній час відпочинку, приймання напередодні заборонених медичних препаратів, алкоголю, форма одягу тощо). Всі ці питання узгоджуються з ініціатором.

При цьому спеціаліст поліграфа повинен жорстко вимагати від ініціатора виконання всіх необхідних, на його погляд, вимог для кваліфікованого виконання заходу.

Якщо перевірка проводиться поза місцем постійної дислокації, то опрацьовуються всі питання, пов'язані з приміщенням, яке ініціатор надає для проведення перевірки (температурний режим, наявність шумоізоляції, наявність розеток, необхідне освітлення, наявність столу, стільців і т. д.).

3. Підготовка батарей тестів. Зміст цього заходу при проведенні кадрових поліграфних перевірок фактично ідентичний змісту аналогічного заходу при підготовці та проведенні ОВП під час службових розслідувань.

Стосовно **основного та заключного етапів** доцільно зазначити, що зміст заходів, що проводяться під час цих етапів при проведенні кадрових поліграфних перевірок такий самий, як і при проведенні службових розслідувань.

Таким чином процедура ОВП є комплексною і складається з трьох основних етапів, а саме: підготовчого, основного та заключного. Кожний з цих етапів має свої специфічні особливості як в плані його організації, так і у проведенні. У практиці поліграфних перевірок, залежно від напрямів і завдань проведення ОВП, а також досвіду спеціаліста поліграфа ці етапи можуть поділятися на більше стадій або елементів.

2.3. Методичні основи психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України

Як свідчить вітчизняна та світова практика використання поліграфа, проведення ПФДВП ґрунтується на принципі, що людина, яка приховує емоційно важливу (значиму) для неї інформацію, або відповідає на конкретні запитання не правдиво, відчуває певний емоційний дискомфорт. А тому особливим чином підібрана послідовність запитань (подразників, стимулів) дозволяє виділити фізіологічні складові негативних емоцій. Поліграф у даному випадку відіграє роль допоміжного технічного засобу, що фіксує зміни психофізіологічних реакцій організму людини.

Виходячи з цього, цілком очевидним є те, що цінність результатів, отриманих під час ПФДВП, їх відповідність фактичним обставинам розслідуваної справи або інформації, що перевіряється, знаходиться у прямій залежності від правильно сформульованих тестових запитань і тактично грамотного вибору та використання різних методик тестування на поліграфі, тобто від правильного вибору та вмілого використання методичного інструментарію такого роду досліджень.

Зазначимо, що за період з моменту появи перших поліграфічних тестів (майже 100 років тому) до сьогодні багато поліграфологів прикладали значні зусилля для удосконалення методичного інструментарію ПФДВП, намагаючись створити свої, не схожі на інші, тести й методики їх побудови та застосування. У результаті цієї роботи, було запропоновано значну кількість різноманітних методик для проведення тестування під час ПФДВП.

У межах методології психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа під **методикою** розуміється сукупність дій по пред'явленню стимулів (найчастіше у вигляді запитань), об'єднаних за певним логічним принципом [88].

На сьогоднішній день, як показує вітчизняний та зарубіжний досвід застосування поліграфа, можна виділити три базові логічні принципи об'єднання стимулів (подразників) і, як наслідок, три основні методики:

1. **Методика виявлення прихованої інформації** (*concealed information technique – CIT*). В історичному аспекті перша за появою методика ПФДВП. Перший прецедент використання даної методики відноситься до 1895 року, коли Чезаре Ломброзо за допомогою гомогенного ряду фотографій вдалося довести непричетність підозрюваного до вбивства шестирічної дівчинки [88].

Методика базується на використанні конкретних ознак певної події, що можуть бути відомі лише особі, безпосередньо залученій до цієї події. Базовий логічний принцип побудови методики виявлення прихованої інформації полягає в тому, що особи, безпосередньо пов'язані з конкретною подією (імовірні злочинці), будуть демонструвати більш виражені

фізіологічні реакції на істинні (об'єктивні) ознаки цієї події. Вираженість цих фізіологічних реакцій буде помітно відрізнятися від реакцій на помилкові (вигадані) ознаки конкретної події. У той же час, безпосередньо непричетні до події особи, що не обізнані про її конкретні ознаки, на всі стимули будуть демонструвати відносно однакове фізіологічне реагування. Для цих осіб (імовірно непричетних) всі запитання є суб'єктивно рівноцінними.

2. Методика перевірових та нейтральних запитань (*Relevantant-irrelevant question technique – RIQT*). Вперше була описана У. Марстоном на початку XX століття, а у 20–30 роки цього ж століття вдосконалена Л. Кілер, ставши в історичному аспекті другою методикою ПФДВП.

Методика традиційно спрямована на загальні ознаки події, що перевіряється, і заснована на використанні послідовного пред'явлення перевірових та нейтральних запитань. Базовий логічний принцип побудови методики полягає в тому, що у досліджуваних осіб, які надають неправдиві відомості та дезінформують, у відповідь на перевірові запитання будуть виникати більш виражені фізіологічні реакції, ніж реакції, що виникають при відповіді на нейтральні запитання. Водночас у осіб, які надають правдиві відомості та нічого не приховують, реакції на перевірові та нейтральні запитання будуть відносно однаковими.

3. Методика запитань порівняння (інша назва – **методика контрольних запитань**) (*Comparison Question Technique - CQT*). У історичному аспекті найбільш молода та найбільш поширена серед практиків методика ПФДВП. Вперше була представлена у 1947 році, коли колишній співробітник наукової лабораторії криміналістики поліції Чикаго Джон Рейд опублікував наукову статтю про використання нового типу запитання.

Як правило, у методиці запитань порівняння використовують загальні ознаки встановлюваної події. Методика базується на спільному застосуванні перевірочних запитань, нейтральних запитань та запитань порівняння.

Базовий логічний принцип методики полягає в тому, що не причетні до конкретної події особи під час перевірки будуть більш стурбовані

запитанням порівняння, ніж перевірковими і, як наслідок, продемонструють на них більш виражені фізіологічні реакції. У той же час особи, причетні до конкретної події, будуть демонструвати більш виражені фізіологічні реакції на перевіркові запитання. Різниця між реакціями на перевіркові запитання та запитання порівняння є підставою для винесення судження про причетність або непричетність обстежуваної особи до встановлюваної події.

У межах трьох вищевказаних основних методик ПФДВП можна виділити низку методів та тестів (у межах методики перевіркових та нейтральних запитань можна виділити лише тести). Конкретні методи та тести представляють собою безпосередню реалізацію базового логічного принципу тієї чи іншої методики.

Зокрема, під **методом** розуміється логічна послідовність використання певної кількості тестів, побудованих за спільними принципами упорядкування стимулів та спільними критеріями оцінювання фізіологічних параметрів. В якості найбільш відомих методів методики запитань порівняння можна назвати “Метод контрольних запитань Рейда” (*John E. Reid Technique*) та “Метод порівняння зон” (*ZCT – Zone Comparison Technique*). У межах методики виявлення прихованої інформації – Метод “Піку напруження” (*Peak Of Tension*). Додатковою особливістю всіх тестів одного методу методики запитань порівняння є чітке визначення типу запитання порівняння, що застосовується протягом всього дослідження.

Під **тестом** розуміють чітко визначену послідовність пред’явлення стимулів, правила їх обговорення і ротації, а також систему обробки отриманих фізіологічних даних. Тести однієї методики спираються на єдиний логічний принцип, але відрізняються один від одного:

- а) кількістю запитань;
- б) порядком їх компонування;
- в) видами використовуваних запитань порівняння;
- г) системою обробки отриманих даних.

Так, наприклад, загальний принцип методики запитань порівняння може реалізовуватися у вигляді Модифікованого тесту основних запитань (*Modified General Question Technique*), Модифікованого тесту основних запитань ВПС США (*Air Force General Question Technique*), Федерального тесту порівняння зон (*Federal Zone Comparison Technique*) і т.п. Методика перевірок і нейтральних запитань може бути реалізована у вигляді Скринінгового тесту перевірок і нейтральних запитань (*Relevant-Irrelevant Screening test*) або Тесту перевірко-перевірок запитань (*Relevant/Relevant Technique*). Основний логічний принцип методики виявлення прихованої інформації матеріалізується у Тесті піку напруження з відомим рішенням (*Known Solution Peak Of Tension*) або Тесті фальшивого піку напруження (*False Key Peak Of Tension*).

Усі сучасні тести можуть бути розділені на відмінні типи їх практичного застосування. Ці типи компонуються згідно зі сферою завдань, які за допомогою тестів вирішуються. Зокрема відповідно до сучасних стандартів ASTM виділяються:

- **однотемні тести** (*single-issue polygraph test*) – тестові формати, у яких всі перевірочні запитання стосуються однієї і тієї ж проблемної тематики. Одна проблемна тематика – це, наприклад, причетність або непричетність особи до конкретного скоєного правопорушення. Тобто, у однотемних тестах всі перевірочні запитання стосуються тільки одного виду діяльності. По суті, це тести одного запитання (хоча це єдине запитання пред'являється у тесті кілька разів у різному формулюванні). При проведенні таких тестів досліджувана особа гіпотетично повинна відповідати на всі перевірочні запитання або правдиво, або неправдиво. Прикладом однотемного тесту може бути Тест “Фаза-ви” (You Phase).

- **багатоаспектні тести** (*multiple-facet polygraph test*) – тестові формати, у яких перевірочні запитання хоча і стосуються однієї і тієї ж проблемної тематики (події), однак можуть охоплювати різні її аспекти. Наприклад, сталося проникнення в будинок, у якому згодом було скоєно

злочин. Тут ми маємо два аспекти однієї проблемної тематики – незаконне проникнення і власне вчинення подальшого злочину. Йдеться про дві окремі дії і, як наслідок, два аспекти.

Різні аспекти одного злочину також можуть представляти собою різний ступінь участі в одному і тому ж злочині. Перевірочні запитання, що містяться в одному тесті, які стосуються різних аспектів злочину, мають різну силу емоційного впливу на обстежуваного і відрізняються за змістом. З огляду на це виділяють:

- *Основне, або сильне* (з точки зору емоційного впливу) перевірочне запитання – це запитання, яке завжди стосується прямої, особистої участі у події, що досліджується. Наприклад: “Гроші з сейфа вкрали ви?”.

- *Другорядне, чи слабке* (з точки зору емоційного впливу) перевірочне запитання – це запитання, яке стосується:

опосередкованої участі (допомога у здійсненні, планування, тощо (“Ви вступали з ким-небудь у змову для здійснення крадіжки грошей?”);

доказів (“Ви знаєте, де знаходяться вкрадені гроші?” або “Це Ваші відбитки були виявлені на сейфі?”);

знань злочинця (“Вам відомо точно, хто вкрав ці гроші?”).

Через те, що всі перевірочні запитання стосуються однієї і тієї ж події, в реальних умовах може виникнути ситуація, коли досліджувана особа є абсолютно правдивою або неправдивою у відповідях на всі запитання. Однак, оскільки не всі аспекти проблемної тематики можуть бути однаково відомими всім учасникам події, допускається наявність правдивих відповідей на одні перевірочні запитання і неправдивих відповідей на інші. Прикладом багатоаспектного тесту є Модифікований тест основних запитань.

- *багатотемні тести* (*multiple-issue polygraph test*) – тестові формати, у яких перевірочні запитання охоплюють дві або більше проблемні теми, що є частково або повністю незалежними одне від одного. Наприклад, багато тем у межах одного дослідження перевіряється під час проведення скринінгу, коли потрібно виявити кілька факторів ризику.

Як вже зазначалося, розподіл всіх тестових форматів на три основні типи, в першу чергу обумовлений спрямованістю їх практичного застосування. Як правило, однотемні та багатоаспектні тести застосовуються у випадках розслідування конкретних інцидентів, у той же час багатотемні тести використовуються у більшості ситуацій застосування поліграфа у кадровій роботі з персоналом (оцінка як вже працюючого персоналу, так і проведення оцінки осіб при прийомі на роботу). Вважаємо за доречне більш детально розглянути вищезазначені практичні спрямування та тестові формати, які у них використовуються.

2.3.1. Методичний інструментарій дослідження з використанням поліграфа при кадровій роботі з персоналом

У межах цього навчально-методичного видання ми обмежимося детальним описом лише тих тестів, які пройшли апробацію та активно використовуються поліграфологами НМЦ КП МО України під час проведення ОВП персоналу МО та ЗС України в інтересах прийняття кадрових рішень. До них належать такі тести.

СКРИНІНГОВИЙ ТЕСТ ПЕРЕВІРКОВИХ - НЕЙТРАЛЬНИХ ЗАПИТАНЬ (Relevant-Irrelevant Screening Test)

Історія та теоретичні основи

“Скринінговий тест перевіркових - нейтральних запитань” був розроблений у 20-30-ті роки XX ст. американським дослідником Л.Кілером. За своїм змістом це багатотемний тестовий формат, який використовується у межах перевірки персоналу та призначений для одночасного дослідження значної кількості ризико-небезпечних сфер. Доцільно зазначити, що, незважаючи на відносну давність своєї появи “скринінговий тест

перевіркових-нейтральних запитань” на сьогодні активно використовується силовими відомствами багатьох країн (США, Канади і т.п.) [120; 127].

Розглядаючи цей тестовий формат, відразу слід звернути увагу, що при невмілому використанні він страждає значним звинувачувальним ухилом. За певних умов у непричетних осіб з підвищеною тривожністю може формуватися так званий “емоційний комплекс” (emotional complex), який при відсутності адекватних мір переключення уваги здатний призвести до підвищення ймовірності хибного реагування на перевірочні запитання – тобто, до “помилкової тривоги”.

Однак незважаючи на вищевказану пересторогу, значна перевага цього тестового формату полягає в тому, що за його допомогою у найкоротший час можна дослідити велику кількість ризико-небезпечних сфер. Окрім цього, даний тестовий формат є найменш чутливим до заходів свідомої протидії, що робить його досить актуальним для використання у силових відомствах.

На даний час існує низка наукових робіт, у яких було продемонстровано, що “скринінговий тест перевіркових-нейтральних запитань” може цілком ефективно використовуватись у межах кадрових перевірок [127]. Зазвичай закордонні спеціалісти використовують його на першому етапі скринінгового дослідження за моделлю послідовних бар’єрів (successive-hurdles approach). При такому підході зазначений скринінговий тест виступає як первинний орієнтир для визначення найбільш ймовірних ризико-небезпечних сфер дослідження. Він дозволяє швидко досягти обґрунтування дихотомічного рішення про те, чи пройшла досліджувана особа перший етап скринінгу або існує потреба у поглибленому тестуванні. Відсутність значимої психофізіологічної реактивності на перевірочні запитання може бути достатнім підґрунтям для звільнення досліджуваного від подальших тестових сесій та оформлення сприятливого звіту. У свою чергу значиме та послідовне психофізіологічне реагування на певні перевірочні запитання тесту спонукає поліграфолога більш детально перевірити дану тематику.

Проте слід розуміти, що остаточний діагностичний висновок про виявлення обману включно на основі психофізіологічних реакцій на одне перевірочне запитання скринінгового тесту не є виправданим. Практичний досвід співробітників НМЦ КП МО України засвідчив, що подібні реакції нерідко є результатом стурбованості досліджуваного з приводу периферичних проблем, не пов'язаних з обманом або приховуванням дискредитуючої інформації. Більш цілеспрямований однотемний або багатоаспектний тест після проведення “скринінгового тесту перевірових-нейтральних запитань” може з більшою імовірністю підтвердити позитивні результати, отримані на первинному етапі дослідження.

Практичні рекомендації щодо підготовки та проведення тесту

“Скринінговий тест перевірових - нейтральних запитань” не має чітко фіксованої структури [120]. Загальне співвідношення у ньому нейтральних та перевірових запитань формується залежно від конкретного завдання на дослідження і обсягу наявної у поліграфолога інформації.

Щоправда, у закордонній літературі існують певні рекомендації щодо граничної кількості запитань, які можуть одночасно виноситись на перевірку. Так звертається увага, що загальна кількість перевірочних запитань, які використовуються в одному тесті, повинна знаходитися у межах від трьох до п'яти, але ніколи не більше. При цьому ніколи не повинно ставитися більше трьох перевірочних запитань поспіль [120; 127].

У “скринінговому тесті перевірових - нейтральних запитань” традиційно використовуються два типи запитань – перевірові (*relevant*) і нейтральні (*irrelevant*). Проте відповідно до певних методичних підходів допускається використання і додаткових (факультативних) типів запитань: запитання загальної правдивості (*overall truth question*) та стимулюючі запитання (*stimulus question*).

Перевіркові запитання (*relevant question*) – це запитання, які безпосередньо стосуються тематики, що перевіряється, або певних проблемних аспектів, через які досліджувана особа проходить тестування.

Оскільки “скринінговий тест перевірових - нейтральних запитань” належить до типу багатотемних тестів, всі перевірочні запитання, які в ньому використовуються, вважаються основними.

Приклад перевірочних запитань

Ви хоча б раз вживали які-небудь наркотики?

Ви коли-небудь притягались до кримінальної відповідальності?

Ви коли-небудь передавали секретну інформацію несанкціонованим особам?

Деякі федеральні агентства США, що використовують цей тестовий формат, для максимальної ефективності та широти сфери охоплення застосовують у ньому комбіновані перевірочні запитання (compound relevant questions) [127].

Зміст перевірочних запитань залежно від зізнань досліджуваного може змінюватись. Так, наприклад, якщо досліджувана особа визнає, що раніше систематично вживала легкі наркотичні речовини, але останній рік не вживає зовсім, запитання можна перефразувати таким чином: “За останній рік Ви хоча б раз вживали які-небудь наркотики?”.

Нейтральні запитання (irrelevant question) – це запитання, які призначені для того, щоб адаптувати досліджувану особу до перевірки та знизити інтенсивність її орієнтувальної реакції до того, як будуть пред’явлені перевірочні запитання. Нейтральні запитання повинні бути максимально неемоційними і не пов’язаними з проблемами, які перевіряються. Щоправда, вони також повинні здаватися для досліджуваного цілком доречними в ситуації перевірки. Декілька нейтральних запитань можуть бути обговорені та використані по мірі необхідності. При остаточній оцінці тесту нейтральні запитання не порівнюються з перевірочними запитаннями.

Приклад нейтральних запитань

Сьогодні п’ятниця?

Ви зараз у Києві?

Ви живете в Одесі?

Запитання загальної правдивості (overall truth question) – це факультативні запитання, що за своїм змістом та функціями подібні до жертвенно-перевірочного запитання у тестових форматах методики запитань порівняння. Ці запитання покликані викликати фізіологічні реакції, що можуть засвідчувати загальну здатність досліджуваного реагувати. Їх можна задати на початку або/та в кінці запису тесту.

Приклад запитань загальної правдивості

Ви маєте намір чесно відповісти на всі запитання щодо цього тесту?

Чи відповіли ви правдиво на всі питання цього тесту?

Стимулююче запитання (stimulus question) – це факультативне запитання, що може бути використане для визначення загальної спроможності обстежуваного реагувати. Воно використовується лише в тому випадку, якщо досліджуваний демонструє стійкий низький рівень фізіологічного реагування. Зазвичай стимулюючі запитання не входять до початкової черговості запитань і впроваджуються у тест вже під час його запису (за необхідності).

Як правило, стимулююче запитання, представлено у форматі математичного завдання. Саме цей формат стимулюючого запитання був свого часу рекомендований Інститутом поліграфа МО США. Досліджуваний особі повідомляється, що під час перевірки може бути задано математичне питання, однак його точне формулювання не розглядається.

Приклад стимулюючого (математичного) запитання

$10 + 9 = 19?$

$7 + 5 = 12?$

Усі запитання тестового формату, окрім математичних, озвучуються та обговорюються з досліджуваною особою до моменту безпосередньої перевірки. Згідно з рекомендаціями федеральних поліграфологів США порядок обговорення запитань повинен бути таким:

1. *Перевірочні запитання (Relevant – R);*
2. *Нейтральні запитання (Irrelevant – I);*
3. *Запитання загальної правдивості (Overall truth – OT) – якщо використовується;*
4. *Математичні запитання (Math question – M) – озвучується можливість використання.*

Початкова послідовність розташування запитань тесту визначається на розсуд спеціаліста поліграфа. Єдине обмеження стосується двох нейтральних запитань, які завжди повинні передувати пред'явленню першого перевірконого запитання. Зазвичай у цьому тестовому форматі перевірконі запитання розміщуються у послідовності “нейтральне-перевірочне запитання”, чи використовується комбінація в наступній послідовності: одне нейтральне і два перевірконих запитання. Проте існують й інші варіанти. Згідно з Федеральними методичними рекомендаціями США одне і теж релевантне запитання може озвучуватись два рази під час одного пред'явлення тесту [120].

У найзагальнішому вигляді початкова послідовність всіх перевірконих запитань може виглядати наступним чином:

1	I	Сьогодні п'ятниця?
2	I	Ви зараз у Алабамі?
3	R	Чи були ви коли-небудь залучені до серйозного злочину?
4	R	Ви свідомо фальсифікували будь-яку частину своїх форм безпеки?
5	R	Чи були ви залученими до незаконних обороту наркотиків за останні п'ять років?
6	I	Ви живете в штаті Меріленд?
7	R	Ви свідомо фальсифікували будь-яку частину своїх форм безпеки?
8	R	Чи були ви коли-небудь залучені до серйозного злочину?
9	R	Чи були ви залученими до незаконного обороту наркотиків за останні п'ять років?
10	OT	Чи правдиво ви відповіли на всі запитання, що стосуються цього тесту?

Ще один варіант початкової послідовності перевірочних запитань може мати такий вигляд:

1	I	Сьогодні п'ятниця?
2	I	Ви зараз у Алабамі?
3	R	Чи були ви коли-небудь залучені до серйозного злочину?
4	R	Ви свідомо фальсифікували будь-яку частину своїх форм безпеки?
6	I	Ви живете в штаті Меріленд?
7	R	Ви свідомо фальсифікували будь-яку частину своїх форм безпеки?
8	I	Чи були ви коли-небудь залучені до серйозного злочину?
9	R	Чи були ви залученими до незаконного обороту наркотиків за останні п'ять років?
10	R	
11	I	

Порядок ротації запитань у кожному пред'явленні тестового формату здійснюється на розсуд спеціаліста поліграфа та в основному базується на силі фізіологічних реакцій досліджуваного на кожне перевірочне запитання.

Між запитаннями повинен витримуватись інтервал 20–25 секунд. За необхідністю під час запису тесту можуть бути використані додаткові нейтральні запитання. Для формування висновків повинно відбутися як мінімум два, але не більше чотирьох пред'явлень тесту.

Закордонні спеціалісти звертають увагу на необхідність уникнення шаблонності. Обстеження повинно проводитися у непередбачуваній манері. Кожне пред'явлення тесту повинно починатися з іншого нейтрального запитання. Співвідношення перевірочних запитань до нейтральних в кожному пред'явленні тесту має бути різним. Ніколи не дозволяється задавати більше трьох перевірочних запитань підряд [120].

Важливим методичним аспектом коректного застосування “скринінгового тесту перевірочних - нейтральних запитань” є включення у процес перевірки “уточнюючих тестів” (breakdown test) та “клірингових тестів” (clearing test).

Уточнюючий тест (breakdown test) – це методична назва тесту, який проводиться для перевірки зізнань та пояснень досліджуваних осіб з приводу реакцій на конкретні перевірочні запитання “скринінгового тесту перевіркових - нейтральних запитань”. Тематика, стосовно якої було надано зізнання, виокремлюється із загальної серії запитань скринінгового тесту та перевіряється за допомогою нових конкретних перевірочних запитань. Для того, щоб сформулювати перевірочні запитання уточнюючого тесту, тематика розподіляється на логічні компоненти і під ці компоненти конструюються конкретні перевірочні запитання. Уточнюючий тест бажано проводити з використанням багатоаспектних тестових форматів методики запитань порівняння.

Кліринговий тест (clearing test) – це методична назва тесту, що складається з перевірочних запитань оригінальної серії, які залишилися і не були охоплені уточнюючими тестами. Цей тест не містить запитань, пов’язаних із проблемами, що розглядалися при уточнюючому тестуванні. Кліринговий тест слід проводити у форматі R/I перед уточнюючим тестуванням. Для прийняття рішення NSR, релевантні запитання клірингового тесту повинні бути пред’явленні як мінімум два рази без артефактів. Разом з тим доцільно зазначити, що згідно з методичними рекомендаціями деяких федеральних агентств США кліринговий тест рекомендується проводити після уточнюючого тестування [120].

Аналіз психофізіологічних даних та прийняття рішення

Аналіз психофізіологічних параметрів при використанні “скринінгового тесту перевіркових - нейтральних запитань” дещо відрізняється від аналізу, який використовується при застосуванні інших тестових форматів. Не дивлячись на майже 100-річну історію практичного використання, для цього тесту так і не було розроблено прийнятної системи квантифікованої (кількісної) оцінки психофізіологічних реакцій.

Д. Крепол, провівши ретельний аналіз наукової літератури, зумів встановити лише одну експериментальну систему кількісної оцінки, яка була

розроблена Н. Анслі (N.S. Ansley) та Р. Вейром (R. Weir) у 1976 році. Однак ця система так і залишилася в стані експериментальної розробки та не була залучена до практичного використання: вона була занадто громіздкою та малоефективною. Як зазначає Д. Крепол, на сьогоднішній день у науковій літературі не повідомлялося жодної інформації про валідацію системи кількісного підрахунку (оцінки) “скринінгового тесту перевірових - нейтральних запитань” [127].

З огляду на вищезазначене, у закордонній науково-методичній літературі для оцінки “скринінгового тесту перевірових - нейтральних запитань” рекомендується застосовувати два таких методи:

- Якісний загальний аналіз тестових даних (global test data analysis);
- Аналіз на основі порядкового рангування реакцій (rank order analysis).

Зазначимо, що практичний досвід колективу спеціалістів поліграфа НМЦ КП МО України засвідчив, що ці методи оцінки можуть ефективно використовуватися як окремо, так і у поєднанні. Об’єднання методів дещо підвищує якість оцінювання.

Якісний загальний аналіз тестових даних (global test data analysis) не використовує жодної числової системи оцінки психофізіологічних параметрів. Традиційно так склалося, що спеціалісти поліграфа починають аналіз саме з нього. У межах даного методу оцінка психофізіологічних реакцій здійснюється “холістично” (цілісно). Оскільки не існує можливості порівняння реакції на перевіркові запитання з реакціями на запитання порівняння, поліграма аналізується у всій своїй повноті.

Для досягнення висновку по кожному окремому релевантному запитанню, стосовно нього повинно існувати як мінімум дві вільних від артефактів фіксації фізіологічного реагування. Для винесення висновку про наявність значимої психофізіологічної реакції на перевіркове запитання:

1. Реакція на перевіркове запитання повинна бути характерною та своєчасною;

2. Реакція повинна проявлятися по 2-м з 3-х основних психофізіологічних параметрів;

3. Реакція повинна бути вираженою у 2-х з 3-х пред'явленнях тесту.

Коли послідовна та значима психофізіологічна реакція спостерігається на перевіркове запитання після належно проведеної ознайомчої бесіди, то існує велика ймовірність, що досліджуваний не повністю розкрив інформацію, пов'язану із цим запитанням.

Під час опису процедури здійснення якісного загального аналізу тестових даних слід звернути увагу на деякі методичні аспекти. По-перше, при здійсненні якісного аналізу даних як орієнтир не слід покладатися виключно на співвідношення інтенсивності вираженості реагування на перевіркові запитання та інтенсивності реагування на нейтральні запитання. Спеціаліст поліграфа повинен оцінювати вираженість реакції на кожне перевіркове запитання відносно її вираженості як до нейтральних запитань, так і до інших перевіркових запитань. Тобто, відбувається подвійне порівняння. Нейтральні запитання у цьому тестовому форматі виконують функції: поглинання орієнтовної реакції, розсіювання затяжних реакцій, відновлення після тривалих реакцій. Іншими словами, релевантні запитання можуть бути оцінені тільки по відношенню до інших релевантних запитань. Як зазначає Д. Крепол, “спроби змінити інтерпретацію тесту, викликаючи реакції на нейтральні запитання будуть неефективними” [127].

Аналіз на основі порядкового рангування реакцій (Rank Order Analysis). Це аналіз, що може бути використаний для підтвердження висновків, зроблених на основі загального аналізу даних. Основною характеристикою цього методу є “рангування” вираженості реакцій на перевіркові запитання від максимальної до мінімальної (або навпаки). При порядковому рангуванні кожен фізіологічний параметр (респіраторна активність, електродермальна активність, серцево-судинна активність) оцінюються окремо.

До переваг порядкового рангування можна віднести:

1. Системний підхід до оцінки поліграм. Як демонструють експериментальні дослідження та повсякденна практика, системний підхід до оцінки є більш точний, порівняно з візуальною якісною оцінкою.

2. Кожен фізіологічний параметр оцінюється окремо і отримує рівний акцент в процесі прийняття рішення. Спеціаліст поліграфа не може ігнорувати або не помічати певні параметри лише через свої індивідуальні переваги або упередження.

3. Порядкове рангування надає поліграфологу кумулятивну картину узгодженості та інтенсивності реакцій. Воно слугує для організації психофізіологічних даних, що відображені на поліграфі, і особливо корисне, коли реакції несистемні, якість поліграм низька, або було проведено велику кількість пред'явлень.

4. Систематичний та об'єктивний аналіз поліграми не дозволяє поліграфологу ігнорувати і раціоналізувати паттерни реакцій на поліграмі. Коефіцієнти рангового порядку змушують поліграфолога визнати, які запитання завжди найбільш реактивні, не дивлячись на будь-які можливі поведінкові ознаки, які можуть свідчити про правдивість.

5. Зафіксований аналіз на основі порядкового ранжування реакцій дозволяє провести більш ефективний контроль якості. Цей аналіз можна порівняти з висновками супервізора. Будь-яке джерело можливих розбіжностей легко визначити.

6. За рахунок аналізу на основі порядкового рангування реакцій можна більш легко продемонструвати надійність експертного оцінювання поліграм та як наслідок валідність процедури дослідження в цілому.

7. Шанси на виникнення випадків, коли спеціаліст поліграфа не здатний дійти до остаточного висновку (*inconclusiv*), знижуються з використанням рангового аналізу. У деяких випадках, які при інших обставинах вважалися б *inconclusive*, використання цього методу може допомогти більш чітко визначити потенційні області обману на поліграмі,

спрямовуючи допит поліграфолога в правильному напрямку, щоб отримати інформацію.

На сьогоднішній день у науковій літературі представлено декілька систем порядкового рангування реакцій досліджуваного, щоправда у цьому методичному виданні буде представлено лише опис “Польової системи оцінки на основі порядкового рангування”.

“Польова система оцінки на основі порядкового рангування” (Field Rank Order Scoring System – FROSS) – це форма ROSS, яка дозволяє визначити три найбільш виражені психофізіологічні реакції на серію пред’явлених стимулів. Саме ця форма рангування рекомендована до використання федеральним поліграфологам США як додаткова процедура оцінки “скринінгового тесту перевірових-нейтральних запитань” [120].

“Польову систему оцінки на основі порядкового рангування” в закордонній літературі інколи також називають “Велика трійка” (“High Three”). Вона була розроблена як додатковий метод оцінки “скринінгового тесту перевірових-нейтральних запитань” на початку 1970-х років, коли було опубліковано перші наукові дослідження з проблеми системного рангування реакцій.

Мета “Польової системи оцінки на основі порядкового рангування” полягає в тому, щоб забезпечити об’єктивну підтримку висновку “NSR”, що було винесено поліграфологом після якісного загального аналізу тестових даних.

Основним методом аналізу тестових даних тесту R/I є глобальна оцінка. FROSS забезпечує вторинний метод бального аналізу, але отримані в результаті його проведення показники не дозволяють приймати остаточне діагностичне рішення (“відсікаючий бал” не встановлено).

Процедура обрахунку

Записи фізіологічних показників респіраторної, електродермальної та кардіо-активності оцінюються окремо і здійснюють рівноцінний вплив на процес прийняття рішення. У кожному психофізіологічному параметрі

визначаються три найбільш виражені психофізіологічні реакції на перевіркові запитання.

Значення “3” (три) присвоюється перевіркового запитання, яке проявило найбільшу реактивність; значення “2” (два) присвоюється наступному за інтенсивністю прояву перевіркового запитання, а значення “1” (один) присвоюється третьому найбільш реактивному перевіркового запитання.

У випадку, якщо дві реакції демонструють однакову інтенсивність, то вони обоє отримують однакове значення.

Якщо у межах фізіологічного параметру спостерігається лише два рівні реактивності, найбільша реактивність отримує значення “3” (три), а наступна найбільша реактивність отримує значення “2” (два).

Якщо ж у певному психофізіологічному параметрі не спостерігається помітної відмінності у реактивності, цей параметр не оцінюється.

Після того, як всі параметри були оцінені, бали кожного перевіркового запитання вертикально сумуються.

Приклад

Перевірочні запитання перераховані горизонтально зверху. Фізіологічні параметри перераховуються вертикально: респіраторна активність (Р), електродермальна активність (Е), серцево-судинна активність (С).

ПРЕДЪЯВЛЕНИЯ №1	№1	№2	№3	№4	№5
Р					
Е			3		2
С		3		2	
SUBTOTALS		3	3	2	2

ПРЕДЪЯВЛЕНИЯ №2	№4	№1	№3	№2	№5
Р			2	3	1
Е	3	3	3		
С	3				
SUBTOTALS	6	3	5	3	1

ЗАПИТАННЯ	№1	№2	№3	№4	№5
SUBTOTALS	3	6	8	8	3

За психофізіологічним параметром респіраторної активності на пред'явленні №1 не спостерігалось значимої різниці в реактивності, тому цей параметр не був оцінений.

У пред'явленні №1 за параметрами серцево-судинної активності та електродермальної активності спостерігалось лише два рівні диференціації реактивності.

Реакції за параметром електродермальної активності у пред'явленні №2 були рівними у перевіркового запитання №4, перевіркового запитання №1 та перевіркового запитання № 3.

У пред'явленні №2 тільки перевіркове запитання №4 продемонструвало реактивність за серцево-судинним параметром.

Розглядаючи питання оцінювання даних “скринінгового тесту перевірових і нейтральних запитань”, слід зазначити, що існують і автоматизовані алгоритми підрахунку. Зокрема, існує алгоритм для оцінювання зазначеного тесту, розроблений у 2002 році фахівцями Лабораторії прикладної фізики університету Джонса Хопкінса (Johns Hopkins Applied Physics Laboratory) на замовлення Інституту поліграфа МО США. На сьогодні цей алгоритм пройшов апробацію у польових дослідженнях з комп'ютерним поліграфом Axciton® [125].

МОДИФІКОВАНИЙ ТЕСТ ОСНОВНИХ ЗАПИТАНЬ ВІЙСЬКОВО-ПОВІТРЯНИХ СИЛ США

(Air Force Modified General Question Technique – AF MGQT)

Історія та теоретичні основи

Модифікований тест основних запитань Військово-повітряних сил США (AF MGQT) – це плід багаторічної роботи по модифікації тесту Рейда (CQT), що вперше був представлений у 1953 році. У 1966 р. тест Рейда був

адаптований до використання у федеральних агентствах США та став викладатися як частина обов'язкової програми Школи військової поліції. Після модифікації він отримав назву Тест основних запитань (GQT – General Question Technique). У 1968 році цей тест знову був модифікований, до нього стали застосовуватись бальні оцінки на основі числового підходу, розробленого К.Бакстером, а сам тест отримав назву USAMPS MGQT – Модифікований тест основних запитань школи військової поліції США (інша назва Army MGQT). У модифікованому тестовому форматі невиключаючі запитання порівняння Рейда були замінені на виключаючі запитання порівняння з часовими межами, запропоновані К.Бакстером. У 70-х роках минулого століття фахівці Військово-Повітряних Сил США ще раз модифікували тест, додавши до нього жертвенно-перевірочне запитання і дещо змінивши структуру.

Таким чином, Модифікований тест основних запитань Військово-повітряних сил США увібрав у себе як риси методу Рейда, так і принципи методу зонового порівняння К.Бакстера: концепцію психологічної установки, концепцію надінгібітування, аналіз спотів.

На сьогоднішній день залежно від формулювання перевіркових запитань тест може бути використаний як при кадрових перевірках, так і під час проведення розслідувань. У цьому розділі ми сконцентруємося на застосуванні даного тестового формату тільки у межах кадрових перевірок.

Слід зазначити, що Модифікований тест основних запитань Військово-повітряних сил США у межах кадрових перевірок представлений у форматі багатотемного тесту. Це зумовлює необхідність обов'язкової перевірки його первинних результатів за допомогою додаткових уточнюючих однотемних тестів.

Практичні рекомендації щодо підготовки та проведення тесту

У структурі тесту може міститися 2, 3 або 4 перевіркових запитань. Мінімальна кількість перевіркових запитань – 2. Кожне перевіркове запитання відображає певну конкретну тематику. Якщо під час дослідження

необхідно перевірити більшу кількість тем, то потрібно конструювати декілька тестів, об'єднавши перевіркові запитання у логічні групи. Так, як Модифікований тест основних запитань Військово-повітряних сил США відноситься до типу багатотемних тестів, всі перевіркові запитання, які в цьому використовуються, вважаються основними.

Контрольні запитання у цьому тесті – виключно запитання ймовірнісного обману.

У тесті допускається два варіанти структури для кожної кількості перевіркових запитань. В одному варіанті контрольні запитання чергуються з перевірковими. В іншому – два перевіркових запитання межують один з одним.

Порядок обговорення запитань в тесті: жертовно-перевіркове запитання, перевіркові запитання, запитання порівняння, нейтральні запитання.

1. <i>Жертовно-перевірочне запитання</i> (Sacrifice Relevant – SR);2. <i>Перевірочні запитання</i> (Relevant – R);3. <i>Запитання порівняння</i> (Comparison – C);4. <i>Нейтральні запитання</i> (Irrelevant – I).

Під час підготовчої бесіди рекомендується обговорювати більшу кількість різних нейтральних запитань, щоб була можливість потім вставляти їх в будь-якому місці тесту за необхідністю. Їх нумерація буде 1, 1а, 1б і т. п. На нейтральні запитання досліджуваній повинен відповідати “Так”.

Перед застосуванням Модифікованого тесту основних запитань Військово-повітряних сил США обов’язково проводиться стимулюючий тест. Однак згідно з деякими методологіями допускають також використання стимулюючого тесту між першим і другим пред’явленням тесту.

У найзагальнішому вигляді початкова послідовність всіх перевіркових запитань може виглядати таким чином (таблиці 2, 3):

Приклад тесту на 4 перевіркові запитання

	Варіант 1	Варіант 2
1.	Нейтральне	Нейтральне
2.	Жертвенно-перевіркове	Жертвенно-перевіркове
3.	Контрольне 1	Контрольне 1
4.	Перевіркове 1	Перевіркове 1
5.	Перевіркове 2	Контрольне 2
6.	Контрольне 2	Перевіркове 2
7.	Перевіркове 3	Контрольне 3
8.	Перевіркове 4	Перевіркове 3
9.	Контрольне 3	Контрольне 3
10.		Перевіркове 2

Таблиця 3

Приклад тесту на 3 перевіркові запитання

	Варіант 1	Варіант 2
1.	Нейтральне	Нейтральне
2.	Жертвенно-перевіркове	Жертвенно-перевіркове
3.	Контрольне 1	Контрольне 1
4.	Перевіркове 1	Перевіркове 1
5.	Перевіркове 2	Контрольне 2
6.	Контрольне 2	Перевіркове 2
7.	Перевіркове 3	Контрольне 3
8.	Контрольне 3	Перевіркове 3

Зазвичай проводиться 3 пред'явлення тесту. Деякі методології допускають 2 пред'явлення. У разі, якщо за результатами обрахунку 3-х пред'явлень отриманий результат “зробити висновок неможливо”, проводяться додатково 4-е і 5-е пред'явлення, але не більше п'яти. Між пред'явленнями здійснюється постійна ротація запитань.

У першому пред'явленні порядок запитань прямий, у другому – змішаний. Змішаність розподілу конструюється на розсуд спеціаліста поліграфа, але при цьому структура тесту повинна зберігатися (таблиці 4, 5).

Таблиця 4

**Приклади порядку зміни запитань
у пред'явленнях для тесту з 4-ма перевірковими запитаннями,
варіант №1**

Пред'явлення	№1	2	3	4	5	6	7	8	9
пряме	1Н	2ЖП	3К	4П	5П	6К	7П	8П	9К
змішане	1Н	2ЖП	3К	4П	7П	6К	5П	8П	9К
змішане	1Н	2ЖП	6К	5П	7П	3К	4П	8П	9К

Таблиця 5

**Приклади порядку зміни запитань
у пред'явленнях для тесту з 4-ма перевірковими запитаннями,
варіант №2**

Пред'явлення	№1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
пряме	1Н	2ЖП	3К	4П	5К	6П	7К	8П	9К	10П
змішане	1Н	2ЖП	5К	8П	3К	4П	9К	10П	7К	8П

При визначенні порядку запитань у тесті зі змішаним порядком спеціаліст поліграфа повинен орієнтуватися на реакції, продемонстровані опитуваним у попередньому пред'явленні тесту. Він може розмістити перевіркове запитання, на яке було отримано найбільшу психофізіологічну реакцію в оточенні запитань порівняння, на які також були отримані найбільш виражені психофізіологічні реакції. У третьому пред'явленні можна повернутися до прямого порядку або ж скласти нову змішану послідовність запитань (при цьому зберігаючи структуру тесту).

Аналіз психофізіологічних даних та прийняття рішення

Для остаточного висновку кожен психофізіологічний канал оцінюється окремо по 3-х або 7-ми бальній системі.

1-й варіант тесту: психофізіологічна реакція на кожне з двох сусідніх перевірових запитань порівнюється із тим запитанням порівняння, на яке була отримана більш виражена психофізіологічна реакція.

2-й варіант тесту: психофізіологічна реакція на перевірове запитання порівнюється з більш вираженою психофізіологічною реакцією двох сусідніх запитань порівняння.

Так, як AF MGQT у межах кадрових перевірок представлений у форматі багатотемного тесту, то обрахунок проводиться тільки вертикально, тобто окремо по кожному перевіровому запитанню.

Згідно Федеральної системи обрахунку США:

- Якщо по кожному споту отримані бали +3 або більше – приймається рішення “Обман не виявлено” (NDI).

- Якщо по споту отриманий результат -3 або менше – приймається рішення “Обман виявлено” (DI).

- У всіх інших випадках – “Неможливо прийняти остаточне рішення” (NO).

Відповідно до емпіричної системи обрахунку (ESS):

- Якщо по кожному споту отримані бали +1 або більше – приймається рішення “Обман не виявлено” (NSR).

- Якщо у будь-якому споту отриманий результат -3 або менше – приймається рішення “Обман виявлено” (SR).

- У всіх інших випадках – “Неможливо прийняти остаточне рішення” (NO).

Деякі дослідники, наприклад, Дж. Крапол, взагалі не рекомендують приймати з цього тесту рішення DI / NDI (“Обман виявлено” / “Обман не виявлено”), а замість цього використовувати терміни “Значима реакція” / “Значима реакція відсутня” (SR – Significant Responding / NSR – No Significant Responding). Щоправда слід зазначити, що змінюється тільки термін, суть обрахунку і правила прийняття рішення при цьому в точності відповідають наведеним вище.

Отже, узагальнюючи викладений у розділі опис тестових форматів, які використовуються спеціалістами поліграфа НМЦ КП МО України при роботі з персоналом, слід наголосити, що зазначений перелік методичного інструментарію не є вичерпним. На даний час вказані тестові формати є найбільш вживаними у більшості випадків під час проведення планових ПФДВП та при оцінюванні кандидатів на службу (роботу) у Міністерстві оборони та Збройних Силах України. Кожний з розглянутих тестів має свої особливості структурної побудови та специфіку застосування. Основним же критерієм при виборі методичного інструментарію для проведення скринінгових поліграфних перевірок персоналу у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України є час на проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа та кількість запитань відповідно до тематики, що перевіряється.

2.3.2. Методичний інструментарій дослідження з використанням поліграфа при проведенні службових розслідувань

Як свідчить зарубіжний та вітчизняний досвід застосування поліграфа, при проведенні ПФДВП під час службових розслідувань найбільш широко на даний час використовуються методика запитань порівняння, або як ще її називають методика контрольних запитань та методика виявлення прихованої інформації, сутність і основні логічні принципи яких були висвітлені раніше, а відповідно і методичний інструментарій (тестові формати), розроблений на основі цих методик.

Враховуючи досить широке розмаїття таких тестових форматів, у цьому параграфі ми розглянемо детальніше лише ті експериментально апробовані тести, які найчастіше застосовуються спеціалістами поліграфа МО України під час ПФДВП в процесі проведення службових розслідувань у ЗС України. До них належать такі.

ТЕСТ ПІКУ НАПРУЖЕННЯ З ВІДОМИМ РІШЕННЯМ

(Known Solution Peak Of Tension - KSPOT)

Історія та теоретичні основи

Вперше детальний опис тесту “Піку напруження з відомими рішенням” (KSPOT) був зроблений Л. Кілером в його праці “The Detection of Deception”, що побачила світ у 1938 році. Згідно з термінологією Л. Кілера він носить назву “Тип А”.

Не дивлячись не відносно давність створення, цей тест і на сьогодні вважається одним із найбільш надійних тестових форматів, які коли-небудь були створені, й викладається в усіх школах підготовки спеціалістів поліграфа США. Така надійність тесту обумовлена тим, що при експертній оцінці результатів спеціаліст поліграфа бере до уваги не тільки вираженість відповідних фізіологічних реакцій, але також і загальну динаміку фізіологічного реагування досліджуваної особи протягом всього тесту.

В основі тесту піку напруги лежить виявлена Л. Кілером закономірність: в тому випадку, якщо особа однозначно знає про якусь конкретну ознаку розслідуваної події та заздалегідь обізнана з місцем розташування цієї ознаки в ряді стимулів тесту, то динаміка реагування цієї особи може бути такою:

- 1) сила вираженості фізіологічних реакцій поступово нарощується по мірі приближення до ключової ознаки, тобто розвивається реакція очікування;
- 2) сила вираженості фізіологічних реакцій досягає свого максимуму (піку напруги) у відповідь на пред’явлення ключової ознаки;
- 3) після проходження піку напруження сила вираженості фізіологічних реакцій різко знижується, тобто розвивається реакція полегшення.

Практичні рекомендації щодо підготовки та проведення тесту

Структурно “Тест піку напруження з відомими рішенням” (KSPOT) представляє собою єдиний ряд з 6–7 фактичних ознак (одна ключова ознака, інші вигадані спеціалістом поліграфа) розслідуваної події.

У даному тесті традиційно використовуються декілька типів стимулів: ключова ознака, запитання – заповнювачі, підготовча фраза, префікса фраза.

Ключова ознака (key) – це конкретний факт скоєного злочину, який повинен бути відомий лише злочинцю, спеціалісту поліграфа та слідчому.

Запитання-заповнювачі (padding questions) – це запитання, які розміщуються у тесті до та після ключової ознаки. Для невинних осіб ці запитання повинні бути максимально схожими на ключову ознаку. Згідно з рекомендаціями федеральних поліграфологів США як з ключовою ознакою, так і з запитаннями-заповнювачами повинен використовуватись один і той же префікс.

Підготовча фраза (preparatory phrase) – це фраза, яка використовується як перший стимул тесту. Вона призначена для того, щоб сконцентрувати увагу досліджуваної особи на темі, що перевіряється. Підготовча фраза озвучується лише один раз за весь запис тесту.

Приклад підготовчої фрази

<i>Що стосується суми грошей, викрадених із гаманця</i>

Префіксна фраза (prefix phrase) – це фраза, що є логічним продовженням підготовчої фрази та озвучується перед кожним стимулом “Тесту піку напруження з відомими рішенням”. Оскільки мета тесту полягає у перевірці наявності у досліджуваного знань злочинця, префіксна фраза формулюється наступним чином: “Це було, ...?”, або “Це ...?”

Усі стимули тестового формату озвучуються та обговорюються з досліджуваною особою до моменту безпосередньої перевірки. Обговорення здійснюється у такому порядку, у якому стимули представлені в тестовій серії.

Ключова ознака ставиться в середину тесту або поруч з серединою тесту. Так, якщо ряд тестових стимулів складається з 7 запитань-стимулів, то ключова ознака розміщується на четвертій позиції. Перед ключовою ознакою

і відразу після неї ставляться три-чотири запитання-заповнювачі. Реакції на запитання-заповнювачі не оцінюються.

У найзагальнішому вигляді початкова послідовність всіх стимулів тесту може виглядати наступним чином:

1	Підготовча фраза	Що стосується кольору викраденої машини, то ...
2	Префіксна фраза	він був..
3	Запитання-заповнювач	червоний?
4	Запитання-заповнювач	зелений?
6	Запитання-заповнювач	чорний?
7	Ключова ознака	синій?
8	Запитання-заповнювач	білий?
9	Запитання-заповнювач	коричневий?
10	Запитання-заповнювач	фіолетовий?

Перший стимул вважається буферним, і реакції на нього під час аналізу не розглядаються. Як правило, на це запитання завжди буває реакція, обумовлена наявністю орієнтувальної реакції.

На всі запитання-стимули досліджуваний повинен відповідати “Ні”. Тест пред’являється 3 рази, 2 пред’явлення з однаковим порядком запитань, у **3-му пред’явленні порядок запитань зворотній.**

Формування тесту починається з попередньої бесіди, під час якої з’ясовуються знання досліджуваної особи про деталі злочину. До тесту даного типу можуть включатися тільки ті запитання, на які досліджувана особа відповіла негативно.

На підготовчому етапі збирається інформація, яка повинна відповідати таким вимогам:

1. Злочинець повинен був помітити ці деталі і запам’ятати їх.
2. Обстежуваний не міг дізнатися про ці деталі від слідчих, свідків, жертв, засобів масової інформації тощо.
3. Деталь не повинна бути настільки очевидною або імовірною, щоб невинний обстежуваний міг легко здогадатися про неї.

ТЕСТ ПОШУКУ ПІКУ НАПРУЖЕННЯ

SPOT (Searching Peak Of Tension)

Історія та теоретичні основи

“Тест пошуку піку напруження” (SPOT) був зроблений Л. Кілером на початку 30-х років минулого століття. Саме в ті роки Л. Кілер використав тест цього формату для розкриття декількох гучних кримінальних справ. Так, у 1928 році вчений описав випадок розслідування вбивства, під час якого для пошуку тіла жертви використовувався “Тест пошуку піку напруження” (SPOT) та карта трьох штатів США: Каліфорнії, Орегона, Вашингтона. Методологія дослідження була доволі простою. Вона полягала в тому, що досліджуваній особі вказувався конкретний район на карті і задавалося запитання “Тіло знаходиться тут?”. В результаті реагування на конкретні стимули тесту слідчим вдалося звужити коло пошуків до округу Кінг (місто Сіетл), а в подальшому і до конкретного району, у якому існувало два кладовища. Після того як було підготовлено детальний план кладовищ, підозрюваний відмовився проходити перевірку.

Згідно з термінологією Л. Кілера “Тест пошуку піку напруження” (SPOT) носить назву “Тип Б”.

Практичні рекомендації щодо підготовки та проведення тесту

Особливість підготовки та проведення цього тестового формату полягає в тому, що спеціаліст поліграфа не знає ключову ознаку досліджуваної події (злочину), проте передбачає, що особа, яка брала участь у ній, володіє цією інформацією.

У “Тесті пошуку піку напруження” (SPOT) використовуються наступні стимули: можливі ключові ознаки, запитання – заповнювачі, підготовча фраза, префікса фраза, охоплююче запитання.

Охоплююче запитання (coverall question) – це запитання, яке озвучується в кінці тестової серії та яке дозволяє спеціалісту поліграфа уникнути помилкового висновку в силу вузькості використаних стимулів.

Зазвичай формулювання запитання має такий характер: “В іншому місці?” або “В місці, яке я не згадав?”.

Зазвичай тест складається з 9-ти стимулів. Оскільки спеціаліст поліграфа не знає, яка ознака є ключовою, він повинен переконатися, що запитання – заповнювачі ніяк не можуть бути ключовими ознаками. У “Тесті пошуку піку напруження” (SPOT) запитання – заповнювачі - два перших і два останніх запитання.

Починаючи з третьої позиції, розташовуються можливі ключові ознаки. Після всіх можливих ключових ознак розміщується охоплююче запитання, яке охоплює всі інші можливості. У тесті SPOT дуже ефективним є використання візуальних стимулів.

У найзагальнішому вигляді початкова послідовність всіх стимулів тесту може виглядати наступним чином:

1	Підготовча фраза	Стосовно місця знаходження тіла Карен Джо Сміт...
2	Префіксна фраза	Ви знаєте, що воно знаходиться..
3	Запитання-заповнювач	в Канаді?
4	Запитання-заповнювач	на Карибських островах?
6	Можлива ключова ознака	у Східному регіоні?
7	Можлива ключова ознака	у Середньозахідному регіоні?
8	Можлива ключова ознака	у Гірському регіоні?
9	Можлива ключова ознака	у Західному регіоні?
10	Охоплююче запитання	у районі, який я не назвав?
11	Запитання-заповнювач	на Алясці?
12	Запитання-заповнювач	у Мексиці?

SPOT пред’являється наступним чином: в 2-х перших пред’явленнях порядок однаковий, 3-є пред’явлення – порядок зворотній, 4-е пред’явлення (якщо за першими трьома немає результату) – змішаний порядок.

Якщо обстежуваний реагує на якусь певну ознаку, здійснюється створення нового тесту з більшою деталізацією. При його створенні і пред'явленні використовують ті ж принципи.

Узагальнюючи викладений у розділі опис методичного інструментарію, що використовується спеціалістами поліграфа МО України під час проведення ПФДВП в інтересах службових розслідувань, можна стверджувати, що представлені тестові формати на даний час є найпоширенішими у світовій практиці. Застосування цього інструментарію дозволяє найбільш швидко та ефективно встановити причетність або непричетність досліджуваної особи до скоєння розслідуваного правопорушення.

2.4. Особливості проведення повторного опитування з використанням поліграфа

Практика застосування поліграфа у роботі з персоналом МО та ЗС України свідчить про те, що в окремих випадках виникає потреба у повторному опитуванні з використанням поліграфа однієї і тієї ж особи. У цьому разі рішення про необхідність проведення повторного опитування приймається безпосередньо спеціалістом поліграфа і погоджується з ініціатором перевірки.

Як правило, рішення щодо проведення повторного ОВП приймається, якщо:

- за результатами попереднього ОВП спеціаліст поліграфа не зміг прийти до однозначних висновків, або, якщо опитування було за певних причин припинено;
- виникли нові питання стосовно досліджуваних обставин, що стали приводом для проведення ОВП (як правило, це буває в ході проведення службових розслідувань);

- виникли сумніви щодо обґрунтованості або об'єктивності висновків, зроблених спеціалістом поліграфа за результатами ОВП.

Зазначимо, що у перших двох випадках проведення повторного ОВП може доручатися або тому ж спеціалісту, котрий проводив попереднє, або ж іншому. У останньому випадку для проведення повторного ОВП з тих же питань, що і попереднє, завжди призначається інший спеціаліст поліграфа, або воно проводиться комісією спеціалістів поліграфа.

Зміст процедури ОВП при її повторному проведенні практично нічим не відрізняється від попередньої. Всі заходи на кожному з етапів повторного ОВП організовуються і здійснюються з дотриманням усіх вимог і правил, що висуваються до цієї процедури. Разом з тим з метою підвищення результативності повторного опитування поліграфологу необхідно врахувати такі моменти:

1. Повторне ОВП не можна проводити в один день з попереднім.
2. Якщо обидва ОВП проводяться одним і тим же спеціалістом поліграфа, зміст передтестової бесіди під час повторного опитування значно скорочується та, як правило, має зводитися до нагадування об'єкту опитування основних інструкцій про те, як потрібно себе поводити під час тестування, обговорення з ним підготовлених тестів, роблячи акцент на контрольних запитаннях.

Початок обговорення запитань може, наприклад, виглядати приблизно таким чином:

“Під час обговорення результатів попереднього тестування Ви повідомили мені з якої причини Ви могли реагувати на запитання стосовно розслідуваної події. Я повірив Вам, і зараз ми проведемо повторне тестування з урахування цієї нової інформації. Однак Ви нічого не розказали мені про те, що не були до кінця відверті стосовно запитань, щодо Вашої неправдивості у минулому. Звичайно, я Вас прямо не запитував про це, але ми з Вами домовлялися, що Ви будете зі мною відверті стосовно усіх запитань тесту. Я хочу підкреслити, що ці запитання не менш важливі, і я

чекаю від Вас тільки правдиву відповідь на них. Отже, повторімо ці запитання” [90, с. 256].

Розпочинаючи обговорення контрольних запитань, спеціаліст поліграфа має чітко усвідомлювати, що у разі правильної підготовки цих запитань з самого початку об’єкт опитування знає, що відповіді на них є не зовсім правдивими. Тому, якщо спеціаліст поліграфа не буде акцентувати увагу на цих запитаннях, об’єкт опитування почне вважати, що його брехня залишилась непоміченою або самі запитання не є для нього важливими. І те й інше може негативно відобразитись на ставленні об’єкта опитування до спеціаліста поліграфа і тесту в цілому та призвести внаслідок цього до невизначених результатів або до хибно-позитивної помилки. А отже, акцентуючи увагу під час обговорення тесту саме на контрольних запитаннях, спеціаліст поліграфа повністю усуває цю проблему і знову робить ці запитання досить значимими для об’єкта опитування, який чесно відповідає на перевірочні запитання. Не можна забувати, що непричетні об’єкти опитування можуть пройти тест лише за умови, що вони будуть вважати контрольні запитання важливими для себе і відповідно давати виражені реакції на їх пред’явлення в ході безпосереднього тестування на поліграфі.

3. У тому випадку, коли під час повторної перевірки на поліграфі об’єкт опитування повідомляє про нові факти, то не варто відразу ставити їх під сумнів, пам’ятаючи про феномен так званої ремінісценції, який полягає у тому, що при відтермінованому відтворенні (у порівнянні з безпосереднім) людина надає навіть більш точну інформацію про збережені у її пам’яті предмети і події. Це відбувається за рахунок зміцнення смислових зв’язків у масиві зафіксованого у її пам’яті предметного матеріалу. Загалом, слід пам’ятати про те, що “безпосереднє відтворення більше спирається на зовнішні сторони матеріалу, а відтерміноване – на смислові зв’язки” [59; 88, с. 213–214]. При цьому потрібно пам’ятати і про те, що повторну передтестову бесіду, спрямовану на додаткову мобілізацію пам’яті об’єкта

опитування, слід проводити в іншому ключі, ніж бесіду при першій зустрічі з ним. Запитання необхідно задавати у іншому формулюванні та в іншій послідовності, оскільки це усуває повтор всього того, що було показано в перший раз і спрямовує на відтворення “спливаючого” у пам’яті об’єкта опитування актуального матеріалу.

4. Тестування під час повторного ОВП обов’язково потрібно розпочинати з проведення стимульно-адаптаційного тесту (САТ). При цьому формат цього тесту можна змінити. Наприклад, якщо під час попереднього ОВП з об’єктом опитування проводився САТ на ім’я, то під час повторного тестування можна скористатися стимульно-адаптаційним тестом на прізвище об’єкта опитування. Для спеціаліста поліграфа проведення САТ обумовлюється необхідністю переконатися у тому, що у об’єкта опитування зберігаються виражені і характерні реакції, коли він говорить неправду. Це є додатковою психологічною стимуляцією, що сприяє покращенню якості і виразності реакцій, які реєструються на поліграфі.

5. Якщо за результатами проведення повторного ОВП спеціаліст поліграфа знову не зміг прийти до однозначних висновків, то проводити додаткові опитування не рекомендується.

6. При проведенні службового розслідування повторне ОВП з об’єктом опитування, що підозрюється у приховуванні інформації, яка цікавить ініціатора, бажано проводити після аналогічного повторного ОВП з об’єктом опитування, у щирості та правдивості якого немає сумнівів.

7. При проведенні ОВП стосовно групи осіб, включених до списку об’єктів опитування, нікому із об’єктів опитування не повідомляються його результати, поки не буде повністю завершено проведення ОВП з усіма особами цієї групи. Зазвичай спеціаліст поліграфа говорить об’єкту опитування: “На сьогодні наша робота з Вами завершена, але я буду ще аналізувати отриманий матеріал. Якщо виявиться, що його недостатньо для того, щоб зробити однозначний висновок, ми можемо зустрітись ще раз”.

Проміжні результати при проведенні такого ОВП не повинні повідомлятися ініціатору до тих пір, поки всі об'єкти опитування не пройдуть тестування на поліграфі, за винятком випадків, коли з'являється об'єктивна можливість зробити однозначний достовірний висновок за результатами ОВП стосовно конкретної особи, яку викрито у навмисному приховуванні інформації, що цікавить ініціатора.

Отже, проведення повторного ОВП обумовлене результатами первинного дослідження. Його організація повністю відповідає правилам та вимогам, що висуваються до ОВП в цілому за винятком окремих елементів передтестової бесіди.

2.5. Специфіка залучення перекладача до проведення опитування з використанням поліграфа

Відповідно до вимог Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, спілкування спеціаліста поліграфа з об'єктом опитування ведеться мовою, якою володіє об'єкт. Практика вітчизняних військових поліграфологів свідчить, що опитування на поліграфі у МО та ЗС України переважно проводяться з україномовним персоналом, або ж з російськомовним, який прекрасно розуміє українську мову і не потребує присутності перекладача. Водночас, наказом передбачено, що у разі потреби до участі в проведенні ОВП ініціатором може залучатися перекладач, який отримує необхідні інструкції та виконує їх.

Залучення перекладача до проведення ОВП може здійснюватися у тих випадках, якщо спеціаліст поліграфа та об'єкт опитування не можуть вільно спілкуватися однією мовою [12].

Як показує світова практика, залучення перекладача до проведення опитування з використанням поліграфа має певні особливості й передбачає

цілу низку вимог, які обов'язково необхідно враховувати і дотримуватися для забезпечення якісного проведення зазначеної процедури.

Зазначимо, що у практиці поліграфних перевірок залучення перекладача до проведення ОВП вважається вкрай небажаним, оскільки воно:

- ускладнює встановлення необхідного психологічного контакту між спеціалістом поліграфа і об'єктом опитування;
- не дозволяє усунути виникаючі у об'єкта опитування непорозуміння стосовно процедурних моментів через неточності перекладу і що особливо небезпечно, нерозуміння смислових нюансів запитань, які задаються;
- виключає можливість застосування у разі потреби цілої низки прийомів психологічного впливу;
- надає можливість недобросовісним об'єктам опитування ухилятися від відповідей на запитання спеціаліста поліграфа, посиляючись на нерозуміння їх;
- збільшує тривалість процедури у 2 і більше разів;
- зменшує ступінь конфіденційності ОВП.

Спеціалісту поліграфа потрібно пам'ятати, що навіть незначна негативна реакція об'єкта опитування на сам факт присутності перекладача або негативне ставлення до конкретної особи, яка здійснює переклад, про що об'єкт опитування через різні причини може замовчувати, здатні викликати появу небажаних психофізіологічних зрушень у загальній картині реакцій і призвести до появи у об'єкта опитування установки на приховування інформації, яка досліджується.

Доцільно наголосити, що у разі залучення перекладача до проведення ОВП необхідна особливо ретельна підготовка як усього заходу в цілому, так і запитань тестів, зокрема. Крім того, спеціаліст поліграфа повинен взяти низку перерахованих нижче заходів щодо зниження негативного ефекту, обумовленого присутністю перекладача як "третьої особи".

Вимоги, що висуваються до перекладача, який залучається до проведення опитування з використанням поліграфа:

- вільне володіння мовою, знання якої необхідне для спілкування з об'єктом опитування, і здатність забезпечувати точний двосторонній переклад;

- якщо об'єкт опитування чоловічої статі, бажано, щоб перекладач теж був чоловіком; якщо об'єкт опитування – жінка, стать перекладача не відіграє значної ролі;

- хороша поінформованість (з точки зору термінології і по суті) щодо питань, стосовно яких проводиться ОВП;

- надійність з точки зору необхідності забезпечення безпеки заходу і конфіденційності отримано інформації;

- бажано, щоб перекладач раніше не був знайомий з об'єктом опитування.

Перекладач повинен також вміти психологічно адаптуватися (прилаштовуватися) як до об'єкта опитування, так і до спеціаліста поліграфа. Усім своїм виглядом він повинен викликати довіру і повагу у об'єкта опитування. Добре, якщо за загальними ознаками зовнішності і особистими якостями перекладач має певну схожість із спеціалістом поліграфа.

До початку проведення ОВП спеціаліст поліграфа повинен:

1. Отримати повну інформацію про особисті дані перекладача (як правило, її надає ініціатор).

2. Повідомити перекладачу все про об'єкт обстеження.

3. Роз'яснити цілі і методичні особливості проведення ОВП.

4. Попросити перекладача перекласти підготовлені спеціалістом поліграфа питання письмово спочатку з української на мову перекладу, а потім, через деякий час, знову на українську з тим, щоб переконатися у точності перекладу. Якщо дозволяють умови проведення ОВП, доцільно, щоб зворотний переклад зробив інший (сторонній) перекладач.

5. Проінструктувати перекладача про місце його розташування під час проведення передтестової бесіди, тестування на поліграфі та заключної співбесіди. Під час проведення передтестової бесіди та заключної співбесіди перекладач має сидіти близько до обох учасників процедури ОВП, не заважаючи їм бачити один одного (зазвичай збоку між ними), якщо вони сидять обличчям один до одного, так, щоб мати можливість звертатися і до спеціаліста поліграфа, і до об'єкта опитування, злегка повертаючи голову. Під час тестування перекладач, залежно від ситуації за вказівкою спеціаліста поліграфа, може сидіти або поряд з ним за спиною об'єкта опитування, або перед об'єктом опитування (у цьому випадку після озвучування кожного запитання перекладач повинен опустити погляд до низу і не дивитися на об'єкт опитування, коли останній відповідає на запитання).

6. Проінструктувати перекладача, як потрібно поводити себе і що перекладати під час ОВП (спеціаліст поліграфа повинен наголосити, що перекладач є його “правою рукою”, і що йому належить надзвичайно важлива роль у проведенні заходу).

7. Особливо важливо роз'яснити перекладачу, що йому забороняється:

- займатися під час заходу сторонніми справами (наприклад, читати книгу), які відволікають увагу об'єкта опитування;
- вести сторонні розмови з об'єктом опитування, уточнювати його біографічні дані, ставити особисті запитання, висловлювати особисті думки або іншим чином втручатися у діалог між спеціалістом поліграфа і об'єктом опитування;
- робити зауваження об'єкту опитування, здійснювати на нього психологічний тиск або здійснювати інші дії, які можуть порушити загальний порядок проведення ОВП.

8. Відпрацювати з перекладачем систему сигналів для фіксації моменту пред'явлення чергового запитання, повторення попереднього запитання, початку і завершення тесту. Перекладач повинен чітко усвідомити, що

визначення моменту і послідовності пред'явлення запитань – абсолютна прерогатива спеціаліста поліграфа.

9. Проінструктувати перекладача, щоб той перекладав висловлювання спеціаліста поліграфа і об'єкта опитування дослівно, уникаючи виразів типу *“він хоче знати, що Ви...”*, *“він просить Вам сказати...”* і т.п.

10. Вибрати (з урахуванням кваліфікації перекладача, його особистих даних та інших факторів) спосіб перекладу – послідовний чи синхронний, враховуючи, що:

а) послідовний переклад вимагає від перекладача гарної пам'яті і уваги, робить його участь у бесіді більш помітною і меншою мірою сприяє підтриманню психологічного контакту між об'єктом опитування і спеціалістом поліграфа; водночас такий переклад більш точний, що особливо важливо у випадку спілкування мовою, яка відрізняється від української лінгвістичною структурою;

б) синхронний переклад (хоча й підвищує імовірність помилок, особливо при роботі зі складними мовами) дозволяє хорошому перекладачу більш точно передати відтінки висловлювань, що сприяє покращенню контакту між спеціалістом поліграфа і об'єктом опитування; не відволікає останнього від діалогу із спеціалістом поліграфа, оскільки при такому перекладі затяжні паузи відсутні; не дає можливості недобросовісному об'єкту опитування у паузах *“доопрацьовувати”* свою легенду.

Безпосередньо на початковому етапі проведення ОВП спеціаліст поліграфа представляє перекладача об'єкту опитування, роз'яснює йому функції перекладача під час опитування і просить уникати в процесі спілкування із спеціалістом поліграфа через перекладача виразів типу *“скажіть йому, що...”* або *“мені хотілося б, щоб Ви йому сказали...”* і т.п. Об'єкт опитування повинен розмовляти із спеціалістом поліграфа так, ніби перекладача немає і спілкування здійснюється ним особисто.

Спеціалісту поліграфа необхідно звертатися до об'єкта опитування напряму, дивлячись в очі, з тим, щоб контролювати його увагу. Запитання

слід задавати повільно і чітко, літературною мовою, намагаючись не використовувати слова, що рідко вживаються, жаргони і спеціальні терміни. Спеціаліст поліграфа має задавати запитання безпосередньо об'єкту опитування, не звертаючись до перекладача. Об'єкт опитування, відповідаючи, також повинен звертатися до спеціаліста поліграфа. Перекладач виконує технічну роль посередника у передачі інформації. Якщо об'єкт опитування і перекладач починають активно щось обговорювати, спеціаліст поліграфа повинен негайно припинити їх дискусію.

Перекладач повинен перекладати запитання і висловлювання спеціаліста поліграфа максимально точно, рівним голосом, з урахуванням інтонаційних нюансів, що використовуються спеціалістом поліграфа. Відповіді об'єкта опитування він має перекладати буквально, без коментарів типу *“мені здається, що він бреше”*.

Основні методичні вказівки спеціаліста поліграфа, які перекладає перекладач, повинні повторюватися об'єктом опитування вслух і знову перекладатися українською мовою, щоб спеціаліст поліграфа міг переконатися в тому, що інструкції сприйняті і зрозумілі об'єктом опитування правильно.

При послідовному перекладі перекладач повинен починати переклад лише після завершення думки, яка висловлюється спеціалістом поліграфа або об'єктом опитування. Цього правила особливо ретельно потрібно дотримуватися під час бесіди з багатослівними об'єктами опитування.

У процесі ОВП спеціаліст поліграфа (хоча саме він повністю відповідає за якість проведення ОВП) не повинен робити зауваження перекладачу, критикувати його або іншим способом підривати його престиж в очах об'єкта опитування. Необхідна критика повинна висловлюватися тільки за відсутності об'єкта опитування.

Здійснення аудіо- або відеозапису, у випадку залучення перекладача до проведення ОВП, є обов'язковим. Перекладач повинен брати участь у обробці аудіо-, відеозаписів з метою усунення можливих неточностей,

допущених при перекладі в ході проведення ОВП, та більш детальної оцінки лінгвістичних особливостей висловлювань об'єкта опитування. Окремі фрагменти фонограм у подальшому можуть передаватися для прослуховування іншим перекладачам (як правило, більш високої кваліфікації).

Таким чином, процес залучення перекладача до проведення ОВП є досить непростим й висуває чіткі вимоги та правила як до підготовки всієї процедури опитування в цілому, так і до реалізації її окремих елементів, а також до фахової майстерності спеціаліста поліграфа та безпосередньо перекладача. Знання та обов'язкове дотримання цих вимог і правил дозволяє на практиці знизити можливий негативний ефект, обумовлений присутністю під час опитування перекладача як "третьої особи" та забезпечити ефективність проведення зазначеної процедури.

ВИСНОВКИ

Проблема власної безпеки та зміцнення законності в силових структурах і державних органах сьогодні є значущою проблемою для України в цілому та її Збройних Сил зокрема. Одним із шляхів її вирішення є широке застосування поліграфа у роботі з персоналом як при вирішенні окремих завдань кадрової роботи, пов'язаних з відбором кандидатів для призначення на посади у структурні підрозділи МО і ЗС України та періодичними перевірками співробітників, так і в ході проведення службових розслідувань.

Питання застосування ПФДВП у роботі з персоналом Міністерства оборони та Збройних Сил України, діяльність яких пов'язана із забезпечення національної безпеки нашої держави та підвищення її обороноздатності, в умовах сьогодення є особливо актуальним. У сучасних умовах ефективно вирішення завдань, що стоять перед МО та ЗС України, неможливо без їх укомплектування надійними, відданими державі та українському народу фахівцями. Саме на забезпечення належного рівня кадрової безпеки, підвищення якості комплектування та профілактичної роботи з персоналом, як показує практика діяльності спеціалістів поліграфа у МО та ЗС України упродовж 2015 – 2018 років, і спрямовується застосування ПФДВП у роботі з військовослужбовцями й цивільним персоналом цих вітчизняних силових структур.

Аналіз теоретичних та прикладних аспектів використання поліграфа у МО та ЗС України озброїть керівників управлінь відповідного рівня, спеціалістів поліграфа вітчизняних силових відомств усвідомленням реального стану справ щодо застосування ПФДВП у роботі з персоналом МО і ЗС України, дозволить оволодіти специфікою реалізації цього процесу, з'ясувати сутність виявлених на практиці проблем та визначити шляхи їх розв'язання, а також окреслити подальші перспективи розвитку зазначених досліджень в інтересах запобігання ризиків та виявлення потенційних сфер

зловживань, більш глибоко ознайомитися із специфікою професійної діяльності спеціалістів поліграфа, фахово розібратися у теоретичних основах та прикладних особливостях застосування процедури ПФДВП та отриманих за допомогою їх результатів у роботі з персоналом.

Опрацьовані у посібнику матеріали дають підстави авторському колективу запропонувати читачам узагальнюючі висновки, найбільш значимими серед яких є наступні:

1. Використання ПФДВП у кадровій роботі, як при відборі кандидатів на службу, так і при періодичних перевірках співробітників, спрямоване на попередження та мінімізацію ризиків та загроз з боку персоналу і відіграє досить важливу роль у вирішенні завдань кадрової безпеки МО та ЗС України, як одного з першочергових факторів забезпечення їх ефективного функціонування та виконання покладених на них завдань в умовах сьогодення.

Кадрова безпека Міністерства оборони та Збройних Сил України представляє собою стан, при якому мінімізовані ризики та загрози, пов'язані з персоналом, що можуть негативно вплинути на ефективність діяльності МО та ЗС України та виконання покладених на нього завдань. Забезпечення кадрової безпеки МО та ЗС України – це процес запобігання негативним впливам на діяльність МО і ЗС України та виконання ними покладених завдань за рахунок виконання комплексу заходів, спрямованих на попередження та мінімізацію ризиків та загроз, пов'язаних з персоналом. Даний процес включає підбір досвідчених і благонадійних співробітників; контроль благонадійності і лояльності персоналу в динаміці; своєчасне виявлення і локалізація причин і обставин загроз; відсіювання тих, хто створює певні загрози діяльності.

Процес забезпечення кадрової безпеки МО та ЗС України передбачає активну діяльність щодо об'єктивного встановлення наявності загроз чи ризиків з боку діючого чи потенційного персоналу. Вона здійснюється шляхом збору, накопичення та аналізу інформації, що безпосередньо

надходить від осіб, які призначаються чи перепризначаються на певні посади та з оточуючого їх середовища. Саме ця інформація у багатьох випадках дозволяє сформувати конкретне уявлення про кожну особу та оцінити ступінь загрози, що надходить від неї.

У вирішенні цих завдань, як свідчить світова практика, найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найпоширенішим засобом є ПФДВП, за допомогою яких здійснюється найбільш ефективне опосередковане виявлення приховуваної інформації.

2. Міністерству оборони України протягом досить короткого проміжку часу упродовж 2015 – 2018 років вдалось не лише впровадити поліграф у свою діяльність та діяльність ЗС України, а й налагодити якісне науково-методичне забезпечення цього процесу.

У МО та ЗС України на сьогодні накопичений певний досвід використання поліграфа у роботі з персоналом, аналіз якого дає підстави стверджувати, що ключовими аспектами практичного застосування ПФДВП у МО України є:

- наявність чіткого розуміння керівництвом вітчизняного оборонного відомства важливості і необхідності використання ПФДВП у роботі з персоналом та належної організації їх проведення;

- побудова всього процесу ПФДВП на чітко визначеному та перевіреному науковому підґрунті. При цьому сучасні тенденції демонструють, що поліграфологи МО України у своїй діяльності притримуються стандартів проведення ПФДВП, визначених міжнародними критеріями стандартизації;

- наявність налагодженого процесу науково-методичного забезпечення застосування процедури психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа.

Внаслідок цього зазначені дослідження сьогодні є невід'ємною частиною арсеналу засобів, що використовуються як для здійснення якісного відбору співробітників для цих відомств так і у боротьбі зі корупцією та

іншими протиправними проявами. Поліграфологи МО України мають добре розвинену практику щодо проведення ПФДВП, усталену позицію і репутацію серед керівництва МО та ЗС України.

3. Психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа, яке в нашій країні отримало назву ОВП, представляє собою процес застосування спеціальних знань в області поліграфології, пов'язаний з використанням технічних засобів, які не завдають шкоди життю і здоров'ю людей та не завдають шкоди навколишньому середовищу, під час якого здійснюється аналіз (оцінка) динаміки психофізіологічних реакцій обстежуваної особи у відповідь на запропоновані стимули, підібрані і систематизовані в певному порядку.

ПФДВП спрямоване на виконання низки функцій, які характеризують його соціальне призначення та практичну цінність. До основних функцій ПФДВП відносять: кадровий відбір; перевірка доброчесності та лояльності персоналу; підвищення ефективності проведення службових та кримінальних розслідувань; запобігання і профілактика проявів корупції та інших правопорушень серед персоналу; поглиблене вивчення особистості; отримання нових наукових знань.

ОВП базується на принципі поєднання скритих процесів, що відбуваються у психіці людини з швидкоплинними змінами деяких фізіологічних процесів, що реєструються за допомогою датчиків. Його ефективність значною мірою залежить від рівня професіоналізму поліграфолога, його володіння методикою організації та проведення ОВП, вміння грамотно інтерпретувати отримані поліграми, кваліфіковано готувати всі необхідні заходи на всіх етапах поліграфного обстеження, знань та розуміння основних понять і термінів що застосовуються при роботі з поліграфом.

Процедура ОВП – це спеціально організований і науково-обґрунтований комплекс прийомів отримання, порівняння та інтерпретації психофізіологічних реакцій об'єкта опитування у відповідь на психологічні

подразники. Вона не шкідлива для життя і здоров'я людини, організована за спеціальними методиками з використанням оцінки її фізіологічних реакцій та проводиться у спеціально обладнаних для цього приміщеннях.

Процедура ОВП є комплексною і складається з трьох основних етапів, а саме: підготовчого, основного та заключного. Кожний з цих етапів має свої специфічні особливості як в плані його організації так і у проведенні. У практиці поліграфних перевірок залежно від напрямів і завдань проведення ОВП, а також досвіду спеціаліста поліграфа, ці етапи можуть поділятися на більше стадій або підетапів.

4. На сьогодні, теоретичне обґрунтування застосування поліграфа є ще досить слабким і залишається однією з актуальних наукових та прикладних проблем, що стоять перед світовим співтовариством вчених і фахівців, працюючих у цій галузі.

Незважаючи на наявність значної кількості наукових теорій, на яких ґрунтується проведення ОВП, на даний час не існує єдиної, схваленої світовим науковим співтовариством, методологічно цілісної теорії ОВП, яка б охоплювала весь обсяг даних і пояснювала всі факти, які спостерігаються під час проведення поліграфних досліджень як у реальних, так і в експериментальних умовах. А тому, незважаючи на свою інформативність, існуючі теорії поліграфних перевірок не є альтернативними. Багато з них доповнюють одна одну, дозволяючи тим самим фахівцям поліграфа досить успішно виконувати поставлені перед ними завдання.

Обґрунтовуючи вибір тієї чи іншої теорії для проведення ОВП персоналу МО та ЗС України, спеціалісти поліграфа повинні виходити з отриманого завдання, враховувати як увесь наявний обсяг інформації, що характеризує досліджувану особистість, так і той факт, що різні теорії придатні до застосування в різних ситуаціях. А враховуючи те, що психофізіологічні реакції організму людини в процесі проведення ОВП представляють собою комплексну систему, і виокремлення з неї будь-яких складових не дає вичерпної відповіді про наявність реального стресу на ті чи

інші запитання тестів і відомостей про механізми, що лежать в його основі, фахівець-поліграфолог повинен розглядати людину як складну адаптивну систему, що має різні мотиваційні рівні й індивідуальні особливості динаміки активності різних фізіологічних підсистем, вміти аналізувати не лише типологічні особливості, а й індивідуальний характер зовнішніх та внутрішніх реакцій. А отже спеціаліст поліграфа у своїй практичній діяльності повинен чітко орієнтуватися як в основах тих психофізіологічних процесів, які об'єктивно реєструються в процесі інструментальної детекції брехні, так і у базових психологічних категоріях і законах, що мають відношення до ОВП.

5. Порядок застосування ПФДВП у діяльності МО та ЗС України регламентується відомчим нормативно-правовим актом, зокрема наказом МО України від 14.04.2015 р. № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України”. Зазначений наказ в цілому забезпечує організацію та проведення даної процедури у МО та ЗС України, сприяє виконанню завдання щодо забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань у МО та ЗС України, дозволяє досягти зазначеної мети, а структурному підрозділу НМЦ КП МО України виконувати відповідні завдання за призначенням. Разом з тим з огляду на проблемні питання, що виникають у практичній роботі спеціалістів поліграфа МО України, зміст цього наказу МО України потребує удосконалення шляхом внесення відповідних змін, що сприятиме забезпеченню більш повного та ефективного використання процедури ОВП у МО і ЗС України за вже визначеними напрямками.

Проте, незважаючи на наявність певних недоліків у нормативно-правовій базі МО України з питань використання процедури ПФДВП, позитивною є сама тенденція у силових відомствах України до розвитку

форм та методів оцінки достовірності інформації, що повідомляється людиною.

6. Основним завданням проведення ОВП у МО та ЗС України є забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень щодо прийняття (поновлення) на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі громадян України на державну службу на посади у структурні підрозділи МО України та ГШ ЗС України, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань в МО та ЗС України. Його метою є отримання ймовірної та орієнтувальної інформації, яку іншим шляхом отримати неможливо, для з'ясування ступеня її правдивості та повноти, отримання додаткових відомостей, які можуть використовуватись в службовій діяльності.

Організація та проведення ОВП у МО та ЗС України базується на дотриманні таких загальних принципів: добровільної згоди, правомірності, комплексності та всебічного забезпечення прав людини.

Основними напрямками застосування поліграфа у діяльності МО і ЗС України на сучасному етапі є його використання у кадровій сфері та при проведенні службових розслідувань. Розвиваючись паралельно один від одного, ці напрями досліджень з використанням поліграфа постали перед низкою проблемних питань організаційного та нормативно-правового характеру, які наразі потребують системного аналізу та їх розв'язання.

7. Практика використання поліграфа у діяльності МО та ЗС України упродовж останніх років показала, що перевірки персоналу на поліграфі дозволяють істотно підвищити ефективність кадрової роботи та проведення службових розслідувань, але, при всіх позитивних моментах, вони не в змозі вирішити всі наявні проблеми у цих сферах. А тому поліграф не повинен підміняти інші традиційні заходи і методи роботи з кадрами та проведення розслідувань. Вони повинні доповнювати один одного і проводитися в комплексі. Застосування процедури ОВП у роботі з особовим складом, поряд

з традиційними методами проведення кадрового відбору та службових розслідувань, дозволить методологічно та методично забезпечити необхідний рівень кадрової безпеки і, водночас, профілактичної роботи з персоналом МО та ЗС України.

Разом з тим досвід застосування ОВП дає підстави стверджувати, що у МО України та ЗС України ще не забезпечено належного рівня його профілактичного ефекту, а тому доцільно запровадити систему проведення періодичних або вибіркових перевірок персоналу на поліграфі.

8. У межах методології ПФДВП під методикою проведення опитування розуміється сукупність дій по пред'явленню стимулів (найчастіше у вигляді запитань), об'єднаних за певним логічним принципом. У практиці проведення ПФДВП у МО та ЗС України на сьогоднішній день найбільш широко застосовуються три базові логічні принципи об'єднання стимулів (подразників), і як наслідок три основні методики:

- *Методика перевірових та нейтральних запитань*, яка традиційно орієнтована на загальні ознаки події, що перевіряється (тобто на попереднє оцінювання ступеню поінформованості обстежуваної особи по усіх темах, які цікавлять ініціатора) і заснована на спільному використанні значущих і нейтральних запитань.

- *Методика контрольних запитань*, орієнтована на отримання висновку про ступінь поінформованості об'єкта опитування по одній темі, із числа тих, які цікавлять ініціатора. У даній методиці, як правило, використовують загальні ознаки події, що перевіряється, і вона базується на спільному застосуванні нейтральних, значимих і контрольних запитань.

- *Методика (виявлення) прихованої інформації*, яка орієнтована на підтвердження висновку про поінформованість об'єкта опитування по одній з тем за рахунок виявлення ступеня його поінформованості про обставини, що деталізують тему. Вона базується на використанні часткових ознак події, що перевіряється, які повинні бути однозначно відомі людині, яка має відношення до цієї події.

9. Основним інструментарієм для проведення ОВП є тести (тестові формати) під якими розуміється сукупність спеціально сформованих і розташованих у певному порядку стимулів (запитань, а в деяких випадках окремих слів чи понять, малюнків, графічних зображень, планів, фотографій, речей або предметів тощо) з чітко визначеними, згідно з певною методикою, послідовністю їх представлення, правилами обговорення і ротації, а також системою обробки отриманих фізіологічних даних.

У практиці ОВП використовуються ціла низка різновидів тестів, які умовно можна поділити на дві категорії:

перша – службові тести, які відіграють допоміжну роль при проведенні поліграфних перевірок. До них відносяться тести стимуляції і тести загальних контрольних питань;

друга – основні тести, які безпосередньо містять запитання, що цікавлять ініціатора проведення ОВП. Зміст та структура цих тестів залежить від цілей і завдань ОВП, а також вибору методики, за якою воно буде проводитися.

Найбільш доцільним методичним інструментарієм (тестовими форматами, тестами) для широкого використання в ході проведення ОВП персоналу у МО та ЗС України на даний час вважаються:

- при проведенні скринінгових перевірок в інтересах прийняття кадрових рішень: “Скринінговий тест перевірок - нейтральних запитань” та “Модифікований тест основних запитань Військово-повітряних сил США” (Air Force Modified General Question Technique – AF MGQT);

- при проведенні ПФДВП під час службових розслідувань: Тест піку напруження з відомими рішенням (Known Solution Peak Of Tension – KSPOT) та Тест пошуку піку напруження (Searching Peak Of Tension – SPOT), що розроблені на основі методики контрольних запитань та методики виявлення прихованої інформації.

Визначений інструментарій не є вичерпним, але на даний час зазначені тести є основними, що використовувались у більшості випадків під час

проведення планових ОВП та апробацій спеціалістами поліграфа МО України. Кожний з розглянутих тестів має свої особливості структурної побудови та чітку процедуру (сукупність форм і методів) підготовки та проведення, усі елементи якої є емпірично перевіреними та стандартизованими. Застосовані експериментальні та емпіричні заходи апробації підтвердили результативність зазначених тестових форматів у виявленні приховуваної інформації, а також дієвість та інформативність форм і методів їх проведення.

Основними критеріями при виборі методичного інструментарію є:

для проведення скринінгових поліграфічних перевірок персоналу у МО та ЗС України - час на проведення ОВП та кількість запитань, відповідно до тематики, що перевіряється;

для проведення службових розслідувань у МО та ЗС України - наявність достатньої кількості достовірної інформації (приватних ознак) щодо події, яка перевіряється, а саме: умов здійснення події; нанесений збиток; свідчення свідків; наявність особливих прикмет на об'єкті та місці скоєння події; матеріальні докази, що залишені на місці події; особливі ознаки особи, яка вчинила подію; предмети, вилучені з місця події і їх кількість тощо.

10. Практика застосування поліграфа у роботі з персоналом МО та ЗС України свідчить про те, що в окремих випадках виникає потреба у повторному опитуванні з використанням поліграфа однієї і тієї ж особи. У цьому разі рішення про необхідність проведення повторного опитування приймається безпосередньо спеціалістом поліграфа і погоджується з ініціатором перевірки. Проведення повторного ОВП обумовлене результатами первинного дослідження. Його організація повністю відповідає правилам та вимогам, що висуваються до ОВП в цілому, за виключенням окремих елементів передтестової бесіди.

11. Залучення перекладача до проведення ОВП висуває чіткі вимоги та правила, як до підготовки всієї процедури опитування в цілому, так і до

реалізації її окремих елементів, а також до фахової майстерності спеціаліста поліграфа та безпосередньо перекладача. Знання та обов'язкове дотримання цих вимог і правил дозволяє на практиці знизити можливий негативний ефект, обумовлений присутністю під час опитування перекладача як “третьої особи”, та забезпечити ефективність проведення зазначеної процедури.

12. Ефективна робота фахівця поліграфолога неможлива без знання та розуміння понятійного апарату, що застосовуються при роботі з поліграфом та його узгодження у середовищі поліграфологів. Розуміння сутності понять і термінів, що застосовуються при проведенні ПФДВП у силових відомствах інших країн, дозволить вітчизняним поліграфологам краще засвоювати і усвідомлювати передовий досвід своїх зарубіжних колег та ефективно впроваджувати його у практику своєї діяльності з метою удосконалення якості проведення ПФДВП у МО та ЗС України. Крім того, знання та розуміння зарубіжної термінології сприятиме більш ефективній роботі вітчизняних фахівців на міжнародних семінарах та конференціях з проблем застосування поліграфа, дозволить адекватно сприймати зарубіжну інформацію, що висвітлюється на цих заходах і запобігати розбіжностей у трактуванні одних і тих же питань.

13. З огляду на зарубіжний досвід та наявні вітчизняні здобутки до перспективних шляхів подальшого розвитку процесу застосування поліграфа у МО та ЗС України можна віднести:

удосконалення нормативно-правової бази, що регламентує порядок організації проведення ОВП у МО та ЗС України;

запровадження системи періодичного проведення ОВП з посадовими особами номенклатури призначення Міністра оборони України та начальника Генерального штабу ЗС України, з особами, які беруть участь у проведенні інспекційних заходів, а також з особами, діяльність яких передбачає матеріальну відповідальність і прийняття рішень щодо обігу матеріально-технічних засобів. Строки проведення поліграфних перевірок

при цьому доцільно визначати відповідно до корупційних ризиків та потенційних сфер зловживань за напрямками діяльності посадовців;

розширення сфери використання ОВП у МО та ЗС України шляхом запровадження у якості окремого напрямку “використання поліграфа при проведенні інспекційних, контрольно-ревізійних та інших заходів контролю” з метою виявлення проявів корупції у діяльності посадових осіб та їх профілактики.

14. Використовуючи поліграф для забезпечення кадрової безпеки важливо усвідомлювати, що застосування процедури ОВП у роботі з персоналом МО та ЗС України слід здійснювати лише згідно з чинними нормами права та відповідно до вимог, визначених відповідним наказом МО України. Результати, отримані в ході ОВП, не можуть бути підставою для дисциплінарних стягнень і не тягнуть щодо опитуваного ніяких заходів, які б порушували його законні права та свободи, проте повинні служити підставою для обов’язкового проведення додаткової перевірки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України, 1996. – № 30. – Ст. 141 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254>.
2. Закон України “Про запобігання корупції” від 14.10.2014 р. № 1700-VII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
3. Закон України “Про Національну поліцію” від 02.07.2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
4. Закон України “Про очищення влади” від 16.09.2014 р. № 1682-VII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1682>.
5. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322- VIII (ВВР, 1971, додаток до % 50, ст.. 375) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
6. Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5 “Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.].
7. Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року “Про Стратегію національної безпеки України”” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/print1486028719252188>.
8. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України, 2003. – №№ 18-22. – Ст. 144) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. № 170 “Про впорядкування застосування контрактної форми трудового договору”

[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/170-94>.

10. Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.07.2004 р. № 842 “Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1365-04>.

11. Наказ Міністерства доходів і зборів України від 02.08.2013 р. № 329 “Про використання поліграфів у діяльності Міністерства доходів і зборів України та його територіальних органів” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1748-13>.

12. Наказ Міністерства оборони України від 14.04.2015 р. № 164 “Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0477-15>.

13. Наказ Міністерства оборони України від 20.10.2015 р. № 570 “Про затвердження Змін до Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1377-15/print1488437210736052>.

14. Наказ Міністра оборони України від 10.04.2009 р. № 170 “Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09>.

15. Наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 р. № 608 “Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1503-17>.

16. Інструкція щодо застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України, затверджена наказом МВС України від 28.07.2004 р. № 842 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1373-04>.

17. Актуальні питання впровадження міжнародних стандартів використання поліграфа в Міністерстві оборони України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/02/23/aktualni-pitannya-vprovadzhennya-mizhnarodnih-standartiv-vikoristannya-poligrafa-v-ministerstvi-oboroni-ukraini/>.

18. Алексеев Л.Г. Проблемы прикладной психофизиологии / Л.Г. Алексеев, Ф.В. Потемкин. – М., «Буки Веди», 2017. – 302 с.

19. Алексеев О.О. Напрямки удосконалення організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України / О.О. Алексеев, В.М. Малюга, С.П. Гришин // Збірник наук. праць Львівського державного університету Внутрішніх справ. – Львів.: ЛДУВС, 2017. – Випуск 2. – С. 3–15.

20. Балабанова Л.М. Судебная психология [Электронный ресурс] / Л.М.Балабанова – Режим доступа: <http://yurpsy.by.ru/help/bjb/balab/^.htm>.

21. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) [Текст]: Монографія / В.І. Барко. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 296 с.

22. Барко В.І. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник [Барко В.І., Ірхін Ю.Б., Нікіфорчук Д.І., Підюков П.П.]. – К.: Київ. юрид. ін.-т, 2005. – 244 с.

23. Боднарчук О.Г. Антикорупційні заходи Державної фіскальної служби України в напрямку нової антикорупційної політики держави / О.Г. Боднарчук // Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів: збірник матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф., 22 грудня 2015 р. / Національний університет Державної податкової служби

України, Науково-дослідний центр з проблем оподаткування. – Ірпінь: Видавництво Нац. універ-у ДПС України, 2015. – С. 409–414.

24. Боднарчук О.Г. Використання поліграфа (детектора брехні) для попередження корупції у кримінально-виконавчій системі: досвід Росії та українські реалії / О.Г. Боднарчук // Порівняльно-аналітичне право, 2013. – № 4. – с. 164–168.

25. Большая медицинская энциклопедия. – М., 1979. – Т. 1. – С. 138.

26. Вагіна О.В. Досвід використання поліграфа як один із засобів протидії корупції в Державній фіскальній службі України / О.В. Вагіна // Реформування податкової системи України відповідно до європейських стандартів: збірник матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф., 22 грудня 2015 р. / Національний університет Державної податкової служби України, Науково-дослідний центр з проблем оподаткування. – Ірпінь: Видавництво Нац. універ-у ДПС України, 2015. – С. 417–421.

27. Варламов В.А. Детектор лжи. 2-е изд. / В.А. Варламов. – М.: ПЕР СЭПресс, 2012. – 352 с.

28. Варламов В.А. Полиграф «детектор лжи» / В.А. Варламов / ГУВД Краснодарского края. – Краснодар: «Советская Кубань», 1999. – 350 с.

29. Варламов В.А. Компьютерная детекция лжи / В.А. Варламов, Г.В. Варламов. – М., Печатный Дом «Илигар», 2010. – 949с.

30. Варламов В.А. Психофизиология полиграфных проверок / В.А. Варламов, Г.В. Варламов; под ред. А.Г. Сапрунова. – Краснодар: ГУВД Краснодар. края РФ, 2000. – 239 с.

31. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 244 с.

32. Виховання доброчесності та боротьба з корупцією в оборонному секторі: Збірник прикладів (компендіум) позитивного досвіду / Під заг. ред. Т. Тагарєва. – Женева-Київ: Женевський центр демократичного контролю над збройними силами, 2010. – 384 с.

33. Волик А.М. Популярні питання про поліграф [Електронний ресурс] / А.М. Волик. – Режим доступу: <http://yason.kiev.ua/uk/fag-detectori-1.html>.
34. Воронин Л.Г. Электрографические следовые процессы и память / Л.Г. Воронин, В.Ф. Коновалов. – М.: Наука, 1976. – 166 с.
35. Делікатний С.К. Використання поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ: навч.-метод. посіб. / С.К. Делікатний, Ж.Ю. Половнікова. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2001. – 109 с.
36. Дмитренко Ю.С. Analysis of normative and legal provisions of the state regulation of the use of polygraph technologies in the security and defense sector of Ukraine European Applied Sciences. – 2017. – № 2. – P. 3–5.
37. Дмитренко Ю.С. Державне регулювання використання поліграфічних технологій у провідних країнах світу / Ю.С. Дмитренко // Держава та регіони. – 2017. – № 2. – С. 148–152.
38. Дмитренко Ю.С. Організаційно-правовий механізм державного регулювання застосування поліграфічних технологій / Ю.С. Дмитренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 12. – С. 111–115.
39. Дмитренко Ю.С. Теоретико-методичний інструментарій проведення опитування з використанням поліграфу / Ю.С. Дмитренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 10. – С. 91–95.
40. Дмитренко Ю.С. Удосконалення механізмів застосування поліграфічних технологій шляхом використання методики обрахунку результатів поліграфічних перевірок у безпековому секторі держави / Ю.С. Дмитренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 13. – С. 88–93.
41. Дмитренко Ю.С. Державне регулювання використання поліграфічних технологій в секторі безпеки і оборони України: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.05 / Ю.С. Дмитренко; [Хмельницький університет управління та права]. – Хмельницький, 2017. – 20 с.
42. Дмитренко Ю.С. Інституційний механізм державного регулювання застосування поліграфічних технологій / Ю.С. Дмитренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 11. – С. 113–117.

43. Доповідна директора Департаменту кадрової політики Міністерства оборони України Міністру оборони України від 02.03.2015 вих. № 226/1/1299.

44. Жижина М.В. Обеспечение кадровой безопасности предприятия и почерковедения / М.В. Жижина // Безопасность бизнеса, 2008. – № 1. – С. 43.

45. Журавлёв А.Л. Психологические факторы коррупции / А.Л. Журавлёв, А.В. Юревич // Социологические исследования, 2014. – № 7. – С. 63–71.

46. Застосування комп'ютерних поліграфів при професійному кадровому відборі в підрозділи Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України [Текст]: метод. посіб. / Мотлях О.І., Корж Є.М. – К.: Освіта України, 2017. – 104 с.

47. Звіт про науково-дослідну роботу “Обґрунтування шляхів застосування психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа з метою кадрової безпеки для прийняття кадрових рішень” у 2-х частинах / НМЦ КП МО України. – Держ. реєстр. номер 0117U002430. – К., 2017. – 416 с.

48. Звіт про науково-дослідну роботу “Удосконалення методики проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України” у 2-х частинах / НМЦ КП МО України. – Держ. реєстр. номер 0116U000633. – К., 2016. – 460 с.

49. Зубовський Д.С. Позитивний досвід Японії з використання психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа перспективи / Д.С. Зубовський // Національний вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – №2. – С. 355–367.

50. Зубовський Д.С. Скринінговий тест контррозвідки як відправна точка розвитку контрольних методів спрямованої брехні / Д.С. Зубовський // Актуальні питання теорії та практики використання поліграфа: збірка статей / за заг. ред. В.О.Шаповалова. – К.: Освіта України, 2016. – С. 112–123.

51. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.

52. Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття: Матеріали мінародн. наук.-практ. конф. (Ужгород, 21-22 квіт. 2017 р.). – У 3 частинах. Ч.1. – Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2017. – С. 117–119.

53. Інтерв’ю з колишнім міністром закордонних справ України Борисом Тарасюком у Відні, щоденне видання «Die Presse», 6 червня 2014 року, «Der Westen hilft uns nichts» (Захід нам не допоможе) і Малек Мартін, «План військових дій Москви. Витоки війни Росії в Україні», Східна Європа 9-10/64, вересень-жовтень 2014 року. – С. 111.

54. Кагановский В.И. Обеспечение кадровой безопасности в сфере высокотехнологичных производств [Електронний ресурс] / В.И. Кагановский, Д.Л. Кузнецов. – Режим доступу: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=24490>.

55. Кадровая безопасность в системе безопасности организации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hr-portal.ru/article/kadrovaya-bezopasnost-v-sisteme-bezopasnosti-organizacii>.

56. Кадровая безопасность компании – основа экономического благополучия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://d-kvadrat.ru/dk/info/14497.html>.

57. Кадровая безопасность предприятия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studme.org/1754090621674/ekonomika/kadrovaya_bezopasnost_predpriyatiya.

58. Кадровая безопасность [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avsrevansh.ru/Uslugi/Kadrovaya_byezopasnost.

59. Кертэс Имре. Тактика и психологические основы допроса. – М., 1965. – С. 118.

60. Климович В.А. Коррупция в армейской среде: состояние, причины и меры противодействия [Электронний ресурс] / Климович В.А. – Режим доступа: <http://www.ego.uapa.ru/ru-ru/issue/2012/02/03/>.

61. Князев В. Полиграф и его практическое применение: Учеб. пособие / Владимир Князев, Георгий Варламов. – М.: “Принт-Центр”, 2012. – 859 с.

62. Ковальов В.Г. Використання поліграфа як інструмента запобігання та боротьби з корупцією державних службовців / В.Г. Ковальов, Т.М. Брус // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, 2016. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://el-zbirn-du.at.ua/2016_1/6/pdf.

63. Козлов И.С. Методологические аспекты применения опроса с использованием полиграфа в практике / И.С. Козлов // Юридическая психология. – М.: Изд-во «Юрист», 2010. – № 3. – С. 2–6.

64. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

65. Костандов Э.А. О физиологических механизмах «психологической защиты» и безотчетных эмоций / Э.А. Костандов // Бессознательное. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – Т. 1. – С. 633–651.

66. Кравченко А.В. Застосування технології айтрекінгу для вирішення завдань оцінки достовірності / А.В. Кравченко, М.Д. Кузьменко // Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика. – 2017 – №1 – С. 107–118.

67. Кузьменко М.Д. Концептуальні аспекти системи кадрової безпеки високонадійної організації / М.Д. Кузьменко // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2017. – Вип. 1 (48). – С. 124–129.

68. Кузьменко М.Д. Напрямки застосування поліграфа в силових структурах США: психолого-прикладні та нормативно-правові аспекти кадрової безпеки / М.Д. Кузьменко // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Психологія. – 2017. – Том 22, Вип. 3 (45). – С. 42–52.

69. Кузьменко М.Д. Передовий досвід впровадження процедури опитування з використанням поліграфа в діяльності силових структур зарубіжних країн / М.Д. Кузьменко, Д.С. Зубовський, О.Л. Тракалюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2017. – №1. – С. 57–64.

70. Лист Директора Департаменту кадрової політики Міністерства оборони України від 16.03.2015 вих. № 226/НМЦ/1725.

71. Лист Директора Департаменту кадрової політики Міністерства оборони України від 23.04.2015 вих. № 226/НМЦ/1724.

72. Лист Директора Департаменту кадрової політики Міністерства оборони України від 16.03.2015 вих. № 226/НМЦ/2759.

73. Луговой А.В. Правовые аспекты применения психофизиологического исследования на полиграфе в организации антикоррупционной политики Российской Федерации / А.В. Луговой // Научный журнал КубГАУ, 2016. – №124(10) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2016/10/pdf/70.pdf>.

74. Лурия А.Р. Этапы пройденного пути. Научная автобиография / А.Р. Лурия [Под. ред. Б.Д. Хомской]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 184 с.

75. Лурия А.Р. Диагностика следов аффекта // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.

76. Малюга В.М. Основні напрями використання поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України / В.М. Малюга, С.П. Гришин, О.Л. Тракалюк // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2017. – Вип. 2(37). – С. 53–56.

77. Малюга В.М. Ретроспективний аналіз становлення інструментального підходу до детекції обману / В.М. Малюга, Д.С. Зубовський, А.В. Кравченко // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2017. – Вип. 2(37). – С. 57–61.

78. Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.

(28 квіт. 2017 р.). – К.: Військ. ін-т Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, 2017. – С. 122–124.

79. Морозова Т.Р. Використання комп'ютерних поліграфів у кадровій роботі органів і підрозділів внутрішніх справ України: навч.-метод. посіб. / Т.Р. Морозова, І.О. Моцонелідзе, Д.З. Моцонелідзе; за ред. І.П. Красюка. – К.: Атіка, 2006. – 120 с.

80. Мотлях А.И. Психодиагностика личности инструментальной детекцией на основе использования существующих “теорий полиграфа” / А. Мотлях // Закон и жизнь, 2013. – № 8. – С. 11–14.

81. Мотлях О.І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування: [монографія] / О.І. Мотлях. – К.: Освіта України, 2012. – 394 с.

82. Мотлях О.І. Поліграфні тести в експертній практиці: правила їх побудови та прийоми застосування / О.І. Мотлях // Юридичний науковий електронний журнал, – [Електронне наукове видання юридичного факультету ДВНЗ «Запорізький національний університет»]. – 2015. – № 4. – С. 216–220. Режим доступу: http://lsej.org.ua/2_2015/60.pdf

83. Мотлях О.І. Правова регламентація діяльності, пов'язаної з використанням поліграфа в Україні / О.І. Мотлях // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 1 (98). – С. 110–119

84. Мотлях О.І. Психофізіологічні дослідження з використанням поліграфа в практиці розслідування злочинів [Текст]: метод. рек. /Мотлях О.І., Костюк В.Л., Куценко Д.В. – К.: Освіта України, 2016. – 73 с.

85. Мягких Н.И. Правовые и методические аспекты использования полиграфных приборов в кадровой работе / Н.И. Мягких // Вестник МВД России, 2004. – № 4. – С. 27.

86. Національний інститут стратегічних досліджень, матеріали, До другої річниці агресії Росії проти України 20 лютого 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2016_book/Eng_ru.pd.

87. Обьедков В.Г. Теоретические основы полиграфных проверок [Текст] / В.Г. Обьедков, Е.Г. Пучкова // Военная медицина: Научно-практический рецензируемый журнал, 2009. – №1. – С. 105–109.
88. Оглоблин С.И. Инструментальная “детекция лжи”: академический курс / С.И. Оглоблин, А.Ю. Молчанов. – Ярославль: Ньюанс, 2004. – 464 с.
89. Окреме доручення Міністра оборони України від 03.03.2015 № 290/з щодо запровадження процедури опитування кандидатів для призначення на посади в МО та ЗС України з використанням комп’ютерного технічного засобу (поліграфу) вх. № 161 від 04.03. 2015 НМЦ КП МОУ.
90. Пеленицын А.Б. Современные технологии применения полиграфа. Подробное руководство для полиграфологов-практиков в 4-х частях. / А.Б. Пеленицын, А.П. Сошников. Ч. 2. – М., 2015. – 316 с.
91. Петров А.М. Из записной книжки полиграфолога / А.М. Петров, С.Г. Мягких. – Пермь, 2003. – 202 с.
92. Поповичев С.В. Легко солгать тяжело. Инструментальная детекция лжи: от идеологии к технологии / С.В. Поповичев. – М.: Группа ЭПОС, 2011. – 400 с.
93. Предварительная беседа и тестирование на полиграфе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polarg.ru/article/beseda>.
94. Проблемы дифференциальной психофизиологии; том IX. – М.: «Педагогика», 1977. – 256 с.
95. Протокол засідання конкурсної комісії з питань заміщення вакантних посад наукових працівників НМЦ КП МО України № 1 від 28.04.2015 року.
96. Протокол засідання конкурсної комісії з питань заміщення вакантних посад наукових працівників НМЦ КП МО України № 4 від 11.06.2015 року.
97. Публічне управління: ціннісні орієнтири, стандарти якості та оцінка ефективності: матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 травня 2017 р.) у 5 ч. Ч.1 / за заг. ред. В.С. Куйбіди, А.П. Савкова, С.В. Загороднюка. – Київ: НАДУ: Вид-во НАДУ, 2017. – С. 53–54.

98. Рогатюк І.В. Кримінально-процесуальне закріплення використання поліграфа (детектора брехні) у слідчій практиці [Електронний ресурс] / І.В. Рогатюк. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe

99. Рыжов Р.О. Кадровая безопасность: опыт социологической концептуализации // Сборник науч. статей “Проблемы взаимодействия хозяйствующих субъектов реального сектора экономики России: финансово-экономический, правовой и гуманитарный аспекты”. – СПб.: Институт бизнеса и права, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ibl.ru/konf/151211/kadrovaja-bezopasnost.html>.

100. Симонов П.В. Эмоциональный мозг: физиология, нейроанатомия, психология эмоций / П.В. Симонов. – М.: Наука, 1981. – 211 с.

101. Скрыпников А.И. Методика и практика применения полиграфа при раскрытии преступлений: Метод. пособие / А.И. Скрыпников, И.С. Зубрилова, С.Н. Зерин. – М.: ВНИИ МВД России, 1997. – 112 с.

102. Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. (м. Дніпро 26–27 травня 2017 р.). Частина II. Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. – Дніпро: СПД “Охотнік”, 2017. – С 205–207.

103. Справочник полиграфолога. – М.: «Перо», 2015. – 392 с.

104. Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку держави в умовах глобалізації: збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 22–23 верес. 2017 р.); за заг. ред. д.е.н., проф. Синчака В.П. – Хмельницький: ХУУП, 2017. – 294 с.

105. Сусловець А.О. Протидія корупції в органах державної податкової служби України шляхом підвищення етичного рівня кадрового складу [Електронний ресурс] / А.О. Сусловець // Право та управління. – 2012. – № 3. – С.520–528. – Режим доступу: http://www._e-journals_prtup_2012_3_41sys.pdf.

106. Тези доповідей XI Міжнародної науково-практичної конференції “Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє” [Текст] / за заг. редакцією В.В. Балабіна. – К.: ВІКНУ, 2015. – С. 239, 300.

107. Тези доповідей XII Міжнародної науково-практичної конференції “Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє” [Текст] / за заг. редакцією В.В. Балабіна. – К.: ВІКНУ, 2016. – С. 147.

108. Український поліграфологічний журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpolygraph.org>.

109. Филиппов В.В. Антикоррупционные меры в системе государственной службы США: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / В.В. Филиппов. – Владивосток, 2012. – 27 с.

110. Холодный Ю.И. Зарубежные теории испытаний на полиграфе. / Ю.И. Холодный // Психологический журнал, 1996. – № 3. – С. 64–65.

111. Холодный Ю.И. Криминалистическая полиграфология и ее применение в правоохранительной практике [Электронный ресурс] / Ю.И. Холодный – Режим доступа: <http://www.liedetector.ru/pub/pub03.php>.

112. Холодный Ю.И. Опрос с использованием полиграфа и его естественно-научные основы / Ю.И. Холодный // Вестник криминалистики, 2005. – № 4. – С. 39–48 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bnti.ru/showart.asp?aid=773&lvl=02.13>.

113. Холодный Ю. Правовые аспекты применения полиграфа при работе с кадрами / Ю. Холодный // Политика, 2005. – № 7. – С. 9–10.

114. Чумарин И. Что такое кадровая безопасность компании? / И. Чумарин // Кадры предприятия, 2003. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bre.ru/security/20813.html>.

115. Шаповалов В.О. Консервативний підхід до аналізу результатів тесту ЮТА / В.О. Шаповалов // Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика, 2017. – № 1. – С. 144–160.

116. Экман П. Психология лжи / П. Экман; пер. с англ.. Забожко Д.Н. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.

117. Якутко В.Ф. Особливості використання поліграфа в Україні [Електронний ресурс] / В.Ф. Якутко. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1520/92>.

118. Anti-Border Corruption Act of 2010 [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.fas.org/irp/congress/2010_rpt/abc-pory.html.

119. Barland G. The polygraph test in the USA and elsewhere // The polygraph test. Lies, Truth and Science. – London.: SAGE Publications, 1988. – P. 73–95.

120. Baur D.J. (2006) Federal Psychophysiological Detection of Deception Examiner Handbook, Counterintelligence Field Activity Technical Manual [Electronic resource]. – Mode of access: <http://docplayer.net/amp/50049420-Federal-examiner-handbook-preface.html>.

121. Ben-Shkhar G. A further study of the dichotomization theory in detection of information // Psychophysiology, 1977. – V. 14. – P. 408–413.

122. Ben-Shkhar G., Furedy J. Theories and applications in the detection of deception. A psychophysiological and international perspective. – N-Y., Inc: Springer-Verlag, 1990. – 192 p.

123. Davis R.C. Physiological responses as a means of evaluating information // The manipulation of human behavior / A.D. Biderman & H. Zimmer (Eds.). – N-Y.: Wiley, 1961. – P. 142–168.

124. Federal Psychophysiological Detection of Deception Examiner Handbook – 1998 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://web.elastic.org/~fche/mirrors/antipolygraph.org/blog/2006/04/16/federal-psychophysiological-detection-of-deception-examiner-handbook/index.html>.

125. Harris J.C., McQuarrie A.D. The relevant/irrelevant algorithm description and validation results. / J.C. Harris, A.D. McQuarrie // Johns Hopkins University Applied Physics Laboratory; Laurel, MD. Prepared under contract DABT60-00-P-1199 for The Department of Defense Polygraph Institute, 2002.

126. Heslegrave R. An examination of the psychological mechanisms underlying deception // Psychophysiology, 1982. – V. 19. – P. 323.

127. Krapohl D.J., Stuart M.S., Brett A.S. An exploration of methods for analysis of multiple-issue relevant/irrelevant screening data. / Donald J. Krapohl, M. Senter Stuart, A. Stern Brett // Polygraph, 2005. – Vol. 34. – №1. – P. 47–61.

128. Labor Code California [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/displaycode?section=lab&group=00001-01000&file=430-435>.

129. Luria A.R. The nature of human conflicts. – N-Y.: Liverwright, 1932. – 164 p.

130. Mosso A. Fear / A. Mosso, Longmans, Green, and Company, 1896. – 330 p.

131. Reid J., Inbau F. Truth and deception. The polygraph (“lie-detector”) technique. – Baltimore.: The Williams & Wilkins Co., 1977. – (2-nd edit.). – 430p.

132. Scientific validity of polygraph testing: a research review and evaluation - a technical memorandum. – Washington, DC: U.S. Congress, Office of Technology Assessment, 1983. – 132 p.

133. Sokolov E.N. Orienting reflex as information regulator // Cognition and Categorization/ Rosch E. and Lloyds B. (eds). – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1966. – P. 79–98.

134. The Polygraph and Lie Detection. Committee to Review the Scientific Evidence on the Polygraph. Division of Behavioral and Social Sciences and Education. – Washington, DC: The National Academies Press, 2003. – 398 p.

135. Use of Polygraph Examinations in the Department of Justice, 2006 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://web.docuticker.com/go/docubase/12065>.

136. Wariographia kryminalistyczna. – Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji, Szczytno, 1998. – 141 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

ГЛОСАРІЙ

основних термінів та понять, що використовується під час проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа

Аналіз результатів тесту – це більш новий вираз для інтерпретації поліграм, у яких фізіологічні дані відображаються на екрані комп'ютера, а не у вигляді діаграм на паперових стрічках.

Аналіз СПОТА – числова оцінка релевантного питання шляхом порівняння його з даними контрольного запитання, що знаходиться не далі, ніж на одну позицію ліворуч або праворуч від цього споту. **СПОТ** – це положення релевантного запитання у послідовності тестових запитань.

Артефакт (спотворення) – зміна, яка явно відрізняється від фону, динаміка психофізіологічних показників, не пов'язана з пред'явленим стимулом, обумовлена дією зовнішніх або внутрішніх дестабілізуючих факторів (шуму, ударів, стукоту, дзвінків, больового відчуття і т. ін.). Різка і раптова поява таких факторів викликає яскраві неспецифічні реакції, схожі на реакції, отримані при пред'явленні значущого стимулу. Якщо дані фактори постійні і монотонні, то вони дозволяють до них адаптуватися і не викликають артефактів.

Багатоаспектний тест (мультиаспектний тест) – тестовий формат, у якому релевантні запитання спрямовані на різні елементи одного і того ж злочину. Наприклад, у випадку з'ясування факту підробки, поліграфолог може використовувати три релевантні тестові запитання стосовно підозрюваного. Одне може охоплювати друкування банкнот, друге передачу банкнот, третє знання про місце розташування обладнання для друку. У такому тестовому форматі рішення про обман приймається не на основі загального балу (overall score), а на основі спотових балів (spot scores). Трьома важливими форматами

цього підходу є: Тест зон порівняння (Zone “exploratory”), Модифікований тест основних запитань Військово-повітряних сил США (Air Force Modified General Question Test) та Тест перевіркових-нейтральних запитань для проведення розслідувань (criminal RI).

Багатопроблемна перевірка – тест, що зазвичай використовується під час скринінгу, та який дозволяє поліграфологу визначити, стосовно якої з кількох областей слід проводити подальший допит. Зазвичай у таких тестових форматах не приймається рішення про правдивість або обман. Як правило, такі рішення приймаються після подальшого тестування по ізольованій проблемі за допомогою одно-проблемного тестового формату. Найбільш поширеними багатопроблемними тестовими форматами є “Скринінговий тест перевіркових - нейтральних запитань” та “Тест на шпигунство і саботаж”.

Базова лінія – основна лінія, на якій будується крива поліграм.

Бальний аналіз чартів – метод винесення рішення під час перевірки на поліграфі, що базується виключно на числових значеннях, які були присвоєні фізіологічним реакціям, зареєстрованим під час структурованої перевірки на поліграфі. Бальний підхід не враховує екстра-поліграфну інформацію, таку як факти справи або поведінка досліджуваної особи. Бальний підхід має чотири основні компоненти: ідентифікація характеристик, присвоєння бального значення, обчислення бальних значень, та правила прийняття рішень. Сучасний бальний підхід аналізу чартів представлений системами К. Бакстера, федеральних відомств США, системою Матте та Університета штата Юта, а також автоматизованими комп’ютерними алгоритмами.

Бальні аналізи – систематичне присвоєння балів фізіологічним реакціям, а також правила прийняття рішення. Така система дозволяє зробити аналіз даних психофізіологічної детекції брехні (далі – ПДБ) більш об’єктивним та стандартизованим. Перша система бального аналізу була опублікована доктором Дж. Вінтером у 1936 році. Сучасні методи бального аналізу включають систему оцінки на основі порядкового ранжування (Rank

Order Scoring System), Горизонтальну систему оцінки Н.Гордона (Horizontal Scoring System), трьохбальну систему оцінки (3-position scoring system), семибальну систему оцінки (7-position scoring system), систему оцінки Дж. Ліккена (Lykken Scoring). Інколи такі системи ще називають напів-об'єктивними.

Вертикальна система обрахунку – метод числового оцінювання, у якому споти оцінюються індивідуально шляхом обрахунку відповідних запитань порівняння. Вертикальний обрахунок використовується у пошукових тестах зон порівняння і S-K-Y тестах. Термін зазвичай використовується на противагу порядкового аналізу (рангування).

Вертикальна система обробки – спосіб ручного обрахунку поліграм, що полягає у бальній системі оцінки реакції. Порівнюються показники на значимі і контрольне запитання, що пред'являються у тесті.

Виключаюче запитання порівняння, що не співпадає за часом з релевантним – запитання порівняння ймовірної брехні, що є одного і того ж типу або класу з релевантною проблемою, але виключає релевантну проблему шляхом використання часових обмежень. Цей тип запитань порівняння був розроблений та активно відстоювався К. Бакстером.

Відсутність значимих фізіологічних реакцій (No Significant Physiological Responses (NSPR or NSR)) – прийнятий вираз у системі федерального уряду США для позначення результатів скринінгової перевірки на поліграфі. Вираз є еквівалентним терміну “Обман не виявлено” (No Deception Indicated) у одно-проблемних тестах. Це альтернативне визначення походить з твердження про те, що скринінгова перевірка не досягає високих показників валідності одно-проблемних тестів, внаслідок чого результати краще представляти як відсутність фізіологічного збудження ніж робити висновок про правдиві наміри з боку досліджуваної особи.

Вікно реакції – початок періоду після задавання запитання, у якому фізіологічні реакції розглядаються для аналізу і підрахунку.

Горизонтальна система обробки – спосіб ручного обрахунку поліграм, що полягає у бальній системі оцінки величини реакції на кожне запитання, яке пред’являється у тесті.

Датчик руху – механічний датчик, який виявляє приховані рухи. Датчик руху використовується для виявлення певних типів фізичної протидії.

Двоступеневі правила – правила двоступеневої роботи, призначені для послідовного використання Правил загального балу (Grand Total Rules), за якими слідує Правилом спотового балу (Spot-Score Rules). Суми почартових (subtotal) балів не можуть бути більшими за загальний бал. Показано, що двоступеневі правила зменшують появу ситуацій, у яких неможливо прийняти остаточне рішення, при цьому не зменшуючи частки правильних рішень.

Дихальна амплітуда – одна з декількох ознак, виявлених у дихальному паттерні. Придушення дихальної амплітуди є надійним індикатором збудження симпатичної нервової системи і є однією із ознак, що оцінюється при виявленні обману. Цей принцип передбачає наявність стабільних дихальних паттернів.

Дихальні відхилення кров’яного тиску – хвиляста форма, що спостерігається у кардіоканалі під час тестування ПДБ. Під час дихання судинозвужувальні нейрони активуються у фазі вдиху, що призводить до ритмічної вазоконстрикції (звуження) кровоносних судин, які контролюють кров’яний тиск. Збільшення вазомоторних звужень призводить до підвищення кров’яного тиску. Крім того, глибокі вдихи призводять до зменшення тиску в порожнистих венах та до збільшення кровообігу. Збільшення кровообігу має наслідком збільшення “попереднього навантаження” (кількості крові, що повертається до правої частини серця) або кінцевого діастолічного об’єму, що спричиняє підвищення артеріального тиску. Дихальна синусова аритмія (ДСА) характеризується збільшенням частоти серцевих скорочень під час циклу вдиху. Збільшення частоти серцевих скорочень призводить до збільшення серцевого викиду, що, в свою

чергу, призводить до підвищення артеріального тиску. Коли опитуваний навмисно здійснює спроби контролювати своє дихання, можна очікувати, що виникне загострення будь-якої циклічної хвилі серцево-судинного каналу. Синхронні підйоми і падіння відносного кров'яного тиску, можуть бути цілком можливим результатом будь-якої комбінації цих фізіологічних чинників.

Довжина лінії дихання (ДЛД) – показник кривої дихання, що змінюється внаслідок збудження. Це лінійне вимірювання довжини хвилі дихання за конкретний період часу. ДЛД має зворотно пропорційний зв'язок з активацією симпатичної нервової системи, тому що типова дихальна реакція на стимуляцію або орієнтацію – зниження частоти і амплітуди дихання. Цей показник був вперше описаний у літературі з проблем ПДБ доктором Говардом Тіммом, і кілька досліджень підтвердили обґрунтованість застосування цього показника при детекції брехні. Використання ДЛД як критерію брехні передбачає, що схема дихання є стабільною.

Жертовно релевантне запитання – це різновид запитань, введений К. Бакстером і використовується у більшості форм Тесту зон порівняння, а також інших видів тестів. Жертовно релевантне – це запитання, яке задається обстежуваному, чи він має намір відповісти правдиво на всі запитання, пов'язані з релевантною проблемою. Його спеціальне завдання розсіювати відповіді невинних людей, які часто реагують на перше релевантне запитання. Жертовно релевантне запитання чисельно не обраховується. Його значення було піддано сумніву в незалежному дослідженні.

Запитання загальної правди – тестове запитання ПДБ, яке стосується загальної правдивості досліджуваного або його наміру бути правдивим під час тестування. Використовується у декількох форматах багатопроблемних скринінгових тестів.

Запитання нульове – запитання, реакція на яке при обробці результатів тестування не враховується.

Запитання значиме (релевантне, перевіркове) – запитання, що має інформацію, небайдужу за значенням для опитуваної особи.

Запитання нейтральне (іррелевантне) – запитання, яке не несе емоційно-забарвленої інформації для обстежуваного, або запитання, що не має відношення до справи і на яке він дає свідомо правильну відповідь.

Запитання контрольне (внутрішньо-проблемне) – запитання яке обов’язково повинне мати високу суб’єктивну значимість для опитуваного, і на яке він буде давати неправдиві відповіді, або сумніватися чи зазнавати труднощів у правдивості своєї відповіді.

Запитання порівняння ймовірної брехні (ЗПЙБ) – один з двох основних типів запитань порівняння. Запитання порівняння ймовірної брехні – це запитання, відповідаючи на які обстежуваний, ймовірніше за все, обманюватиме або не буде впевнений у своїй відповіді. Мета цих запитань полягає у створенні конкуруючої загрози, щоб невинний обстежуваний, який сильно хвилюється, проявив сильнішу фізіологічну реакцію на це запитання, а не на релевантне. Тоді як винного обстежуваного релевантне запитання зачепить все-таки сильніше. Більшість систем аналізу припускають порівняння фізіологічних реакцій, викликаних ЗПЙБ, з реакціями на релевантні питання. ЗПЙБ принципово відрізняється від ЗПСБ (запитання порівняння спрямованої брехні) тим, що обстежуваний вірить, що для того, щоб успішно пройти обстеження, він повинен впоратися з цим питанням (тобто збрехати). Існує два основних видів запитань порівняння ймовірної брехні: виключаюче (Бакстера) і невиключаюче (Рейда).

Запитання суб’єктивної правди/брехні – питання техніки позитивних контрольних запитань, яка передбачає, що кожне запитання задають два рази поспіль як сет. Опитуваних просять зізнатися у скоєнні даного злочину після першого пред’явлення запитання, і заперечувати його після другого пред’явлення запитання. Коли запитання зачитується перший раз, його називають Питанням суб’єктивної брехні, а вдруге – Питанням суб’єктивної правди.

Значущі фізіологічні реакції (РАН або ЗР) – це словосполучення прийнято у скринінгових поліграфних програмах США, і еквівалентно “Брехня виявлена” в тестах конкретних проблем. Ця альтернативна мова виходить з визнання того, що скринінгові обстеження не дають високої обґрунтованості тестів конкретних проблем і, отже, результати краще виражаються у присутності фізіологічних реагувань, а не виявляють намір ввести в оману з боку обстежуваного.

Інформативні ознаки – інформація (характерні зміни параметрів фізіологічних показників: ШГР, АТ, ФПГ та ін.), яка дозволяє з достовірністю, що перевищує рівень випадкового відгадування, виявити наявність емоційної напруги у суб’єкта тестування.

Істинно позитивний висновок – правильне рішення про присутність змінної, яка шукається (тобто точний результат винуватості у ПДБ).

Істино негативний висновок – правильне рішення про відсутність змінної, яка шукається (тобто точний результат невинуватості у ПДБ).

Концепція надподавлення – Концепція, розроблена К. Бакстером, згідно якої відбувається зменшення загальної реактивності на релевантні запитання і запитання порівняння, у зв’язку із стурбованістю досліджуваної особи озвученням поліграфологом не обговореного запитання, зміст якого виходить за межі поточного опитування. Хоча підхід колись широко сприймався, наявні дані свідчать про те, що ефект виявляється незначним або відсутній зовсім.

Ментальні протидії – клас протидій, у яких досліджуваний намагається вплинути на записи поліграфа шляхом самостійного маніпулювання увагою, пам’яттю, емоціями, семантикою або збудженням.

Методика ОВП – чітко визначена певна сукупність дій щодо підготовки, організації, проведення і завершення спеціального психофізіологічного дослідження, а також принципи складання опитувальників, критерії, які використовуються для оцінки реєстрованих показників і прийняття рішення за результатами дослідження;

У науковій літературі поняття методики ОВП ще тлумачиться як сукупність дій щодо пред'явлення спеціальних запитань (контрольних, нейтральних, значущих або перевіркових), об'єднаних за певним логічним принципом.

Найбільш поширеними у практиці ОВП є три наступних методики:

- **Методика перевіркових (значущих) та нейтральних запитань** (*relevantant- irrelevant question technique – RIQT*), яка традиційно орієнтована на загальні ознаки події, що перевіряється і заснована на спільному використанні значущих і нейтральних запитань.

Базовий логічний принцип даної методики полягає в тому, що у “непричетного” опитуваного реакції на значимі і нейтральні запитання будуть носити приблизно однаковий характер, а у “причетної” особи значущі запитання будуть викликати найбільш виражені реакції, ніж нейтральні.

- **Методика контрольних запитань (інша назва – методика запитань порівняння)** (*control question technique - CQT*), у якій, як правило, використовують загальні ознаки події, що перевіряється, і яка базується на спільному застосуванні нейтральних, значущих і контрольних запитань.

Базовий логічний принцип цієї методики полягає в тому, що “непричетний” опитуваний в ході перевірки буде більше стурбований контрольними запитаннями, на відміну від значущих, через що і реакції на контрольні запитання будуть носити найбільш виражений характер, ніж значущі запитання, а у “причетного” – все буде навпаки.

- **Методика виявлення приховуваної інформації** (*concealed information technique – CIT*), яка базується на використанні часткових ознак події, що перевіряється, які повинні бути однозначно відомі людині, яка має відношення до цієї події.

Базовий логічний принцип цієї методики полягає в тому, що опитуваний, який безпосередньо пов'язаний з подією, що перевіряється, буде давати більш виражені реакції на справжні ознаки цієї події, ніж на помилкові, вигадані, а для особи, що не має відношення до даної події і не

має в своєму розпорядженні щодо неї жодної інформації, всі запитання будуть рівнозначні і реакції на них будуть приблизно однакові.

Ці три методики є базовими. У даний час на їх основі розроблені численні модифікації різних методик, які, незважаючи на їх різноманіття, розрізняються лише за структурою тестів (компонуванням запитань, співвідношенням кількості нейтральних, контрольних і значущих запитань), способами їх пред'явлення (без або з попереднім обговоренням, змінним або незмінним порядком чергування запитань) і критеріями (алгоритмами) оцінки реєстрованих реакцій. Загальні ж принципи організації та проведення ОВП практично ні чим не відрізняються.

Модифікована методика перевірково-нейтральних запитань (*Modified Relevant Irrelevant (MRI) technique*) – одно-проблемний формат ПДБ, що базується на форматі тесту методики перевірково-нейтральних запитань, запропонованої Л. Кіллером. Однак, на відміну від останнього, Модифікована методика використовує ситуаційні питання порівняння. При використанні MRI, під час передтестового інтерв'ю з досліджуваною особою обговорюються всі питання, які виносяться на перевірку, але вважається за краще не розглядати релевантні запитання слово в слово. Проте заборона проти огляду релевантного запитання не є обов'язковою. Результати MRI базуються на загальній інформації, зібраній під час опитування, та 3-х і 7-ми бальних оцінках. Вперше методика була розроблена П. Мінором у 1985 р., але рідко використовується в реальних перевірках.

Набивка (буфер) – альтернативний вираз для позначення нейтральних запитань у форматі Тесту піку напруження відомого рішення (Known Solution Peak of Tension). У деяких звітах, термін набивка (буфер) стосується лише першого або останнього (одному або двом) пункту в тесті.

Надмірне подавлення (домінуюча значимість) – ситуація, коли запитання, що не стосується предмета перевірки, більш значуще (небезпечно) для обстежуваного, ніж запитання, пов'язані з темою перевірки.

Концентрація уваги обстежуваного на такому запитанні (при подальшому його пред'явленні) може привести до слабких, випадкових реакцій або повної їх відсутності, що не дозволить продемонструвати реакцію на значиме або контрольне запитання.

Напруження людини – стан підвищеної мобілізації усіх систем організму людини, який характеризується підвищеною готовністю до зовнішніх дій (агресії, втечі і т. ін.).

Неактивний стан – стан людини при проведенні поліграфних перевірок, який характеризується її байдужістю до проведення процедури опитування.

Нейтральне запитання – інший термін для визначення іррелевантного запитання у методики контрольних запитань (CQT). Також називається *нормою*.

Норма (запитання норми) – словесне скорочення, яке на даний час використовується деякими поліграфологами для позначення нейтрального запитання у методиці нейтрально-перевіркових запитань (Relevant/Irrelevant) та тестовому форматі запитань порівняння. У 1922 році Дж. Ларсон використовував термін «норми» відносно осіб, що є можливими але малоймовірними підозрюваними у злочині, яких він додав до свого списку тих, хто має бути перевірений, щоб мати змогу оцінити такі змінні як гнів, обурення, і переляк. Він передбачав, що під час перевірки ці емоції будуть переживати можливі але малоймовірні підозрювані.

Нормальний тест, нормальний чарт (norm chart) – тест, який проводиться перед діагностичними тестами, для того, щоб досліджувана особа мала змогу ознайомитися з поліграфом як приладом та процедурою ПДБ. Цей тест використовується під час скринінгу, але дуже рідко у кримінальних розслідуваннях. Такі тести можуть бути корисними для порівняння записів, отриманих в ході діагностичних тестів, якщо виникла підозра, що досліджуваний здійснив певні свідомі дії для викривлення записів своїх фізіологічних реакцій. Нормальні тести можуть

використовувати нейтральні запитання, які попередньо обговорюються з досліджуваним або нейтральні запитання, які попередньо не обговорюються.

Об'єкт опитування – особа, яка підлягає опитуванню та надала добровільну згоду на проведення зазначеної процедури. У науковій літературі опитувана особа може іменуватися по-різному: обстежуваний; досліджуваний; випробуваний; тестований; особа, що перевіряється.

Об'єктивна система оцінки (OSS) – різновид 7-бальної системи оцінки, у якій окремі значення для присвоєння балів базуються на коефіцієнтах вимірювання, отриманих з параметрів Кірчера. Оскільки оцінка походить з вимірювань, OSS виключає можливість суб'єктивізму в інтерпретації поліграм. Проте, вона дуже трудомістка, коли виконується вручну, і не практична для щоденного використання. OSS було автоматизовано деякими виробниками комп'ютерних поліграфів. OSS версія 3 охоплює майже всі тестові формати з контрольними запитаннями ймовірної брехні.

Обман не виявлено (No Deception Indicated (NDI)) – У типовому ПДБ, NDI означає, що: 1) записи тесту на поліграфі стабільні та придатні для інтерпретації; 2) критерії оцінки, які використовуються, дозволили поліграфологу дійти висновку, що досліджувана особа була правдивою стосовно релевантної проблеми. NDI та DI (Обман виявлено) варіанти рішення, які використовуються при одно-проблемному тестуванні та відповідають поняттям “відсутність значимих фізіологічних реакцій” (No Significant Physiological Responses (NSPR)) та “наявність значимих фізіологічних реакцій” (Significant Physiological Responses (SPR)) в багатопроблемних, або скринінгових перевірках.

Одноаспектне опитування – специфічний захід або скринінгова поліграфна перевірка, що проводиться у контексті одного відомого або передбачуваного інциденту, за яким опитуваний підозрюється у причетності або для розслідування можливої участі опитуваного у одній конкретній дії, щодо якої не існує відомих або звинувачувальних підстав. При використанні

під час скринінгів одноаспектне опитування зазвичай проводиться після багатоаспектного або змішаного опитування і розглядається в моделі поступових перешкод.

Опитування з використанням поліграфа (ОВП) – спеціально організований і науково-обґрунтований комплекс прийомів отримання, порівняння та інтерпретації психофізіологічних реакцій об’єкта опитування у відповідь на психологічні подразники. ОВП ще визначається як бесіда з опитуваною особою, що проводиться за спеціальними методиками з фіксацією її психофізіологічних параметрів (реакцій) з подальшою оцінкою її емоційної напруги на пропоновані вербальні і невербальні подразники (стимули).

У науковій літературі та у різних правових актах опитування персоналу з використанням поліграфа може мати ще такі назви: “перевірки на детекторі брехні”, “перевірки на поліграфі”, “тестування на поліграфі”, “випробування на поліграфі”, “поліграфні дослідження”, “поліграфологічні дослідження”, “поліграфні перевірки”, “психофізіологічна детекція брехні”, “психофізіологічне дослідження з використанням поліграфа”, але всі ці формулювання мають один і той же зміст.

Орієнтуюча реакція – підвищення чутливості до специфічної сенсорної інформації, що характеризується збільшеною обробкою інформації, звуженою концентрацією уваги та фізіологічним збудженням. Серія тестових запитань під час ПДБ ніколи не починається з релевантного запитання, оскільки фізіологічну картину орієнтуючої реакції доволі легко переплутати з реакцією, що свідчить про обман.

Параметри Кірчера – набір доступних до вимірювання фізіологічних параметрів на традиційних поліграмах, які мають найбільш високу кореляцію з обманом. До них відносяться: довжина лінії дихання, амплітуда електродермальної реакції, відносна амплітуда артеріального тиску, та амплітуда пальцевого пульсу.

Параметри реакції – це значення реакції, що визначаються за часом (частота, латентний період, тривалість) і потужністю (амплітуда, площа кривої). Середньостатистичний латентний період реакції становить по: ШГР – 1,5–2 сек.; кардіоканалу – 1,5–2,5 сек.; диханню – 2,5–3,5 сек. Основною характеристикою параметрів реакцій є їх інформативність. Інформативним вважається такий параметр, за величиною змін якого можна стійко виділити значимий стимул серед низки інших стимулів з імовірністю, що перевищує рівень випадкового вгадування.

Передтестове інтерв'ю – сама рання частина процесу ПДБ, під час якої поліграфолог і досліджувані обговорюють тест, процедуру тестування, стан здоров'я досліджуваного і детальну інформацію про проблемні питання тестування. Передтестове інтерв'ю також слугує для підготовки досліджуваного до тестування. Тривалість даного інтерв'ю, в залежності від ситуації, взаємодії поліграфолога та досліджуваного, методики тестування, коливається у межах від 30 хвилин до 2-х годин або навіть довше. Усі методики ПДБ використовують передтестове інтерв'ю.

Післятестове інтерв'ю – це завершальна частина ПДБ з використанням поліграфа. Цей етап може включати опитування досліджуваної особи, яка успішно завершила дослідження, або ж допит чи інтерв'ю особи, яка не пройшла перевірку. Післятестовий етап може бути, а може і не бути частиною використаної методики проведення дослідження з використанням поліграфа, і не відіграє жодної ролі у формуванні результатів будь-якої методики.

Плетизмограф (або фотоплетизмограф) – пристрій, що використовується для вимірювання відносних змін кров'яного тиску та об'єму пульсу. Трьома найбільш поширеними видами є: а) зміни, зафіксовані за допомогою тензодатчика; б) зміни імпедансу; в) фотоелектричні зміни. Третій вид використовується у сучасних поліграфах для вимірювання відносних змін об'єму пульсу, пов'язаних з вазомоторною відповіддю.

Зазвичай фотоплетизмограф фіксується на дистальній фаланзі одного з пальців досліджуваного.

Пневмограф – прилад для реєстрації частоти і амплітуди дихальних рухів. Є одним з трьох традиційних каналів сучасних поліграфів, що застосовуються у ПДБ. У більшості сучасних поліграфів використовується два пневмографи – черевний та грудний. Зазвичай датчики складаються з традиційної порожнистої гофрованої гумової трубки, ртутного тензодатчика або більш нового п'єзоелектричного датчика.

Показники реакції – зміни інформативних ознак реєстрованих параметрів, які спостерігаються в ході поліграфного обстеження.

Поліграма – графічне відображення психофізіологічних показників у вигляді декількох кривих, зафіксоване в процесі проведеного тестування на поліграфі. Зазвичай поліграму називають поліграфним чартом (polygraph chart). Поліграма (реактограма) являє собою сукупність фізіологічних показників, зареєстрованих поліграфом на екрані монітора.

У процесі ОВП всі зміни показників, що реєструються, поділяються на чотири основні типи: фон, реакція, післядія, артефакт. Оцінці піддаються тільки реакції, а решта змін аналізуються з метою виявлення різного роду артефактів і визначення загального психоемоційного стану суб'єкта опитування. У той же час, якщо артефакт, наприклад екстрасистола, носить не випадковий характер, а з'являється тільки на контрольні або перевірочні запитання, то в цьому випадку він може розцінюватися як реакція.

Поліграф – комп'ютерний технічний засіб, що має сертифікацію відповідної країни-виробника, який здійснює реєстрацію змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на пред'явлення за спеціальною методикою певних психологічних стимулів, не завдає шкоди життю, здоров'ю людини та навколишньому середовищу.

У науковій літературі поняття поліграф ще визначається як:

спеціальний прилад, що застосовується для фіксації психофізіологічних параметрів (реакцій) організму людини, які виникають в результаті

пред'явлення обстежуваній особі різного виду стимулів, за допомогою датчиків;

багатоцільовий медико-біологічний пристрій, призначений для синхронної безперервної реєстрації не менше ніж трьох фізіологічних процесів, що протікають в організмі людини;

медико-біологічний прилад, призначений для одночасної реєстрації декількох фізіологічних показників.

Помилка другого типу – вірогідність не відкидання хибної нульової гіпотези. У ПДБ позначається як “ β ” і розуміється як хибно негативний результат тесту.

Помилка Отелло – термін, запропонований Полом Екманом, для позначення помилкової ідентифікації страху або емоційного напруження невинної особи як ознаки вини.

Помилка першого типу – вірогідність відкидання правильної нульової гіпотези, або вірогідність помилкового прийняття альтернативної гіпотези. У ПДБ позначається як “ α ” і розуміється як хибно позитивний результат тесту.

Правила Сентера – це правила, що використовуються для одноаспектних тестувань. Вони також мають назву двоступеневі правила. Правила Сентера починаються з обрахунку загальної суми балів у справі. Якщо рішення зробити неможливо із загального підрахунку балів, застосовується другий етап, у якому обробляються бали спотів. Кінцевий результат Правил Сентера є зменшення частки невизначених результатів, не впливаючи на частку правильних рішень.

Протидія – це будь-який спосіб, який використовується обстежуваною особою з наміром навмисно перешкодити правильному результату ОВП. Усі способи протидії поліграфу, які найбільш часто зустрічають, можуть бути згруповані в чотири класи: 1) фізичні способи; 2) психічні способи; 3) фармакологічні (хімічні) методи; 4) поведінкові способи.

Реакція – зміна фонові активності фізіологічного показника, викликана впливом зовнішнього, цілеспрямованого стимулу (наприклад,

запитання, зображення, предмета і т. ін.). У ПДБ за реакцію приймаються зміни фізіологічного показника, які виникли у 10–15-ти секундному інтервалі після дії стимулу. Зміни, що виникли після 25-ти секунд, за реакцію не приймаються. Реакції розрізняють: мимовільні і довільні. *Мимовільні реакції* – це природні реакції організму на зовнішній подразник, що виникають без будь-яких вольових зусиль (автоматично і несвідомо) з боку обстежуваного. *Довільні реакції* – це свідомо викликані обстежуванним вегетативні зрушення з метою спотворення показань поліграфа, тобто з метою протидії.

Реакція вегетативна – зміна фізіологічних показників, які забезпечують існування (життя) біологічних об’єктів.

Реакція напруги – комплекс пристосувальних реакцій організму, спрямованих на мобілізацію його енергетичних ресурсів.

Реакція опірності шкіри – фазичні реакції, що вимірюється електричною опірністю шкіри.

Реакція Піннокіо – неіснуюча, специфічна виключно для брехні, фізіологічна реакція. Цей вислів інколи використовують критики поліграфа для насмішки над ідеєю, що обман викликає стереотипні фізіологічні реакції.

Реакція провідності шкіри (SCR) – зміна електричної провідності шкіри, викликана стимулом. SCR є фазичною відповіддю.

Реакція шкірного потенціалу (SPR) – ендосоматично продукovanі електродермальні реакції, які мають цінність як параметр ПДБ. Часто вимірюється між передпліччям та піднесенням мізинця. (Особлива відмітка: у японській літературі з питань ПДБ термін “шкірний потенціал” інколи вживається у тих місцях, де насправді має бути використаний термін “опірність шкіри”. Рекомендовано звертати підвищену увагу).

Релевантне запитання – запитання, яке стосується ключової проблеми, яка насправді є предметом розслідування. Крім питань типу “Ви зробили це?”, релевантні питання можуть також стосуватися доказів і питань на кшталт “Ви знаєте хто?”. Сильні релевантні питання формулюються у форматі “Ви це зробили?”, тоді як релевантні питання середньої сили

стосуються доказів або відомостей, якими володіє опитуваний, наприклад, якщо він допомагав готувати і планувати злочин, допомагав злочинцям або знає імена виконавців. Релевантні питання середньої сили також стосуються алібі опитуваного або його місця на картині злочину. Термін релевантне питання не застосовується до Тестів Піку Напруги і Тестів виявлення приховуваної інформації. Натомість, у цих форматах застосовуються терміни ключове або критичне питання. Релевантні питання іноді називають значущими питаннями або, більш неформально, “гарячими” питаннями.

Рівень провідності шкіри (SCL) – базальна провідність шкіри. SCL є тонічним виміром SC.

Рівень шкірного потенціалу (SPL) – базальний електропотенціал шкіри. SPL є тонічним рівнем.

Рівень шкірної опірності (SRL) – тонічний рівень електричного опору шкіри.

Сильне релевантне запитання – у практиці ПДБ це запитання, яке слідує прямо до суті розслідуваної проблеми, і порівнюється із запитанням знання або співучасті.

Симптоматичне запитання – тип запитань, розроблений К. Бакстером, який використовується для визначення чи боїться опитуваний, що поліграфолог задасть якесь не обговорене з ним запитання про сторонню проблему. У цій конструкції, недовіра опитуваного послабить його реагування на інші запитання тесту, і симптоматичне запитання може визначити, чи є відсутність чутливості до зовнішньої проблеми. Симптоматичні запитання широко використовуються, хоча ця тенденція у дослідженнях все більше свідчить, що вони не мають ніякого значущого ефекту.

Ситуаційне питання порівняння – тип питання порівняння, який використовується для порівняння у модифікованій техніці нейтрально-перевірочних запитань, що викликає фізіологічні реакції для порівняння з релевантним запитаннями. Ситуаційні порівняльні питання є відходом від їх

звичайних аналогів, оскільки обстежуваний не стикається з питанням на яке він обманює або невпевнено відповідає. Швидше за все, цей тип питання порівняння спрямований на те, щоб з'ясувати як опитувана особа пов'язана із злочином, наприклад, має законний доступ до грошей, які пізніше зникли або є останньою особою, яка бачила жертву вбивства живою. Правдивому опитуваному надається можливість відповісти на запитання, пов'язане зі злочином, яке не є релевантним запитанням, але таким, відповідаючи на яке опитуваний може відчувати себе незручно, оскільки його включено до списку підозрюваних.

СКАЙ (S-K-Y) – Абревіатура для *ПІДОЗРЮЄШ, ЗНАЄШ, ТИ*. Стандартизований тестовий формат “Техніка Зон Порівняння”, який входить до складу “Тесту зон порівняння Бакстера”. У структурованому форматі S-K-Y дозволяє розширити сферу одноаспектного тесту, включивши до нього запитання, що стосуються вторинного залучення та знань. Поряд із запитаннями, що стосуються прямої участі, наприклад, “Ви стріляли у Генрі Джонса?”, могли б бути використані інші релевантні запитання, такі як “Ви точно знаєте, хто стріляв у Генрі Джонса?” або третинна проблема, така як перебування опитуваного на місці злочину, звертаючись до його алібі або перевіряючи попередні знання. Як і у пошуковому тесті, змішання різних релевантних запитань дозволяє застосовувати лише вертикальний підрахунок за 7-ми бальним методом обрахунку.

Скринінг (англ. screening – просіяти, сортувати, відбирати) – форма ОВП, яка активно використовується при роботі з кадрами для отримання додаткової інформації про учасника перевірки, яку він з певних причин намагається приховати під час проходження обстеження та вивчення його даних. Скринінг може здійснюватися на різних етапах кар'єри працівника (службовця) і в кожному випадку має свою специфіку: при наймі на роботу; при періодичних (планових) перевірках працюючого персоналу (наприклад, пов'язаних з переміщенням по службі); при вибіркових (позапланових) перевірках співробітників.

Скринінгове опитування – поліграфне опитування, яке проводиться за відсутності встановленого ризику або звинувачення, щоб дослідити, чи не приховує опитуваний інформацію про причетність до подій, що перевіряються релевантними запитаннями, які охоплюють певні періоди часу. Скринінгові обстеження можуть бути розроблені, щоб дослідити як багатоаспектні, так і одноаспектні типи поведінки. Перевага скринінгових обстежень полягає у їх корисності для отримання значущої інформації, яку найчастіше не вдається отримати з будь-якого іншого джерела. Його недоліки у тому, що він не такий потужний інструмент як тест конкретних запитань з точки зору валідності і надійності.

Специфічна фізіологічна відповідь – словосполучення, прийняте федеральним урядом для скринінгового поліграфного опитування і є еквівалентом результату “Обман виявлено” у одноаспектних опитуваннях. Альтернативний термін впливає з міркувань, що скринінгові опитування не мають високої достовірності одноаспектних опитувань і, отже, результати краще представляти як наявність фізіологічних реакцій, а не намір свідомо вводити в оману з боку обстежуваного.

Специфічне ОБП – одно-проблемне опитування у ПДБ, яке майже завжди проводиться у контексті кримінальних розслідувань, і зазвичай розкриває одну проблему. Деякі практикуючі поліграфологи називають його спеціальним (конкретним) для того, щоб диференціювати від періодичних опитувань або опитувань при прийомі на роботу.

Спонтанна протидія – зусилля, які докладаються обстежуваним для перешкоджання процесу опитування на поліграфі, але до застосування яких він заздалегідь не готувався. Ці типи протидії були показані у лабораторних дослідженнях та виявилися неефективними.

СПОТ – визначене постійне місце розташування релевантного запитання у серіях техніки контрольних запитань.

Стимул (лат. *stimulo* – порушувати, спонукати) – у фізіології – подразник, що викликає зміну (зазвичай посилення) діяльності організму,

його окремої системи, органу або тканини. У сфері ОВП поняття “стимул” визначається як зовнішній, цілеспрямований вплив на організм, що викликає його реакцію. Стимули поділяються на фізичні (світло, звук, температура); хімічні (речовини, ліки, їжа і т.д.), психічні та ін. У практиці ОВП використовуються в основному психічні або семантичні стимули. До них належать: запитання, фотографія, малюнок, предмет і т. д. До кожного виду використовуваних стимулів висуваються певні вимоги. Відносно запитань це: максимально можлива стислість їх формулювання; формулювання запитання має передбачати тільки однозначну відповідь “так” або “ні”; ясність і чіткість змісту запитання, що виключає багатозначність його тлумачення; основне смислове навантаження має припадати на кінець запитання.

Стимули, що використовуються у різних тестах ОВП поділяються на значимі (перевірочні) або основні (в американській термінології – релевантні) і допоміжні стимули. *Значимий стимул* у поліграфічних обстеженнях – це стимул, який стійко (тобто при кожному його пред’явленні) викликає достовірно більш виражені вегетативні реакції у порівнянні з іншими аналогічними стимулами. *Допоміжні стимули* в свою чергу діляться на контрольні і нейтральні (іррелевантні). По суті, оцінка поліграми зводиться до визначення того, які з категорій стимулів, пред’явлених суб’єкту перевірки, представляли для нього найбільшу значимість.

Стимулююче нейтральне запитання (math question) – запитання, яке використовується лише при форматі скринінгового тесту нейтрально-перевірочних запитань (RI screening), та включає в себе неочікуване представлення простої арифметичної задачі. Математичне запитання використовується, коли досліджувана особа не реагує під час тестування на релевантні запитання, і поліграфолог прагне перевірити чи взагалі здатний досліджуваний реагувати.

Стимулююче іррелевантне запитання – запитання, яке використовується у деяких тестах РІ для того, щоб визначити, чи здатний опитуваний взагалі на фізіологічне реагування. Це питання застосовується тоді, коли реакції на релевантні запитання у тестах відсутні. Воно може бути задане у формі простого математичного запитання, неправильно прочитаного звичайного іррелевантного запитання та ін.

Стимулюючий тест – процедура, яку багато поліграфологів застосовують до або між звичайними тестами. Одне із його завдань це продемонструвати опитуваному, що поліграф є точним при визначенні його реакцій, і таким чином заспокоїти невинного обстежуваного і активувати винного з приводу релевантних запитань. Крім цього, стимулюючий тест дозволяє поліграфологу правильно відрегулювати датчики, перевірити місця їх кріплення і функціонування, а також надати обстежуваному можливість адаптуватися до процедури тестування. У всіх стимулюючих тестах використовується дуже схожий набір запитань, які стосуються однієї проблеми, з приводу якої обстежуваного просять брехати. Найпоширенішими є такі: картковий тест, ознайомлювальний тест відомих чисел, сліпий числовий тест, контрольний тест. Ці тести використовувалися спеціалістами на ранніх етапах розвитку поліграфології з метою встановлення базового рівня реактивності досліджуваної особи та порівняння цієї реактивності з реакціями на тест нейтральних-перевірочних запитань. Стимулюючі тести іноді називають “стим-тестами”.

Супресія – паттерн дихальної реакції на орієнтацію або збудження, що характеризується тим, що дихання стає менш глибоким і більш повільним, ніж зазвичай. Під час ПДБ на кривій дихання у цей момент зменшується амплітуда, частота, або тимчасово підвищується базова лінія дихальної кривої. Супресія вважається надійним індикатором стресу ще з першої половини минулого століття і є первинним критерієм діагностування обману.

Теорія покарання – одна із декількох теорій, що намагаються пояснити ПДБ. Згідно з цією теорією, фізіологічне збудження під час обману

обумовлене страхом покарання у випадку його виявлення. Ця теорія не пояснює, чому дослідження з використанням поліграфа демонструє гарні результати при відсутності страху.

Тест – сукупність стимулів (від 4-х і більше), складена за певною методикою. У всьому різноманітті тестів, які використовуються в процедурі ОВП, головним у їх основі є наявність або відсутність контрольних запитань. Залежно від функції, яку виконують, тести поділяються на службові та перевірочні. Службові тести є допоміжними по відношенню до перевірочних і забезпечують коректність всієї структури ОВП. До них відносяться тести стимуляції і тести загальних контрольних запитань. Перевірочні тести складаються, спираючись на ту чи іншу методику, які вказувалися вище. У окремих наукових працях ще зустрічається розподіл перевірочних тестів, наявних в арсеналі інструментальної “детекції брехні”, на тести “прямого методу” і тести “непрямого методу”. До “непрямого методу” належать тести, де запитання формулюються не у явно звинувачувальній формі і не містять контрольні запитання, що менше травмує психіку обстежуваного. У “прямих тестах”, як правило, існує звинувачувальний ухил, і діалог нагадує пряме звинувачення. Ці тести містять у собі три групи запитань – нейтральні, значимі і контрольні. Проте ряд шкіл поліграфологів заперечують такий розподіл, посилаючись на історично сформовані оригінальні назви вищевказаних методик.

Тест змішаного типу (тест змішаних проблем) – будь-яка методика тестування на поліграфі, при якій одні релевантні запитання мало або взагалі не перекривають тематику інших релевантних запитань. Інколи ще називається *багатопроблемний тест*.

Тест знайомства з відомим числом (Ознайомчий тест з відомим числом) – стимулюючий тест з декількома варіантами, центральною особливістю якого є той факт, що критичний пункт, ще до початку дослідження відомий як досліджуваній особі так і поліграфологу.

Тест зон порівняння (ZCT) – техніка ПДБ, розроблена К. Бакстером, яка містить три зони (чорну, червону, зелену), з порівнянням відповідей між двома зонами (червоною та зеленою) для визначення правдивості або обману. ZCT розроблено таким чином, щоб бути загрозливим для опитуваних, незалежно від їхньої невинуватості чи вини, і змусити їх зосередити свою увагу на конкретній зоні (питаннях). Існує декілька різновидів ZCT, включаючи “Фаза Ви”, “Пошуковий”, “S-K-Y”, “Федеральний”, “Інтегрований” і “Юта”. ZCT була першою сучасною технікою ПДБ, яка в цілому використовується для застосування чисельного обрахунку. ZCT частіше використовується в судово-медичних програмах, ніж у будь-якому іншому форматі.

Тест кадрового відбору правоохоронних органів США (Law Enforcement Pre-Employment Test (LEPET)) – формат модифікованого тесту загальних запитань Повітряних сил США (Air Force Modified General Question Test (AFMGQT)), який використовує специфічні релевантні запитання, та застосовується при скринінгу кандидатів на службу у поліцію США.

Тест на ім'я – тест піку напруження, у якому ім'я досліджуваної особи розміщується серед інших імен, для того, щоб визначити здатність цієї особи реагувати на завчасно відому брехню особистого значення.

Тест Підозра-Знання-Вина (S-K-Y) – техніка ПДБ, що використовується для попередньої ідентифікації підозрюваних, які, можливо, мали пряме або непряме відношення до розслідуваного злочину, або приховані знання, пов'язані з ним. Цей тест використовується перед методикою контрольних запитань як інструмент скринінгу за наявності декількох підозрюваних і, можливо, різні рівні злочинної залученості. Він також включає в себе деякі з питань порівняння, що використовуються у техніці чотирьох-зонового порівняння.

Тест піку напруження з відомим рішенням – тест піку напруження, у якому ключовий пункт відомий лише поліграфологу, винній особі або особі, яка володіє інкримінованими знаннями. При побудові ряду тестових

запитань, ключовий пункт розміщується серед інших пунктів, які є однаково правдоподібні для невинного обстежуваного. Тест проводиться для того, щоб визначити, чи демонструє досліджувана особа послідовне фізіологічне збудження на ключовий пункт. Як у всіх процедурах Піку напруження, при інтерпретації поліграм окрім конкретних реакцій, також враховується закономірність реагування. Тест також відомий як “Тест тип А” для випускників школи поліграфа Кілера.

Тест пошуку піку напруження (ТППН) – різновид тестів, що застосовується у ПДБ, особливість якого полягає в тому, що спеціаліст поліграфа не знає критичного елемента, і використовує цей тест для визначення інформації, яка приховується винним опитуваним. Застосування цього формату включає в себе визначення місця розташування крадених речей або тіл жертв вбивств, кількість викраденої готівки або ім'я співучасника. На практиці, тести ППН не часто використовуються самостійно, а скоріше як постфактумна процедура коли обман було виявлено за допомогою методики із запитаннями порівняння або тестом нейтрально-перевірочних запитань. Випускники школи Кілера для позначення цього тесту використовують термін “Тест тип В”.

Тест Шпигунство і Саботаж (TES) – багатоаспектний тестовий формат, який використовується деякими урядовими агенціями США для проведення скринінгу. У TES використовуються серії релевантних запитань та запитань порівняння навмисної (керованої) брехні, а також традиційна 7-ми бальна система обрахунку.

Тест ЮТА вірогідної брехні (UPLT) – техніка, розроблена дослідниками Університету штату Юта на початку 1970-х років, і спочатку знаходилася під впливом тесту зон порівняння Бакстера. Вона відрізняється від інших форматів тестів зон порівняння, оскільки релевантні запитання не “затиснуті” в запитання порівняння. Іншими унікальними особливостями UPLT є: включення фотоплетизмографа; ротація запитань вірогідної брехні; запис п'яти поліграм, коли за трьома поліграмами тесту неможливо зробити

висновок; симетричні відсічки ± 6 . Формат UPLT був підтверджений аналогічними дослідженнями придуманих злочинів, і має більше схвальних фахових публікацій, ніж будь-яка інша методика вірогідної брехні. Зовсім недавно розробники тесту Юти також схвалили використання запитань керованої брехні на позиціях запитань ймовірної брехні.

Техніка релевантних / нейтральних запитань (RI) – група поліграфних тестових форматів, у яких традиційні запитання порівняння не використовуються. Хоча спочатку тест RI використовувався в кримінальному тестуванні, на даний час він частіше зустрічається у багатоаспектних скринінгах. Тест RI може сягати своїм корінням до тестів словесних асоціацій, які використовувались на початку 1900-х років, а пізніше іноді застосовувалися під час моніторингу електродермальної активності. RI широко використовувався Дж. Ларсоном і Л. Кілером з 1920-х до 1940-х років, і все ще використовується сьогодні. Варіанти RI включають в АНБ США, який використовується при багатоаспектному скринінгу. Зазначену техніку ще називають методикою нейтрально-перевірочних запитань, яка використовується у тестуванні в межах кримінальних справ.

Тонічний рівень – рівень базової лінії. Ця термінологія використовується у ПДБ для того, щоб відрізнити базовий рівень електродермальної реакції від короткочасних реакцій, викликаних стимулом. Тонічні рівні змінюються повільніше, у порівнянні з фазичною активністю.

Тривалість циклу дихання (ТЦД) – одна з декількох характеристик кривих паттерну дихання. ТЦД розраховується як час або лінійна відстань на поліграмі між двома максимумами дихання, поділена на той же показник двох піків дихання після усної відповіді опитуваного. Низьке співвідношення означає, що цикл дихання довший після представлення стимулу, тому означає, що симпатична нервова система перебуває в стані збудження. Цей принцип передбачає, що дихання є стабільним.

Фаза ВІ – найсильніший і один з найчастіше використовуваних форматів в Тесті зон порівняння Бакстера. Стандартизований тест

спрямований на вирішення однієї проблеми та однієї ступені причетності до неї. Формат передбачає два або три релевантні запитання, сформульовані дещо по-різному, вирішуючи одну проблему та ступінь причетності. Це також вимагає повторення відповідного формулювання питання у жертвенно-відповідному запитанні. “Фаза Ви” тесту зон порівняння – це дуже потужний тест, оскільки він надто сильно зосереджується на принципово одній проблемі. Прикладом формулювання запитань “Фаза ВИ” є: жертвенно-релевантні: “Що стосується того, чи ви застрелили Генрі Джонса, ви маєте намір чесно відповісти на це запитання?”; Релевантне 1 – “Ви стріляли у Генрі Джонса?”; Релевантне 2 – “Ви зробили постріл, який спричинив загибель Генрі Джонса?”; Релевантне 3 – “В минулу ніч п’ятниці ви застрелили Генрі Джонса?”. У цьому викладенні техніка розкривається не у повній мірі.

Фазична реакція – відносно швидка реакція, яка характеризується відносно швидкою зміною та поверненням до вихідного рівня.

Фармакологічна протидія – клас протидій, при яких досліджувана особа намагається вплинути на записи поліграфа, вживаючи медикаментозні або будь які наркотичні психоактивні речовини.

Фізіологічний показник – зареєстрована поліграфом у вигляді електричних сигналів діяльність вегетативного органу або системи.

На практиці обов’язковій реєстрації підлягають не менше трьох фізіологічних показників – дихання (грудне і черевне), шкірно-гальванічна реакція (ШГР) або, ще називають, електричний опір шкіри, і показники серцево-судинної системи: артеріальний тиск (АТ) і / або фотоплетизмограми (ФПГ) (в США найбільш популярною є реєстрація АТ).

Фізичні протидії – клас протидій, при якому досліджувана особа намагається маніпулювати записами поліграфа, приховано здійснюючи певні рухи. Деякі з цих рухів також використовуються для стимулювання болю.

Фонова поліграма (реактограма) – флуктуація (зміна) фізіологічних показників за відсутності будь-яких цілеспрямованих зовнішніх впливів на обстежуваного. Зазвичай фонову поліграму записують спочатку

випробування протягом 2-3 хвилин перед пред'явленням першого тесту, коли обстежуваний знаходиться в нерухомому, розслабленому стані. Запис фонові поліграми може так само проводитися і перед пред'явленням кожного тесту. Реєстрація фонові поліграми дозволяє: оцінити початковий рівень емоційного стану обстежуваної особи, ступінь її порушення; виявити артефакти, пов'язані з функціональними порушеннями в діяльності тієї чи іншої фізіологічної системи; виявити артефакти, пов'язані з певною технічною несправністю приладу або неправильним накладанням датчиків. Крім цього, зміни показників фонові поліграми можуть служити “нульовою” точкою при оцінці реакцій, отриманих під час проведення ОВП. Як правило, у обстежуваної особи, що говорить правду, емоційне напруження до кінця даної процедури помітно зменшується, а у особи, що приховує інформацію, – не змінюється або збільшується. Вихідний рівень емоційної напруги визначається за динамікою частотних параметрів дихання, фонові активності ШГР, фотоплетизмограми або артеріального тиску.

Цілеспрямоване небажання співпрацювати – вираз, що вперше був використаний Дж. Рейдом, для позначення ПДБ, у якому досліджувана особа застосовувала заходи фізичної протидії щоб викривити результати перевірки. Рейд не вважав, висновок про цілеспрямоване небажання співпрацювати синонімом висновку про наявність обману, але він писав, що така поведінка є достатньо надійною ознакою того, що у досліджуваного є мотиви обманювати.

Цільова інтенсивність – зміна, яка визначається поліграфологом для рангування і вибору запитань тесту (цілі), а також в послідовності тестових запитань у багатоаспектному тесті. Передбачається, що найбільше занепокоєння винного опитуваного буде спрямоване на запитання, що стосуються найсерйозніших проблем – які спричинятимуть найтяжчі наслідки для обстежуваного. При цьому меншу або відсутність уваги приділятиметься релевантним запитанням, де наслідки виявлення провини є відносно менш серйозними для опитуваного, наприклад – дрібні злочинні дії.

Часовий інтервал – один із способів обмеження охоплення запитання порівняння таким чином, щоб воно не стосувалося часу, коли відбувався інцидент, що розслідується. Часовий інтервал зазвичай передує злочину. Типовий часовий інтервал для запитання порівняння може бути сформульовано “До 20-тирічного віку Ви коли-небудь ...” або “До 1998 року ви коли-небудь ...”. Існує думка про те, що поліграфологи можуть внести плутанину у релевантне запитання та запитанням порівняння, якщо ці два запитання не сформульовані у спосіб, щоб уникнути будь-якого ступеня збігу. Проте дослідження не підтвердили цю гіпотезу.

Чутливість – здатність тесту виявляти специфічні особливості на всіх рівнях величини або поширеності. Математично, чутливість може бути обчислена шляхом ділення кількості істинно позитивних на суму кількості істинно позитивних та помилково негативних результатів. У тестуванні ПДБ цей термін використовується для опису того, наскільки добре тест ідентифікує особу, яка обманює стосовно розслідуваного факту. Це є мірою “істинних” позитивних результатів, яка зазвичай виражається у вигляді десяткового дробу (наприклад, чутливість 0,90 буде вказувати, що конкретний тест визначив 90% брехунів)

Швидкість пульсової хвилі – швидкість поширення пульсового тиску через судинну систему. Один із багатьох серцево-судинних показників, що має діагностичне значення при ПДБ.

Шкірна опірність (реакція SR) – загальний термін для феномену рівня опірності шкіри і реакції опірності шкіри. SR фіксується екзосоматично і була першочерговим засобом детекції електродермальної активності у переважній практиці ПДБ до впровадження комп’ютеризованих інструментів виміру опірності шкіри.

Шкірно-гальванічні реакції – зміна різниці потенціалів і зниження електричного опору між двома ділянками поверхні шкіри.

ЗАЯВА

про надання добровільної згоди на проведення опитування з використанням поліграфа

Я, _____,
(прізвище, ім'я, по батькові)

ознайомлений(на) з такими умовами проведення _____ опитування
(дата)

з використанням поліграфа:

1. Відмова від проведення опитування не може трактуватися як приховування мною інформації чи призводити до обмеження моїх прав, свобод та законних інтересів.

2. При проведенні опитування питання не можуть бути задані без їх попереднього обговорення зі мною.

3. Я маю право на будь-якому етапі опитування відмовитись від подальшого його проведення.

4. За результатами опитування буде складена довідка, яка буде передана ініціатору опитування.

5. Інформація, отримана за результатами опитування, не може бути використана як доказ, не тягне правових наслідків, не може бути підставою для прийняття будь-яких адміністративно-управлінських рішень стосовно мене, а потребує додаткової перевірки та пошуку доказів в установленому законодавством порядку.

6. Проінформований(на), що дослідження не зашкодить моєму здоров'ю.

Інформую, що не перебуваю в жодному з наведених нижче станів:

гострий період соматичних та психічних захворювань;

гострий больовий синдром;

інтоксикація організму;

захворювання, що супроводжуються вираженою серцево-судинною, дихальною недостатністю;

травми, анатомічні дефекти та обмороження пальців рук, ампутація верхніх кінцівок;

вроджене чи набуте слабоумство середнього та важкого ступенів;

регулярне вживання сильнодіючих препаратів або психотропних речовин, що впливають на функціонування центральної нервової, серцево-судинної чи дихальної системи;

перебування у стані вагітності.

Я висловлюю згоду на проходження мною опитування з застосуванням поліграфа та готовий(а) дотримуватись правил його використання, оскільки заінтересований(а) у додержанні методики дослідження для забезпечення правдивості його результатів.

Даю згоду на обробку своїх персональних даних _____.

(підпис особи)

Своє рішення приймаю добровільно, без примусу, тиску чи інших незаконних засобів впливу на мене з боку сторонніх чи заінтересованих осіб.

(підпис особи)

Я особисто обрав(ла) _____ мову, якою буде проводитись
(назва мови)
опитування _____
(підпис особи)

Під час опитування залучався/не залучався (необхідне підкреслити)
перекладач

_____/_____
(П.І.Б. перекладача) (підпис перекладача)

Проти використання під час опитування аудіо- та відеозапису не
заперечую _____
(підпис особи)

Після закінчення опитування засвідчую, що претензій до спеціаліста
поліграфа та умов проведення опитування не маю _____
(підпис особи)

Заяву отримав(ла), процедуру опитування та права роз'яснив(ла).
Спеціаліст поліграфа

(військове звання) (підпис) (ініціали та прізвище)

“ ” _____ 20____ року

ДОВІДКА

про результати опитування з використанням поліграфа

Опитування розпочато о ____ год. ____ хв.

Опитування закінчено о ____ год. ____ хв.

Мною, _____
(посада, найменування підрозділу, звання, прізвище, ім'я та по батькові спеціаліста поліграфа)

_____ ,
що маю допуск на проведення опитування з використанням поліграфа

_____ ,
(назва та номер документа, що засвідчує проходження відповідної підготовки, ким виданий)

відповідно до завдання від ініціатора – _____

з використанням поліграфа _____
(модель поліграфа, кількість

_____)
(каналів реєстрації психофізіологічних показників)

у приміщенні _____

(місце проведення опитування, адреса)

проведено опитування _____

(прізвище, ім'я, по батькові, посада)

Підстава для проведення опитування з використанням поліграфа

_____ ,
_____ ,
Мета проведення опитування _____

_____ ,
Питання, що перевірялися: _____

_____ ,
Опис отриманих результатів _____

Висновки:

Висновки мають ймовірний та орієнтувальний характер, не можуть бути використані як доказ, а потребують додаткової перевірки та пошуку доказів в установленому законодавством порядку.

Додаткова інформація, що була отримана в процесі проведення опитування (за наявності такої інформації)

Особливості поведінки об'єкта опитування під час проведення процедури (за наявності таких особливостей) _____

До довідки додаються: _____

(вказати перелік документів, що додаються до довідки)

Спеціаліст поліграфа

(військове звання)

(підпис)

(ініціали та прізвище)

“ ____ ” _____ 20__ року

**Зобов'язання
щодо нерозголошення відомостей про перевірку**

Я, _____ зобов'язуюсь не розголошувати порядок проходження опитування з використанням поліграфа та питання, що перевірялись.

Дозвіл на ознайомлення з результатами свого опитування з використанням поліграфа іншим особам, окрім ініціатора проведення даного опитування, особи, що затверджувала відповідне завдання на його проведення, та спеціаліста поліграфа, який безпосередньо проводив зі мною дане опитування _____ .

(надаю, не надаю – відповідне вказати)

Претензій до поліграфолога, який проводив зі мною перевірку не маю.

(дата)

(підпис)

Бланк
ручного обрахунку даних
скринінгового тесту перевіркових-нейтральних запитань за допомогою
“Польової системи оцінки на основі порядкового рангування”

ПРЕДЯВЛЕННЯ №1

Фізіологічний параметр	1	2	3	4	5
Дихання					
ЕДА					
ФПГ					
Проміжний бал					

ПРЕДЯВЛЕННЯ №2

Фізіологічний параметр	1	2	3	4	5
Дихання					
ЕДА					
ФПГ					
Проміжний бал					

ПРЕДЯВЛЕННЯ №3

Фізіологічний параметр	1	2	3	4	5
Дихання					
ЕДА					
ФПГ					
Проміжний бал					

Запитання №	1	2	3	4	5
Загальний бал					

**В.М. Малюга, С.П. Гришин, М.Д. Кузьменко,
Ю.С. Дмитренко, А.С. Дегтярьов, Д.С. Зубовський, А.В. Кравченко**

**ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРСОНАЛУ З ВИКОРИСТАННЯМ
ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ
ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ**

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 22.10.2018 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 13. Наклад 300 прим.

ФО-П Маслаков Руслан Олексійович
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4726 від 29.05.2014 р.
Тел. (095) 699-25-20, (098) 366-48-27
E-mail: osvita2005@gmail.com, www.rambook.com.ua

Віддруковано в друкарні ТОВ «7БЦ».
07400, Київська область, м. Бровари, б-р. Незалежності, 2, кв. 148.
E-mail: 7bc@ukr.net, Тел. (044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017 р.